

sociologický časopis

2

ROČNÍK 25

1989

ISSN 0038—0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Sociologie a ekologie člověka • Ochrana přírody jako společenský problém • Životní prostředí a řízení vývoje společnosti • Prognózy životního prostředí • Mezinárodní aspekty ochrany a tvorby životního prostředí • Kulturní prostředí jako součást životního prostředí společnosti • Vazby

mezi podniky a územím v lokálním reprodukčním rámci • Diskuse • Fotografie a sociologie. Uplatnění fotografie v sociologickém výzkumu • Z empirických výzkumů • Recenze • Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 2/1989

K monotematickému číslu o životním prostředí

STATI

<i>Dvořák J.</i> : Sociologie a ekologie člověka	114
<i>Kolářský R.</i> : Ochrana přírody jako společenský problém	125
<i>Kunst P.</i> : Životní prostředí a řízení vývoje společnosti	133
<i>Voraček V.</i> : Prognózy životního prostředí	142
<i>Hodková I.</i> : Mezinárodní aspekty ochrany a tvorby životního prostředí	150
<i>Schwarz K.</i> : Kulturní prostředí jako součást životního prostředí společnosti	161
<i>Premusová J.</i> : Vazby mezi podniky a územím v lokálním reprodukčním rámci	170

DISKUSE

<i>Kutta F.</i> : Několik poznámek k diskusi o vztahu sociologie a přestavby	183
<i>Ružička R.</i> : K možnostem sociologického poznání a jeho užití	184

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Matějí M. – Linhart J.</i> : Fotografie a sociologie. Uplatnění fotografie v sociologickém výzkumu.	187
--	-----

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Vavroušek J.</i> : Vztah československé společnosti k životnímu prostředí	200
--	-----

RECENZE

<i>Rottová M.</i> : H. Librová. Sociální potřeba a hodnota krajiny	208
<i>Pernica V.</i> : Vlivy chazajstva na přírodu – ocenění, modely, karty	210
<i>Kunstová A.</i> : M. Micklin – H. M. Choldin (eds), Sociological Human Ecology	211
<i>Sedláček J.</i> : A. T. Chanipov. Intéresy kak forma obščestvennyh otnošenij	214
<i>Urbanová G.</i> : L. Macháček a kol., Mládež a robotnické povolania	217

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Dráb Z.</i> : Od zpracování dat k využívání znalostí	221
---	-----

K monotematickému číslu o životním prostředí

Žijeme v době, kdy člověk – má-li dále existovat na této Zemi – musí vyřešit řadu globálních problémů, které vznikly a hrozivě se rozrostly teprve v posledních desetiletích. Jsou průvodním jevem stále se zvyšující technické a vědecké vybavenosti lidstva, umožňující rozsáhlé pozitivní, ale i negativní, často nereparabilní zásahy do přírodních procesů probíhajících v ekosféře a v biosféře. Mohou být odstraněny pouze soustředěným cílevědomým úsilím všeho lidstva.

V programu KSSS se v této souvislosti uvádí: „Strana a sovětský stát budou spolupracovat s dalšími zeměmi při řešení globálních problémů, které se zvláště vyhrotily v druhé polovině 20. století a jsou životně důležité pro celé lidstvo. Patří k nim ochrana životního prostředí, energetický, surovinový, potravinový a demografický problém, mírové využívání vesmíru a bohatství světových moří, překonávání hospodářského zaostávání mnoha zemí, které se osvobodily, likvidace nebezpečných chorob a další. Řešení těchto problémů vyžaduje společné úsilí všech států“*). Dodejme, že úsilí všeho lidstva, všech států implikuje také a zejména úsilí všech věd. V případě životního prostředí je to požadavek zvláště naléhavý.

Dosud byl výzkum v této oblasti doménou především věd přírodních, popřípadě technických. Ve společenských vědách vůbec a v sociologii zvláště se ekologické otázky pouze pozvolna a postupně dostávají do zorného pole badatelské pozornosti, v našich podmínkách pak zůstávají spíše na jejím okraji.

Proto se také téma sociálních souvislostí tvorby a ochrany životního prostředí objevuje na stránkách časopisu v podstatě poprvé. Není a ani nemůže být postiženo v celé své šíři a hloubce, ve všech svých nuancích a aspektech. Jde spíše o první vstup, jehož cílem je stimulovat další uchopení této vysoce aktuální a závažné problematiky specificky sociologickými prostředky.

Redakční rada a redakce Sociologického časopisu

*) Program KSSS. Praha, Svoboda 1986, s. 60.

Sociologie a ekologie člověka

JIŘÍ DVOŘÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Pro současnou etapu rozvoje vědy je charakteristická postupující ekologizace poznání prakticky ve všech vědních disciplínách. Mohutným impulsem této nové etapy integrace vědeckého poznání se stala prohlubující se globální ekologická krize, která se vší naléhavostí nastoluje problém hlubšího teoretického objasnění podstaty limitujícího vlivu přírodního prostředí na další rozvoj lidské civilizace i nezbytnost jeho praktického překonání.

V tomto kontextu se zákonitě obrací pozornost k teoretickému odkazu marxismu, pro jehož syntetickou koncepci je charakteristické důsledné kladení těžiště vývojových rozporů společenského pohybu do vztahu „společnost – příroda“. V materialistickém pojetí dějin vystupuje člověk jako produkt evoluce biosféry a jeho další dějiny „jsou skutečnou částí dějin přírody, stávání se přírodou člověkem“ [Marx 1978 : 85]. Prakticky o 100 let později se toto základní pojetí znovu objevuje u V. I. Vernadského v jeho koncepci transformace biosféry v noosféru [Vernadskij 1967]. Materialistické pojetí dějin i koncepce noosféry tak představují dva historicky významné kroky na cestě ke sjednocení věd o přírodě a o člověku.

V podmínkách postupujícího procesu humanizace přírody, v němž se příroda „stává člověkem“, tj. ve své podstatě souhrnem společenských vztahů, kdy rozhodující většina klíčových přírodních procesů, konstituujících základnu společenské existence, bude probíhat jen za účasti člověka, bude zprostředkována vztahy mezi lidmi nebo hodnotovým a normativním systémem společnosti, se vyvíjí zákonitě i předmět sociologie. Sociologie jako věda o zákonitostech reprodukce společenského systému, o rozporech a kvalitativních přeměnách společenských vztahů se proto stále více bude stávat vědou o vztazích v biosociálním systému a zákonitostech jeho reprodukce – tedy ekologií člověka.

1. Člověk v procesu sebeorganizace biosféry

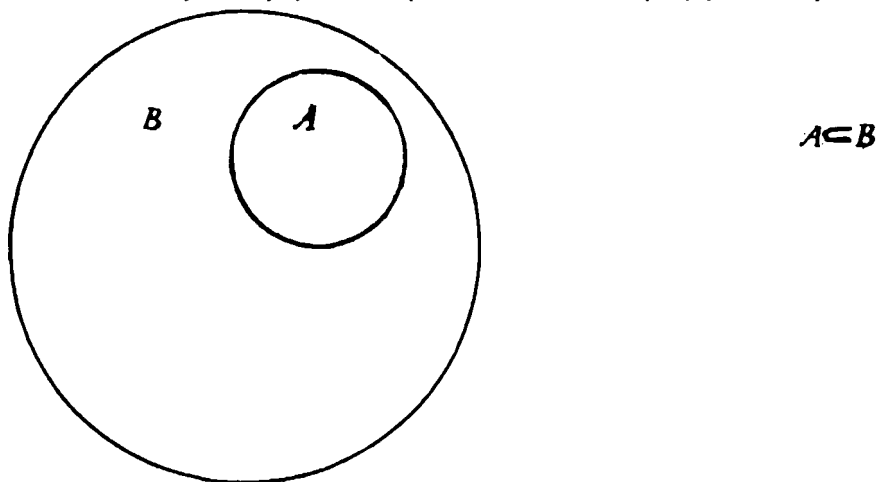
Ekologizace sociologického poznání vyplývá z dialektiky přírodněhistorického procesu vývoje člověka.

V první, prehistorické fázi tohoto procesu je člověk vyvíjejícím se biologickým druhem, který existuje v bezprostřední totožnosti s přírodou, je plně podřízen regulačnímu vlivu ostatní bioty a svými životními funkcemi se od ní prakticky neodlišuje (viz obr. č. 1). Z bezprostřední totožnosti společnosti A a přírody B vyplývá, že společenské procesy a vztahy se formují jako přírodní procesy a vztahy, tj. především jako vztahy mezi oběma pohlavími a od nich odvozenými pokrevními vztahy příbuzenství, které tvoří základní strukturu společenských vztahů této rodové, prvobytně pospolné společnosti. Vzhledem k tomu, že je přetvářející síla lidské civilizace oproti silám přírody srovnatelně malá a průběh životního procesu lidí je plně ovládan živelnými přírodními silami, společenské vědomí se zákonitě formuje jako náboženské vědomí, připisující přírodě vyšší vůli (představa boha).

V průběhu této etapy, v procesu biologické evoluce, postupně dozrávají předpoklady (rozvoj lidského mozku, ruky, řeči atd.) kvalitativních přeměn tohoto prvotního vztahu, jeho první negace. V této fázi zásadní odlišnost interakce člověka s biotou od interakce ostatních

biologických druhů vystihuje hluboká Marxova teze, že od zvířete, které má k přírodě bezprostřední vztah, se člověk liší především tím, že svůj vztah k přírodě zprostředkovává pracovním nástrojem [Marx 1953 : 196–7]. To mu umožňuje postupně a ve stále rostoucí míře cílevědomě ovlivňovat průběh přírodních procesů a na tomto základě se vymanit z regulačního vlivu potravních řetězců bioty, tj. potlačit ty biologické druhy, které vůči němu vystupují jako přirození nepřátelé (např. velké šelmy), a stimulovat rozvoj těch biologických druhů, které vystupují jako jeho životní zdroje (rozvoj zemědělství).

Rozvoj materiální kultury a zvláště výrobní techniky, který v rostoucí míře omezuje limitující vliv negativní zpětné vazby bioty na rozvoj člověka, tak vytváří předpoklady pro růst lidské populace a jejich potřeb a tlak těchto nových potřeb zpětně stimuluje další rozvoj kultury. Mezi oběma základními komponentami lidské civilizace, kulturou (technosférou) a člověkem, tedy existuje pozitivní zpětná vazba, akcelerující jejich rozvoj.

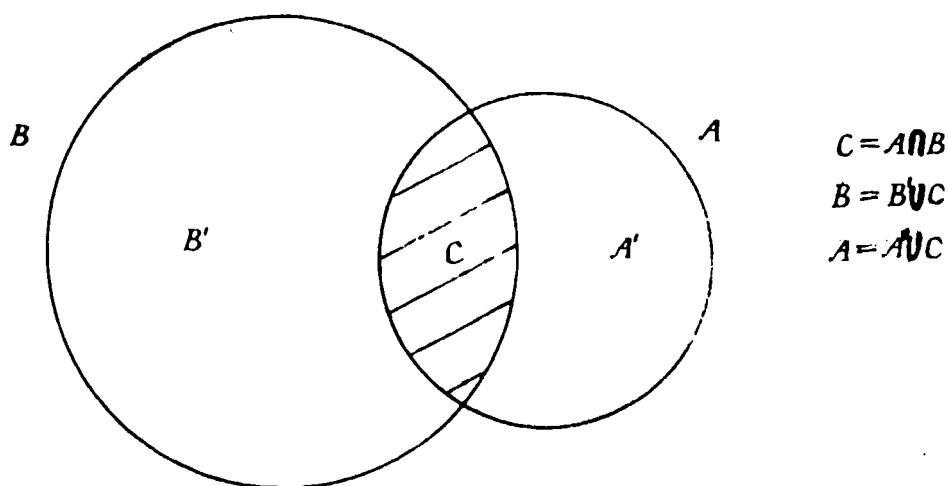
Obr. 1. Prvotní jednota společnosti a přírody
A – společnost, B – příroda

Vytvářením a vkládáním umělých článků do procesů probíhajících uvnitř biosféry, tj. rozvíjením a užíváním techniky, se člověk vyčleňuje z přírody jako její protiklad. Podstata formování technosféry je dána vzájemným pronikáním obou těchto protikladů, společnosti A a přírody B, a uskutečňuje se dvojjedným procesem humanizace přírody (pronikání společnosti do přírody) a procesem naturalizace člověka (pronikáním přírody do společnosti). Technosféra C jako produkt tohoto pronikání je tedy humanizovanou přírodou (naturalizovaným člověkem), jak znázorňuje obr. 2.

Realným nositelem procesů pronikání protikladů přírody a společnosti je lidská práce. Rozvoj lidské práce umožňuje v rostoucí míře nejen přetváření přírody (přestavbu biosféry) v souladu s cíli člověka, tj. její humanizaci, ale, jak ukázal K. Marx, právě rozvoj společenské dělby práce a kooperace umožňuje postupnou dekompozici pracovního procesu na jednotlivé operace a jejich následnou materializaci ve strojích. Rozvoj společenské dělby práce je ve své podstatě procesem vytváření „produktivních orgánů společenského člověka“ [Marx 1953 : 398], kterým se zpředměťuje lidská práce jako naturální tělo společnosti (její technika a kultura). Proces naturalizace člověka je tedy akumulací zvěčnělé lidské práce. V tomto smyslu hovoří K. Marx o průmyslu jako „o přírodě vznikající v lidských dějinách“ [Marx 1978 : 85], tj. o přírodě, pronikající do společnosti a přetvářené podle jejích potřeb.

Diagram na obr. 2 ukazuje, že procesy humanizace přírody a naturalizace člověka současně produkují část společnosti A', která „nemá přírodu“, tj. člověka odcizeného naturálním

výrobním prostředkům společnosti. Diagram na obr. č. 2 tak ilustruje i souvislost marxistické koncepce odcizení s koncepcí přivlastnění. Pojem vlastnictví (přivlastnění) úzce souvisí s pojmem subjektivity, ovládnutím věcí a procesů, tj. s řiditelností procesů v objektivní realitě, takže jeho negace, odcizení, vyjadřuje moment převrácení subjekt–objektového vztahu a ztráty kontroly nad objektivní realitou, která se začíná chovat jako nezávislá síla. Proto přiřazení části společnosti *A* k části přírody *B*, které je na obr. č. 2 realizováno technosférou *C*, současně vyjadřuje moment přivlastnění, ovládnutí technosféry touto částí společnosti, tj. její subjektivitu vůči produktivním orgánům humanizované přírody. Nespornou historickou zásluhou K. Marxe bylo objasnění, jak se rozpor mezi člověkem a přírodou, zprostředkovaný technikou jako souhrnem výrobních prostředků, v důsledku jen pozvolného narůstání přetvářecí síly lidské civilizace mění v základní společenský rozpor, tj. rozpor mezi velkými skupinami lidí (třídami), a prozkoumání vlivu pohybu tohoto rozporu na utváření společenského subjektu.

Obr. 2. Protiklad společnosti a přírody

A – společnost, *B* – příroda, *C* – společenská technosféra (zemědělské a průmyslové „ekosystémy“) a jejich personifikace (společenská třída vlastníků výrobních prostředků), *A'* – společenská třída odcizená výrobním prostředkům, *B'* – původní ekosystémy

2. Protiklad společnosti a přírody a procesy odcizení

Významným objevem K. Marxe je poznatek, že existence technosféry jako souhrnu výrobních prostředků je základním strukturotvorným prvkem společenského systému. Podle vlastnického vztahu k výrobním prostředkům se společnost (*A*) rozpadá na dvě základní, protikladné společenské třídy, z nichž jedna vystupuje jako personifikace technosféry (*C*), kdežto pro druhou (*A'*) představuje technosféra její odcizenou práci (viz obr. 2).

S nástupem kapitalistické průmyslové revoluce, která s rozvojem manufaktury a strojní velkovýroby uvedla vedle pracovní síly do pohybu další mohutné přírodní síly jako své výrobní síly, vytvářejí se podmínky pro akceleraci rozvoje technosféry. S rozvojem průmyslu se společenská technosféra přeměňuje ve specifický „ekosystém“ s rozvinutým koloběhem látek, jehož základním prvkem se stává aktivní „organismus“ – kapitál. Technosféra tvoří

neorganické tělo kapitálu, kterému kapitalista dodává řídící, „nervový“ systém a současně rozmnožuje své přirozené lidské potřeby o nelidské potřeby reprodukce svého neorganického těla. Plné rozvinutí vztahu dvou základních společenských tříd, jehož prostřednictvím se technosféra osamostatňuje (řečeno Marxovými slovy odcizuje) v rámci společnosti jako kapitál, se stalo hlavní společenskou podmínkou pro akceleraci rozvoje technosféry.

Akcelerace progresivního vývoje technosféry jako kapitálu je nutně spojena s akcelerací regresivních změn jeho přírodního i společenského prostředí, neboť jako každý vývojový proces je jednotou „vznikání a zanikání, progresivních a regresivních změn“ [Marx–Engels 1966 : 226]. Možnost výzkumu podstaty progresivních a regresivních změn založil již K. Marx svou koncepcí konkrétní a abstraktní práce. Podle této koncepce každá práce – vedle své věčné, užitečné, konkrétní formy – má svůj abstraktní, energetický obsah, souvisí s vynakládáním především pracovní energie. Vývoj lidské civilizace je proto možné vysvětlovat jen v kontextu transformace a utilizace hodnotových, energetických toků uvnitř společnosti a mezi společností a přírodou.

Nové možnosti hlubšího chápání podstaty vnitřní jednoty progresivních a regresivních změn ve vztahu k procesům sebeorganizace biosféry přináší pokrok v poznání zákonitostí termodynamiky otevřených soustav [Prigogine 1985, 1986]. Podle těchto poznatků existence uspořádané struktury otevřeného systému je udržována nepřetržitým vstupem volné energie z prostředí. Růst vnitřní uspořádanosti otevřeného systému je tedy nejen doprovázen neuspořádaností a dezorganizací prostředí, ale současně předpokládá jejich zvyšování. Jestliže se prostředí jako materiální systém nachází ve stavu rovnováhy, charakterizovaném minimem volné energie, musí být dodatečná energie vynaložena na rozrušení jeho stability (vnitřní organizace), aby byla zvýšena hladina disponibilní volné energie pro potřeby rozvoje systému.

V kontextu moderní termodynamiky, která se postupně stává obecnou teorií energetiky vývojových procesů, je možné hlouběji pochopit i Marxův zákon kapitalistické akumulace [Marx 1953], podle něhož se člověk a jeho potřeby za kapitalismu postupně dostávají na okraj společnosti, neboť společenský vývoj je ve stále větší míře podřizován rostoucím potřebám zhodnocování a akumulace kapitálu. Ve své koncepci vykořisťování a zbídačování dělnické třídy ukázal, že vedle čerpání volné energie biosféry je reprodukce kapitálu spojena s čerpáním volné pracovní energie (času) dělnické třídy jako nezaplacené práce ve prospěch akumulace kapitálu. Současně jako první spolu s B. Engelsem [Marx–Engels 1961] analyzoval podmínky realizace tohoto „termodynamického“ zákona, kdy „komprese“ životních podmínek dělnické třídy k existenčnímu minimu vedla k uvolnění pracovní energie mužů, žen a dětí pro potřeby kapitalistické industrializace a byla spojena s rozvrácením sociální organizace rodinných, rodových a cechovních vztahů. Uvolnění energie, vázané v těchto vztazích, umožnilo následnou přeměnu celého disponibilního časového fondu takto izolovaných individuí v pracovní proces pro kapitál. Důsledkem kapitalistické industrializace byla proto celková intelektuální, morální i fyzická degradace proletariátu.

Samoučelný, progresivní vývoj technosféry v klasickém kapitalismu byl založen na regresivním vývoji dělnické třídy, který spočívá v podlamování podmínek reprodukce pracovní síly, tj. její spotřební základny i celé infrastruktury sociálních vztahů. V podmínkách „přetlaku“ rezervní průmyslové armády je produkována třída, zbavená všech lidských práv, vlastnické a společenské subjektivity a odsouzená k doživotní námezdní práci. Obdobné procesy se uplatňují ve všech třídně antagonistických formacích [Marx–Engels 1967 : 201].

Odcizení kapitálu lidským potřebám dostává globální dimenzi v souvislosti s přechodem do etapy imperialismu. V této etapě kapitál překročil hranice národních států a využil svou ekonomicko-vojenskou sílu k hospodářsko-politickému podrobení rozvojových zemí. Čerpá-

ním „volné energie“ nejrůznějšími formami neekvivalentní směny a vyvlastnění podřídil rozvoj výrobních sil těchto zemí svým vykořisťovatelským potřebám, zdeformoval vývoj jejich sociálně ekonomické struktury a uvedl celé národy do postavení proletářů, žijících z nekvalifikované práce na hranici (a často hluboko pod ní) existenčního minima. Živelný rozvoj kapitálu tak produkuje protiklad rozvinutých a rozvojových zemí, na jednom pólu hromadí bohatství, jehož část je využívána k podplácení vlastní dělnické třídy, vzdělání, nejpokrokovější vědu a technologii a kulturu vůbec, a na druhém pólu bídu, hlad, nevzdělanost a všeobecnou kulturní zaostalost. V tomto kontextu je nezbytné zdůraznit, že globalizace kapitálu „posouvá“ hranici třídních protikladů, buržoazie a proletariátu, oproti společnosti klasického kapitalismu. Nerespektování procesů globalizace, tj. pokusy identifikovat procesy zbídačování a degradace proletariátu uvnitř rozvinutých kapitalistických zemí, vede ke zpochybňování této stále platné marxistické koncepce.

Odcizení kapitálu potřebám rozvoje člověka se projevuje mimo jiné i v tom, že růst napětí mezi státně monopolními seskupeními, spojené s růstem zbrojních výdajů, vytváří příznivé podmínky pro dynamickou akumulaci vojenskoprůmyslového kapitálu a jeho prorůstání do celé ekonomiky, tj. procesy její militarizace. Růst síly vojenskoprůmyslového kapitálu znamená postupnou autonomizaci procesu horečného zbrojení (k možnostem společenské kontroly), což při současné kvalitě i kvantitě vojenské techniky představuje nejzávažnější hrozbu pro další existenci lidské civilizace.

Vymezení předmětu marxistické sociologie, který je na obr. 2 znázorněn oblastí A, tradičně akcentuje otázky formování sociálně třídní struktury, zprostředkované konkrétním historickým typem vlastnických poměrů, včetně podmínek, které tato struktura vytváří pro reprodukci společenské pracovní síly, rozvíjení a uplatňování jejího tvůrčího potenciálu jako nezbytného předpokladu pro růst společenské subjektivity v její národní i globální dimenzi.

Jak ukázal K. Marx, progresivní rozvoj technosféry není založen jen na čerpání volné sociální energie, která je „projevem přírodní síly, lidské pracovní síly“ [Marx–Engels 1966 : 39], ale opírá se o součinnost celého komplexu přírodních sil. Proto se v procesu svého rozvoje technosféra transformuje v komplexní „ekosystém“ s rozvíjeným koloběhem látek (surovin), polotovarů a finálních výrobků mezi svými elementy, přičemž stále větší objemy látek a energií jsou určeny k reprodukci samotné technosféry. Procesy formování pracovních a dalších výrobních zdrojů (přírodních sil), tj. lidské populace a i jejich umělých (zemědělských nebo průmyslových) „ekosystémů“ uvnitř přírody, tvoří předmět ekologie člověka, který je na obr. 2 znázorněn oblastí B.

Existence technosféry a kultury vůbec se postupně stává základním strukturotvorným prvkem biosféry B, která se rozpadá na původní ekosystémy B' a umělé (člověkem vytvořené) ekosystémy C – (viz obr. 2). Jak je patrné z diagramu na obr. 2, procesy odcizení, spojené s živelným rozvíjením technosféry, mají vedle své společenské stránky zcela symetrickou přírodní stránku. Proto v přeneseném smyslu lze hovořit o vytlačování původních ekosystémů jako o jejich „vyvlastňování“ či „proletarizaci“, které je odsuzuje žít ve stále horších podmínkách na okraji umělých ekosystémů, neboť si odcizují člověka jako hlavní přírodní sílu, která svou agrotechnikou může vytvořit příznivé podmínky pro jejich reprodukci.

Analogicky lze formulovat zcela symetrický „akumulační zákon“, podle něhož je progresivní vývoj lidské technosféry (humanizované přírody) spojen s regresivními změnami biosféry, vyvolanými růstem čerpání volné energie z přírodního prostředí. Ekologické zakotvení tohoto zákona vyplývá z praktické vyváženosti procesů produkce (fotosyntézy) a užití (respirace) biomasy [Odum 1977], podmíněné složitou sítí potravních řetězců mezi jednotlivými elementy bioty, které organizují koloběh látek a utilizaci energie. Jednotlivé elementy bioty se svým metabolismem a autoreprodukcí vzájemně omezují, což stabilizuje biosféru v oblasti

rovnovážného stavu procesů produkce a rozkladu biomasy.

Rozdíl mezi produkcí biomasy a respirací ostatních organismů, který tvoří životní zdroje pro člověka, je proto ve vyváženém ekosystému prakticky nulový. Zvýšení čistého výnosu ekosystému předpokládá destabilizaci jeho rovnovážného stavu, spojenou s omezením variety biologických druhů a přechodem k monokulturám, které mají nejvyšší čistý výnos pro člověka. Tímto způsobem, na základě poznatků soudobé ekologie, se potvrzuje platnost výchozí teze, podle níž proces humanizace přírody předpokládá snižování uspořádanosti a organizovanosti, tedy regresivní změny původních ekosystémů.

Vychýlení ekosystému z rovnovážného stavu, podmíněné rozšiřováním monokultur, se projevuje mimo jiné i oscilacemi biomasy jednotlivých prvků ekosystému. Tyto oscilace mají svůj charakteristický průběh, kdy se střídají období poklesu daného prvku pod průměrnou úroveň svého rozšíření s obdobími explozivního nárůstu. Proces humanizace přírody je tedy zákonitě doprovázen celou řadou epidemií, kterým jsou vystaveny nejen zemědělské monokultury, ale i specifická monokultura lidské populace.

Sociální důsledky velkých epidemií nespočívají pouze v kvantitativním zmenšení společenského systému (např. morová epidemie „černá smrt“ ve 14. století způsobila v Evropě smrt zhruba jedné čtvrtiny populace) [Valentej 1981 : 32], ale i v narušení komunikačních vztahů v nejrůznějších oblastech společenského života, což může vést k dočasnému rozpadu (regresivním změnám) společenského systému. Analogické důsledky měly i škody na zemědělských kulturách spojené s hladomory, které současně působily jako akcelerátory revolučních pohybů vykořisťovaných tříd. Sociální důsledky velkých epidemií současnosti, například AIDS, budou mít v souvislosti s vysokou úrovní moderní medicíny a hygieny patrně zcela jiné rozměry i kvalitu dopadu na život společnosti. Budou se však zřejmě výrazně lišit u rozvinutých a rozvojových zemí, neboť do popředí vystoupí vysoká ekonomická náročnost zvládnutí epidemie medicínskými prostředky.

Progresivní vývoj humanizované přírody, tj. lidské kultury, je v podmínkách „přetlaku“ dynamického růstu lidské populace spojen s úsilím o dosažení co nejvyššího čistého výnosu vytvořených ekosystémů. Vývoj humanizované přírody je proto doprovázen regresivním vývojem biosféry, a to nejen dezorganizací původních ekosystémů se všemi ekologickými důsledky, ale i překotným čerpáním a rozptylováním volné energie, koncentrované v dostupných zásobách fosilních paliv a rud. Tento proces, odcizený potřebám člověka a jeho biosociální reprodukce, zákonitě vyúsťuje v globální ekologickou krizi, která se projevuje podlamováním reprodukční schopnosti ekosystémů, masovými epidemiemi, vyčerpaností zásob paliv a dalších surovin a jejich disipací v přírodním prostředí.

Vedle své ekologické stránky má proces humanizace přírody i svou společenskou stránku, souvisí s utvářením společenské struktury, dvou velkých, protikladných skupin obyvatelstva, z nichž jedna je svým osídlením a funkcemi spjata s výrobní technosférou průmyslových měst, a druhá s méně „humanizovanou“ částí přírody – venkovem. Jak říká K. Marx, „celé ekonomické dějiny společnosti jsou shrnuty v pohybu tohoto protikladu“ [Marx 1953 : 379].

Rozvoj humanizované přírody v souvislosti s akumulací zvěčnělé práce významně mění strukturu osídlení. Akcelerace rozvoje technosféry v procesu kapitalistické industrializace je doprovázena sociálním procesem urbanizace, tj. procesem koncentrace obyvatelstva ve velkých městech, spojeným s vyliďňováním venkova. V procesu urbanizace se formuje specifický městský způsob života, mění se profesní struktura obyvatelstva, zvyšuje se jeho sociální mobilita, mění se demografické chování. Vysoká koncentrace obyvatelstva ve velkých městech je současně značnou zátěží životního prostředí, znamená vysokou produkci různých znečištění (exhalací, hluku atd.), což zpětně negativně ovlivňuje zdravotní stav obyvatelstva a současně vytváří předpoklady pro šíření různých epidemií. Adaptace obyvatelstva k těmto

změnám životního prostředí je spojena s růstem migračních toků rekreačního určení, které se stávají novou formou zátěže přírodního prostředí.

Ekologie člověka tak rozšiřuje tradiční předmět marxistické sociologie o výzkum společenských procesů, které zprostředkovávají adaptaci lidské populace k měnícím se podmínkám biosociální reprodukce. Ekologizace sociologického poznání by měla umožnit například propojení populačního zákona společensko-ekonomické formace, který v kapitalismu souvisí s formováním rezervní průmyslové armády, se zákonitostmi populační dynamiky, které formuluje demografie, propojení procesů formování sociálně třídní struktury s procesy urbanizace a formováním struktury osídlení vůbec, a současně přispět k hlubšímu osvětlení podstaty limitujícího vlivu přírodního prostředí na zaměření i průběh společenských procesů.

3. Jednota přírody a společnosti a problém překonání odcizení

Progresivní vývoj společenské technosféry (humanizované přírody) je v podmínkách lidské civilizace založen na degradaci sociálního a přírodního prostředí. „Každý pokrok ve výrobě je zároveň krokem zpět v postavení potlačované třídy . . .“ [Marx–Engels 1967 : 201]. Protiklad humanizované přírody a ostatních přírodních sil (včetně lidské pracovní síly) se v souvislosti s růstem přetvářecí síly lidské civilizace odráží i ve vědomí vládnoucích tříd, které jsou personifikací společenské technosféry. Na rozdíl od prvobytně pospolné společnosti, kdy dominuje ve společenském vědomí náboženský světónázor rezignace, vystupuje příroda jako síla, s níž je možné a nutné vést boj (protikladů) a v případě jeho vítězného konce svobodně drancovat přírodní a sociální zdroje. Člověk vystupuje v roli dobyvatele, který si podmaňuje přírodní a sociální síly a přeměňuje je ve své výrobní síly. Jak říká B. Engels, „hnací silou civilizace od jejího prvního dne až do dneška byla nízká hrabivost, jejím jedině rozhodujícím cílem bylo bohatství . . . a to bohatství ne společnosti, nýbrž . . . jednotlivého bidného individua“ [Marx–Engels 1967 : 201]. Ze společenského vědomí se vytrácí idea dialektické sounáležitosti a materiální jednoty člověka a přírody, aktivita a subjektivita je připisována výhradně určité části společnosti, kdežto příroda (a potlačené třídy společnosti) jsou jen pasivním souhrnem, zásobárnou zdrojů, kterými je možné volně disponovat.

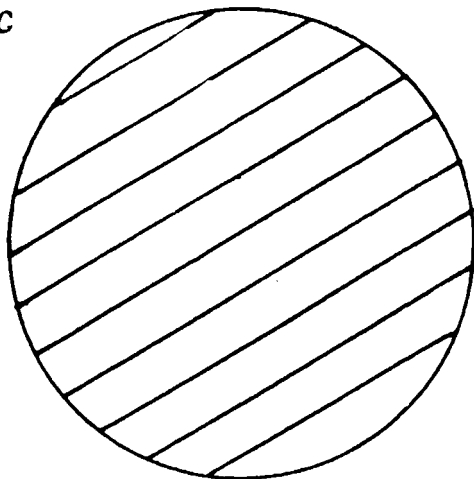
Protiklad humanizované přírody a ostatních přírodních sil se vyostřuje s rozvojem kapitalismu, kdy dochází k prudké akceleraci rozvoje společenské technosféry při současné transformaci tohoto problému do globálních dimenzí. Jak bylo ukázáno, fenomén této krize, která je ve vztahu k přírodním základům existence globálního systému označována jako globální ekologická krize, ve vztahu ke společenským základům jeho existence jako všeobecná krize kapitalismu, marxismus těsně spojuje s problematikou odcizení a východiska z této krize s problematikou překonání tohoto odcizení. Další rozvoj technosféry nemůže být založen na bezohledném drancování přírodních a sociálních zdrojů (přírodních a sociálních výrobních sil), které vede k jejich degradaci a vyčerpání (zúžené reprodukci), ale na zajištění podmínek pro jejich rozšířenou reprodukci. Zahrnutí komplexu přírodních a sociálních sil do procesu společenské reprodukce, která byla dříve chápána téměř výlučně jako reprodukce společenské technosféry (humanizované přírody), tj. bohatství vládnoucích tříd, při ignorování potřeb reprodukce svých širších přírodních a sociálních zdrojů, je přiznáním jejich společenské vlastnické subjektivity, tj. překonáním odcizení ve smyslu navrácení přírody člověku a člověka přírodě. Překonání jejich odcizení tedy znamená jejich přivlastnění.

Tuto jednotu přírody a společnosti je možné znázornit diagramem na obr. 3, který demonstruje jednotu přírody B a společnosti A jako jejich identitu C (humanizovaná příroda, naturalizovaný člověk).

V této poslední fázi, která je z hlediska pozice negací negace, postupně dochází k dovršení procesů humanizace přírody a naturalizace člověka, je odstraněna roztržka člověka s přírodou a s člověkem a na vyšším, rozvinutém stupni obnovena jednota člověka a přírody. Tento stav K. Marx spojuje s dosažením komunistické společnosti [Marx 1978 : 78]. V této fázi člověk již nevystupuje v roli dobyvatele, který svou prací podmaňuje a drancuje přírodní síly a zdroje, ale stává se hospodářem, který plánovitě řídí reprodukci celého komplexu životních podmínek, kdy jsou společenské regulaci podřízeny nejen bezprostřední, ale především „vzdálenější přírodní a společenské účinky . . . jednání zaměřeného na výrobu“ [Marx–Engels 1966 : 461]. Z tohoto hlediska je možné chápat lidskou civilizaci jako vedoucí část systému biosféry, která má pro pohyb celého systému určující význam, neboť určuje pohyb a možnosti rozvoje všech jeho ostatních částí. V. B. Kuzmin v této souvislosti hovoří o tzv. dominantních strukturách, které tvoří „jádro systému, programující veškerý jeho rozvoj“ [Kuzmin 1976 : 159]. Toto ovládnutí přírody člověkem ve smyslu „stávání se přírody člověkem“ předpokládá podstatný nárůst přetvářecí síly lidské civilizace, jak ukazuje šrafovaná plocha diagramu na obr. 3.

A, B, C

$C \equiv B \equiv A$

Obr. 3. Rozvinutá jednota společnosti a přírody

A – společnost, B – příroda, C – společenská technosféra (humanizovaná příroda)

Zrušení protikladu mezi společností a přírodou je založeno na uznání jejich vnitřní celistvosti, tj. na vyváženém uspokojování potřeb reprodukce jednotlivých elementů tohoto vnitřně nedělitelného celku. To v první řadě předpokládá udržet čerpání volné energie z přírodního i sociálního prostředí pro potřeby vlastního rozvoje v mezích, kdy nedochází k jejich degradaci a podlomení podmínek jejich reprodukce, tedy ke krizovému stavu, který znamená ohrožení podmínek existence (stability) celého systému.

V tomto kontextu je zřejmé, že čerpání volné energie ekosystémů, spojené s přechodem k monokulturám, je spojeno s vytlačováním prvků původního ekosystému. Tím mohou být narušeny podmínky reprodukce celého ekosystému a může dojít k jeho celkovému zhroutilí. (Např. živelné rozšiřování kulturních plodin v některých oblastech Středomoří, spojené s likvidací lesních porostů, zásadně narušilo srážkový režim, prohloubilo erozi půdy a ve svých důsledcích vedlo k zániku podmínek zemědělské výroby.) Aktuálně se tento problém

projevuje při likvidaci tropických pralesů, které mají globální význam z hlediska kyslíkové bilance planety, ale jsou pod lokální kontrolou, nebo při živelném znečišťování světového oceánu, které narušuje jeho nezastupitelné funkce při utváření klimatu Země. Vyřešení otázek společenské kontroly nad těmito procesy má klíčový význam. Současné „vychýlení“ ekosystému ze stavu rovnováhy v důsledku rozšiřování zemědělské výroby je podmíněno značnými vklady dodatečné energie. Jak uvádí N. N. Mojsejev, výnosy obilnin ve dvacátém století v rozvinutých zemích vzrostly průměrně třikrát, ale energetická náročnost výroby jedné tuny pšenice vzrostla téměř stonásobně [Mojsejev 1985]. Omezenost energetického potenciálu lidské civilizace, která sice neexistuje absolutně, ale relativně v každém konkrétním časovém bodu, se může stát bariérou dalšího zvyšování čistého výnosu biosféry pro uspokojování potřeb živelně rostoucí lidské populace.

Řešení problému humanizace přírody, které spočívá v obnovení vyvážené biosociální reprodukce planetární biosféry, je spojeno zejména s podřízením živelného a samoučelného růstu lidské populace potřebám této biosociální reprodukce. Toto populační optimum, které charakterizuje stav ekologické rovnováhy, přitom nemá absolutní, nadčasový charakter, ale je podmíněno historicky dosaženou úrovní souladu čerpání přírodních zdrojů s možnostmi jejich reprodukce nebo substituce. V tomto kontextu přestává být populační dynamika nezávislou proměnnou, ale závisí od dosažené úrovně výrobních sil společnosti. Dosahování ekologické rovnováhy již nemůže být založeno na procesech živelné autoregulace, ale musí mít řízený charakter.

Vyřešení rozporu mezi stabilitou a výkonností ekosystémů je jedním z klíčových problémů humanizace přírody. Otázky rozumného čerpání volné energie z přírodního prostředí se týkají i výstavby průmyslové technosféry jako specifického „ekosystému“. Nízká surovinová a zejména energetická účinnost soudobých výrobních technologií se projevuje nízkým stupněm zhodnocení přírodních vstupů ve výrobním procesu. Vysoké energetické a materiálové ztráty se rozptylují jako odpady v přírodním prostředí, zapojují se do koloběhu látek v biosféře a tak významně snižují kvalitu životního prostředí. Důsledkem této nízké účinnosti je enormní čerpání přírodních zdrojů i při relativně malém zvýšení konečné spotřeby. Také procesy zbrojení jsou příkladem plýtvání potenciálem lidských i přírodních zdrojů. Z těchto důvodů prochází planetární „ekosystém“ technosféry svou novou „geologickou“ etapou. Mikroelektronika, biotechnologie a genetické inženýrství jsou směry přestavby technologického způsobu výroby, které přinesou výrazné snížení materiálové i energetické náročnosti výrobního procesu na přírodní zdroje a celkové zvýšení jeho slučitelnosti s koloběhem látek v biosféře. Přestavba společenských podmínek dalšího rozvoje technosféry je spojena s realizací mezinárodních dohod o odzbrojení, s konverzí zbrojní výroby pro mírové účely a uvolněním těchto neproduktivně vázaných zdrojů pro potřeby dalšího progresivního vývoje lidské civilizace.

V kontextu ekologizace sociologického poznání jsou samozřejmě nejzajímavější otázky, které se týkají regulace čerpání volné sociální energie (lidské pracovní síly). Tyto otázky souvisí nejen s délkou pracovního dne a výše mezd, ale i s vytvářením komplexního „prostoru“ pro realizaci společenských vztahů, v němž jsou uspokojovány potřeby reprodukce lidské pracovní síly. Při vytváření tohoto „prostoru“ vystupuje do popředí rodina jako přirozené jádro socializačního procesu a dále rozvoj celého komplexu služeb sociální infrastruktury (vzdělání a informace vůbec, zdravotnictví atd.). Procesy zespolčenštění člověka souvisí i s rozvojem výrobní a politické demokracie, které zajišťují uspokojování vyšších (sekundárních) potřeb jeho reprodukce.

Vyvážený rozvoj člověka a jeho technosféry znamená překonat odcizený, samoučelný charakter jejího rozvoje a navrátit ji člověku (privlastnění jako zespolčenštění). Velmi ostře

tento problém vystupuje u rozvojových zemí. Protikladná alokace technosféry a lidské populace mezi rozvinutými a rozvojovými zeměmi, která je důsledkem nerovnoměrného rozvoje světové kapitalistické soustavy, je zdrojem sociálních napětí (etnických, rasových atd.), migračních tlaků atd. a zbavuje obrovskou část světového obyvatelstva možností využívat výsledky vědeckotechnického rozvoje, materializované v technosféře, k řešení naléhavých a palčivých problémů svých zemí. Řešení tohoto protikladu souvisí s realizací nového ekonomického řádu, který by zajistil vyšší stupeň zespolečenštění zdrojů v globálním měřítku, a současně vyloučil tlaky, které vyvolávají „proletarizaci“ rozvojových zemí. Tato „proletarizace“ znamená, že výrobní technosféra těchto zemí je buď v přímém vlastnictví zahraničních monopolů, nebo jako národní kapitál je morálně znehodnocována mezinárodní konkurencí. Přitom historicky může vzniknout situace, kdy je bilance toků volné energie mezi technosférou a člověkem záporná, tj. rozvoj člověka se uskutečňuje na úkor vlastní technosféry, tj. její degradaci. Řešení tohoto protikladu předpokládá navrácení člověka výrobě, tj. její humanizaci, spojenou s obnovou jeho výrobních dovedností a myšlení, vyváženost procesů produkce a spotřeby společenského bohatství.

Marxova koncepce přírodně historického procesu, pojatého v dialektické jednotě procesů humanizace přírody a naturalizace člověka, produkce a překonání odcizení, je dobrým příkladem reálně uskutečněné ekologizace společenskovědního poznání. V tomto kontextu je marxismus aktuální z hlediska řešení celé řady současných teoretických problémů, umožňuje vysvětlit vzájemné pronikání předmětu marxistické sociologie a předmětu ekologie člověka a tak otevírá nové cesty sociologickému poznání při uchopení komplexních problémů současnosti.

Literatura

- Kuzmin, V. B.: *Princip sistemnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva, Politizdat 1976.
Lenin, V. I.: *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*. Spisy, sv. 22. Praha, SNPL 1957.
Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda 1978.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.
Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 13. Praha, Svoboda 1963.
Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha, Svoboda 1967.
Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.
Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 34. Praha, Svoboda 1971.
Mojsejev, N. N. – Alexandrov, V. V. – Tarko, A. M.: *Člověk i biosféra*. Moskva, Nauka 1985.
Odum, E. P.: *Základy ekologie*. Praha, Academia 1977.
Prigogine, I.: *Ot suščestvujuščego k vznikajuščemu*. Moskva, Nauka 1985.
Prigogine, I. – Stengers, I.: *Porjadok iz chaosa*. Moskva, Progress 1986.
Valentej, S.: *Vzaimodejstvie obščestva i prirody (istorija, sovremennoje sostojanije, perspektivy)*. In: *Okružajuščaja sreda i naselenije*. Moskva, Finansy i statistika 1981.
Vernadskij, V. I.: *Biosféra*. Moskva, Mysl 1967.

Резюме

И. Дворжак: Социология и экология человека

Статья рассматривает взаимосвязь социологии и экологии человека в контексте марксистского понимания диалектики процессов натурализации человека и гуманизации природы.

В первой части, рассматривающей место человека в процессе самоорганизации биосферы, определяются три ступени развития человеческого общества и характеризуется их отражение в общественном сознании с точки зрения формирования человеческой субъективности. В этой части показывается, как общество переходит из фазы непосредственного тождества с природой в противоположность, в которой человек отчуждается природе и природа человеку, с последующим движением к ликвидации этого отчуждения. Одновременно показывается связь прогрессивных и регрессивных изменений в обществе и природе с энергетической стороной человеческого труда.

Во второй части освещается процесс натурализации человека, связанный с формированием классовой структуры общества, и показана энергетика этого процесса в контексте марксистской концепции эксплуатации, связанная с отчуждением общественной техносферы как капитала. Статья показывает и глобальное измерение отчуждения капитала и его воздействие на формирование современной стратегии решения глобальных проблем.

Последняя часть рассматривает процесс гуманизации природы. В контексте достижений современной экологии показывается сущность регрессивных изменений в организации биосферы, вызываемых человеком его деятельностью, связанной с переходом к монокультурам и диссипацией свободной энергии ресурсов топлива и ископаемых. Вследствие этой деятельности он подрывает способность воспроизводства экосистем, вызывает массовые эпидемии (как СПИД) и загрязнение окружающей среды. Показывается, что общественная сторона процесса гуманизации природы связана со стихийным ростом человеческой популяции и с процессами урбанизации.

В заключение показывается, что преодоление процессов отчуждения связано с сознательной регулировкой биосоциального воспроизводства, в которой должна сыграть свою роль интеграции познания марксистской социологии и экологии человека.

Summary

J. Dvořák: Sociology and Human Ecology

The paper discusses the relationship between sociology and human ecology in the context of the Marxist conception of the dialectics governing the processes of the naturalization of man and the humanization of nature.

In the first part, concerned with the position of man in the process of self-organization of the biosphere, three development stages of human society are delimited and their reflection in social consciousness is characterized from the viewpoint of the formation of human subjectivity. This part throws light upon the transition of society from the phase of immediate identity with nature to that of contradictoriness: here man becomes alienated to nature and nature to man, with a subsequent motion towards the discontinuance of this alienation. The interconnection of both progressive and regressive changes in society and nature and the energetic aspect of human work is simultaneously pointed out.

In the second part light is thrown upon the process of man's naturalization which is incidental to the formation of the class structure of society. The energetics of this process is shown in the context of the Marxist conception of exploitation; this has a bearing upon the estrangement of the social technosphere as capital. The paper also shows the global dimension of the estrangement of capital and its influence upon the formation of the contemporary strategy of solving global problems.

The concluding part inquires into the process of the humanization of nature. Within the context of the knowledge acquired by present-day ecology, the substance of regressive changes in the organization of the biosphere is brought out; these are due to man's activity in connection with the transition to monocultures and to the dissipation of the free energy of fuel and mineral resources. Through this activity man undermines the reproduction capacity of ecosystems, brings forth mass epidemics (e. g. AIDS), and produces the contamination of the human environment. The social aspect of the process of the humanization of nature is shown to be in connection with the uncontrolled growth of the human population and with urbanization processes.

In conclusion it is pointed out that the overcoming of alienation processes is connected with a conscious regulation of biosocial reproduction. Here the integration of the knowledge acquired by Marxist sociology and human ecology should play a major role.

V posledních desetiletích se ochrana přírody stala především otázkou zachování přírodních základů lidského života a v tom smyslu problémem, který se dotýká celé společnosti, protože na jeho řešení závisí její budoucnost [The World 1987; Státní 1987; Vavroušek 1986 : 377–379; Vavroušek 1987 : 8–9; Komárek 1988 : 8–9]. Vyrovnat se s tímto problémem není jistě možné bez promyšleného a důsledného využívání ekologických poznatků v životě společnosti, tj. bez systematické ekologizace společenského reprodukčního procesu [Vavroušek 1987 : 8–9]. Možnosti účasti filozofie na zachování přírodních základů lidského života, na uchování přírodních podmínek obyvatelnosti Země, jsou určeny povahou otázek, které vyvolává aplikace ekologie. Jde například o následující otázky: Má být ekologie využita především při technických a ekonomických opatřeních, nebo má zasáhnout život společnosti vcelku? Jaké jsou společenské předpoklady a jaké jsou společenské důsledky aplikace ekologie v životě společnosti? Jaké změny by aplikace ekologie mohla a měla v životě společnosti vyvolávat? Jaký by měl a jaký by mohl být rozsah těchto změn a jaká by měla a mohla být jejich hloubka? Jednalo by se o pouhý dílčí přizpůsobení společenské reprodukce, nebo o její kvalitativní proměnu?

Odpovědi budou záviset na povaze současných rozporů mezi společností a přírodou, na povaze společenského systému. Tyto rozpory se projevují jako rozdvojení života společnosti. To platí o každém společenském systému. Společenská reprodukce se v té míře, v jaké devastuje Zemi, ukazuje jako destrukce přírodních podmínek existence společnosti. Produktivní síly společnosti se v této souvislosti jeví jako síly destruktivní – a to nikoli pouze ve smyslu destrukce, která je nutnou součástí produkce, ale ve smyslu destrukce jako ničení podmínek produkce. Společenská reprodukce není možná jinak než jako součást biosféry. Má-li být společenská reprodukce skutečnou reprodukcí, nesmí ohrožovat reprodukci svých ekologických předpokladů, reprodukci biosféry. Jako zcela neúnosné se tak ukazuje dosud přežívající mínění, podle něhož ochrana přírody brání rozvoji společnosti. „V očích široké veřejnosti se ochránáři často jeví jako asociální osoby, které se staví proti jakémukoli ‚rozvoji‘. Právě ochránáři však jsou proti neplánovitému rozvoji, který narušuje ekologické i lidské zákony“ [Odum 1977 : 550]. Rovněž Světová strategie ochrany přírody reaguje na představy o škodlivosti a o asociálnosti ochrany přírody, o neslučitelnosti ochrany přírody s rozvojem společnosti. Hlavním cílem Světové strategie je právě sjednocení ochrany přírody s rozvojem společnosti. Chránit přírodu v soudobém pojetí znamená řídit lidské využívání biosféry tak, aby poskytovala co největší prospěch současným generacím a zároveň si uchovávala svůj potenciál uspokojovat potřeby a snahy budoucích generací [World 1980]. Lze připomenout, že český výraz „ochrana“ upomíná na obranu něčeho před něčím, na defenzivní postoj; odpovídá anglickému „preservation“. Význam výrazu „conservation“ je širší; kryje se s významem českého výrazu „zachování“. Ochrana, respektive zachování přírody zahrnuje tedy nejen ochranu v úzkém, defenzivním smyslu, která je nezbytná tehdy, když určité lidské aktivity ohrožují přírodní podmínky života společnosti – ale rovněž takové využívání biosféry, které není v rozporu s jejím zachováním v podobě, jež by umožňovala další trvalý, udržitelný

rozvoj lidstva. Ochrana přírody zahrnuje také obnovu i zlepšování přírodního prostředí. Další rozvoj lidské společnosti musí být proto spjat s ochranou přírody, tj. s péčí o přírodní předpoklady existence lidské společnosti (1). Ochrana přírody je jedním z předpokladů – vedle předpokladů ekonomických a sociálních – trvalosti a udržitelnosti dalšího rozvoje společnosti. Rozvoj, který ohrožuje své přírodní podmínky, nemůže být trvalý, dříve nebo později se ukáže jeho neudržitelnost. Ochrana přírody proto musí být součástí rozvoje lidské společnosti. Jeví-li se ochrana přírody ještě dnes jako asociální, svědčí to o omezenosti, asocialitě společnosti, společenských vztahů, institucí a hodnot, o tom, že společnost ztrácí schopnost sebezáchovy, svědčí to o tendenci společnosti k destrukci sebe samé. Konečnost a křehkost přírodních podmínek obyvatelstva Země se stala novou historickou zkouškou lidské společnosti, zkouškou, která prověřuje povahu společnosti, možnosti a meze společenských systémů.

To je podnět k dalším otázkám: Jaký je podíl vědy na ničení přírodních podmínek existence společnosti? Je tento podíl dán pouze zneužitím vědeckého poznání nebo jeho nesprávným využitím, anebo je dán povahou vědeckého poznání, jeho paradigmatem? Lze doložit, že účast vědy na projektech, které ohrožují biosféru, není motivován pouze bezohledně prosazovanými dílčími ekonomickými zájmy či neznalostí, ale také organizací, institucionálním zajištěním vědecké práce i určitým pojetím vědy a její úlohy ve společnosti. Ekologizaci vědy je tedy možné pojímat jako souhrn všech restrukturačních procesů, jejichž prostřednictvím se věda vyrovnává s požadavky, které na ni kladé současná ekologická krize [Šilin 1980 : 99–101]. Ekologizací se věda mění tak, aby se mohla podílet na uchování přírodních podmínek existence lidské společnosti. Předmětem diskusí je rozsah a hloubka této restrukturační vědy. V čem by vlastně mělo spočívat využívání ekologických poznatků, pojmů a metod ve vědách přírodních, technických a společenských? Jak ekologizace ovlivňuje diferenciaci a integraci vědy? Kterých základních pojmů se ekologizace dotýká a jak se tyto pojmy ekologizací mění? Jak se mění pojetí vědy a pojetí úlohy vědy ve společnosti?

Filozofie může přispět k objasnění těchto otázek, které jsou vyvolány současnou ekologickou krizí, tedy potřebou ekologizovat společenskou reprodukci, včetně vědy, tím, že bude reflektovat a vypracovávat své základní pojmy se zřetelem ke křehkosti přírodních podmínek obyvatelnosti Země a že tak přinese podněty pro reflexi a rozpracování základních pojmů v ostatních vědách. Bez filozofické reflexe není možné určit, které základní filozofické pojmy je nutno vzhledem k současné ekologické krizi propracovat a jak je propracovat. V tomto smyslu je filozofické poznání nezastupitelné – vyjasněním základních pojmů vytváří základy pro formulaci cílů a předpoklady pro smysluplnou komunikaci ve vědě a v životě vůbec.

Následující poznámky přinášejí v této souvislosti několik námětů, jak rozvinout pojem životní úrovně a pojem způsobu života se zřetelem k současné ekologické krizi.

* * *

Na začátku sedmdesátých let byla u nás vypracována koncepce životní úrovně, která reagovala na předpověď, podle níž se zhoršená kvalita životního prostředí stane jednou z bariér, na něž bude rozvoj našeho národního hospodářství v blízké budoucnosti narážet [Stoklasa 1973 : 296]. Podle této koncepce je kvalita životního prostředí nedílnou součástí životní úrovně [Stoklasa 1974 : 62–68; Opplová 1985 : 62–64]. Zvyšování ani pouhé

(1) Srov. cíle Světové strategie ochrany přírody: uchování základních ekologických procesů a systémů, na nichž závisí přežití a další rozvoj lidstva; ochrana genetické diverzity; zajištění trvalého využívání ekosystémů [World 1980 : nestránkováno].

uchování životní úrovně není trvale možné na úkor kvality životního prostředí; péče o životní prostředí, tedy rovněž ochrana přírody, je jednou z nezbytných forem uchování, popřípadě zvyšování životní úrovně.

Vyjdeme-li z definice životní úrovně, jak ji podává F. Hronský, kde životní úroveň je vyznačena třemi základními znaky – rozsahem poznaných a společensky uznaných fyzických a duchovních, hmotných a kulturních potřeb člověka a společnosti, stupněm uspokojování těchto potřeb, společenskými podmínkami uspokojování potřeb – je zřejmé, že kvalita životního prostředí nutně vstupuje do každého z těchto znaků.

Kvalitní životní prostředí se stává jednou ze základních lidských potřeb. Destrukce životního prostředí je podnětem k tomu, aby se rozsah společensky uznaných potřeb rozšířil o tuto potřebu. Lidé ovšem vždy potřebovali prostředí, které by jim umožňovalo uspokojení jejich potřeb. Nicméně teprve v situaci masivního ohrožení ekologických podmínek života společnosti a exponenciálně postupující degradace životního prostředí se stává životní prostředí předmětem naléhavě pociťované potřeby, která je uznávána společností.

Životní prostředí je rovněž jednou ze základních podmínek uspokojování všech lidských potřeb. Poskytuje bezprostředně to, co je nezbytné například k uspokojování základních fyziologických potřeb (vzduch, voda, některé potraviny apod.). Poskytuje zdroje pro výrobu životních prostředků – v tom smyslu je jednou ze základních materiálních podmínek uspokojování lidských potřeb. Je rovněž podmínkou uspokojování potřeb spjatých s rozvojem osobnosti, sociálními kontakty, komunikace. Na kvalitě pracovního prostředí závisí, jak je uspokojována lidská potřeba pracovat. Na kvalitě obytného a rekreačního prostředí závisí, jak je uspokojována potřeba odpočinku.

Kvalita životního prostředí je jedním z hlavních činitelů, na nichž bezprostředně či zprostředkovaně závisí i stupeň uspokojování všech lidských potřeb. Zatímco nízká životní úroveň nemusí vždy být spjata s vyšší kvalitou životního prostředí, nízká kvalita životního prostředí znamená vždy ohrožení či snížení životní úrovně.

Zhoršování kvality životního prostředí znamená vážné ohrožení sociálních jistot – omezuje a problematizuje možnosti společenské péče o lidské zdraví; vzhledem k tomu, že na negativní vlivy znečištěného životního prostředí jsou nejcitlivější děti a ti, kteří patří ke starším generacím, omezuje zhoršování kvality životního prostředí efektivnost zajištění občanů ve stáří i možnosti péče o mladou generaci. Nedostatečně řešené problémy životního prostředí mohou tak ohrožovat sociální jistoty a stát se zdrojem sociální nejistoty. K sociálním jistotám by měla být přiřazena ještě jedna – totiž jistota, že společnost efektivně pečuje o uchování a kultivaci životního prostředí, že zajišťuje příznivé ekologické podmínky pro život nejen současných, ale také budoucích generací. Vzhledem k tomu, že tato jistota nemůže být nikdy plně zajištěna pouze společností a že je vždy také zajišťována ekologickými procesy, lze dát k úvaze, zda by nebylo účelné zavést pojem ekologické jistoty či ekologických jistot. Pojem ekologických jistot by mohl vyjadřovat zajištěnost ekologických předpokladů životní úrovně, včetně ekologických předpokladů sociálních jistot; pojem ekologických jistot by mohl dále vyjadřovat zajištěnost potřeb ostatních organismů – a to alespoň v míře, která je nezbytná k reprodukci, k uchování a ke kultivaci přírodních podmínek životní úrovně (srov. cíle Světové strategie ochrany přírody). K ekologickým jistotám by tedy patřila zajištěnost potřeb a životních podmínek jak organismů, které jsou bezprostředně využívány ve výrobě (časté nerespektování ekologických a etologických požadavků v zemědělství), tak organismů, jejichž existence má význam pro uchování genetické rozmanitosti a ekologické stability krajiny.

Úsilí o uchování a zvyšování životní úrovně lidí nemůže být trvale efektivní, není-li spojeno s úsilím o zajištění živočichů, rostlin, mikroorganismů, není-li spojeno s péčí o jejich životní

úroveň. Kvalita jejich životního prostředí je nedílnou součástí životní úrovně lidí. Zpravidla je prostředí uspokojivé pro člověka tehdy, když je uspokojivým prostředím pro další organismy. Na životní úroveň nestačí pohlížet jako na společenský jev; životní úroveň lze pojímat také ekologicky. Péče o životní úroveň dalších organismů (2) může koincidovat s péčí o životní úroveň příštích generací v té míře, v jaké je jedním z předpokladů uchování přírodních podmínek rozvoje lidské společnosti. Běžné vymezení životní úrovně neobsahuje zřetel k životní úrovni budoucích generací ani k životní úrovni dalších organismů. Může však pojetí životní úrovně plnit svou úlohu v poznání společnosti, může být základem výpovědi o rozsahu potřeb a o úrovni uspokojování potřeb, jestliže nebude rozpracováno s ohledem k potřebám budoucích generací a k potřebám dalších organismů?

* * *

K samozřejmostem lidského života patří dnes křehkost přírodních podmínek obyvatelnosti Země a tím i křehkost existence lidstva. Jistě i dříve platilo, že žít znamenalo čelit křehkosti života – vlastního života či života blízkých – zápasem s lhostejnými přírodními silami, péčí o zničitelné přírodní a společenské podmínky života v určitém místě, v určité oblasti. Nicméně nikdy nebylo nutné čelit křehkosti celku přírodních podmínek obyvatelnosti Země. V jakém smyslu určuje tato situace lidský život? Jak se při hledání odpovědi na tuto otázku může osvědčit pojem „způsob života“?

Přijmeme-li tezi, že pojem „způsob života“ umožňuje zkoumat lidský život v jeho totalitě, v dialektických vztazích mezi částmi a celkem, na jedné straně jako proces společenské reprodukce života, kde má rozhodující úlohu výroba a kde výsledkem je „druhá příroda“, na straně druhé jako proces činného osvojování objektivních životních podmínek, který je určen interiorizovanými potřebami a hodnotami [Filipcová 1986 : 2], bude možné uvedené otázky přeformulovat takto: Jak se v kontextu současné krizové ekologické situace jeví základní určení způsobu života – společenská produkce života, činné osvojování? Jak se v této souvislosti jeví totalita lidského života?

V úvodu bylo už naznačeno, že se společenská reprodukce v kontextu současných ekologických obtíží ukazuje jako ohrožování a destrukce přírodních podmínek lidského života i života dalších organismů, tedy jako ohrožování lidského života. Činné osvojování objektivních podmínek života se jeví jako proces jejich odcizování; objektivní podmínky se stávají cizími, nepřátelskými silami. Přírodní podmínky vystupují jako cizí, nepřátelské síly prostřednictvím ekologických katastrof. Společenské podmínky vystupují v této souvislosti jako cizí síly v té míře, v jaké orientují lidské jednání k účasti na devastaci Země.

Základní určení způsobu života upadají do rozporů, samy sebe popírají. Lidský život je tak zatížen necelistvostí, rozdvojením. Pojmy osvojování a společenská reprodukce života mají klíčový význam pro povahu ostatních komponent způsobu života, protože každou z nich lze charakterizovat jak vztahem k osvojování, tak vztahem ke společenské reprodukci. Současná ekologická krize nutí k otázce, zda by mělo smysl při výzkumu způsobu života vedle reprodukce života uvažovat také destrukci života, vedle osvojování objektivních podmínek také jejich odcizování. Nemá-li osvojování upadnout do rozporu se sebou, nemá-li se stát odcizováním, musí být určeno rovněž vědomím křehkosti přírodních podmínek. Totéž platí o společenské reprodukci lidského života.

(2) O životní úrovni organismů má smysl uvažovat v té míře, v jaké úroveň uspokojování jejich relativně konstatních potřeb přestává být závislá výhradně na ekologické reprodukci a stává se závislou také na společenské reprodukci, tedy v míře, v jaké je reprodukce biosféry určována reprodukcí lidské společnosti.

získal (studium fotografických publikací apod.) určité zkušenosti se základními typy obrazového sdělení a plně si uvědomil úskalí této formy komunikace a prezentace výsledků.

Při vzájemné spolupráci a komunikaci mezi sociologem a fotografem je kromě všech předcházejících aspektů důležitý i aspekt společného typu senzibility umožňující někdy neverbální, avšak o to nutnější dorozumění a oboustranné pochopení. Proto ne každý fotograf (byť i dobrý profesionál) se může uplatnit v sociologické práci.

Konečně posledním, v podstatě samozřejmým požadavkem, je vzájemná důvěra projevující se v etice práce, zachovávaní a dodržování dohodnutých pravidel a metodických postupů, citlivosti v přístupu k respondentům. Fotograf by měl mít nezbytnou schopnost navazovat kontakty, vzbuzovat důvěru, pohybovat se nenápadně a nevtíravě. Tyto rysy chování musí být podtrženy i jeho oblečením a celkovou úpravou zevnějšku.

Závěrem bychom chtěli poukázat na jeden vážný problém. Použití fotografie v oficiálních dokumentech sociologického výzkumu neobyčejně komplikuje problém anonymity. Fotografie prezentuje velmi subtilní detaily ze soukromého života lidí, ukazuje je často i v delikátních situacích a může poskytovat například přesné informace o uspořádání jejich bytu. Nebezpečí zneužití – v případě, že se údaje dostanou do nepovolaných rukou – je aktuální.

Tomuto nebezpečí lze čelit pouze obtížně, rizika lze snížit dodržováním pravidel:

- a) Fotografie by neměly být uveřejněny bez svolení fotografovaných. Výjimku lze učinit u některých fotografií exteriéru, fotografií masových sociálních akcí (obecenstvo sportovních podívaných) apod.
- b) Fotografie a k nim příslušná dokumentace musí být pečlivě uschována a přístupna pouze členům výzkumného týmu, popřípadě přizvaným expertům. Experty je třeba volit i se zřetelem k morálním kvalitám a osobní spolehlivosti.
- c) Fotografie mohou být publikovány pouze v případě, že fotografovaného nezesměšňují, neohrožují jeho pověst a společenskou pozici. V případě, že tento požadavek nelze splnit, je třeba provést opatření znemožňující identifikace jedince.
- d) U publikovaných fotografií by neměla být uvedena adresa ani podrobné údaje o aktérech.
- e) Zvláště intenzivně by měly být dodržovány tyto zásady v průběhu výzkumu, i pokud jde o publikaci určenou přímo pro obyvatele lokality, kteří jsou navzájem spjati sousedskými, přátelskými i méně přátelskými svazky. Dále je samozřejmě nezbytné dodržovat i příslušné paragrafy občanského zákoníka, zásady autorského práva apod. V případě pochybnosti je účelné předem konzultovat právníka – specialistu.

V krátkosti jsme se pokusili o nastínění některých možností fotografa v sociologickém výzkumu a o shrnutí některých zkušeností ze spolupráce sociologa a fotografa v jeho průběhu. Další pokusy o toto spojení nepochybně tyto zkušenosti prohloubí a obohatí o nové aspekty. Aplikace fotografie v sociologickém výzkumu je nepochybně velmi atraktivní, je však zároveň i velmi náročná, a to jak finančně a materiálně, tak i časově. Použití fotografie by již proto mělo být vždy velmi uvážené a vázané na určitý, striktně formulovaný cíl výzkumu. Přesto však v zásadě považujeme využití fotografie v sociologickém výzkumu a v sociologii vůbec za velmi přínosné a žádoucí přinejmenším proto, že fotografie podává potřebný další nový „pohled“ na jevy, které mohou být paralelně zkoumány jinými metodami a technikami. Ztotožňujeme se tak se stanoviskem polského sociologa A. Ligockého, který ve své studii vydané roku 1987 *Czy istnieje fotografia socjologiczna?* uvádí: „... v době, kterou nazýváme věkem ikonosféry, by rezignace na uplatnění fotografie ve společenských vědách znamenala neobyčejné ochuzení našeho poznání“.

Literatura

- Anděl, J.: *Fotografie a sociologie*. Československá fotografie 1974, č. 7.
- Aufricht, K.: *Po stopách sociálnej fotografie*. In: Katalog výstavy Sociálna fotografia na Slovensku. Bratislava, MDKO 1971.
- Blühová, I.: *Vznik sociální fotografie na Slovensku*. Revue fotografie 1980, č. 2, 3.
- Capa, R.: *Image of War*. New York, Paragraphic Books a Division of Grossman 1970.
- Cartier-Bresson, H.: *Meine Welt*. Luzern und Frankfurt/M., Neues Schweizer Bibliothek, Verlag C. J. Bucher 1968.
- Collier, I. R.: *Visual Anthropology – Photography as a Research Method*. New York, Holt Rinehart and Wiston 1967.
- Doherty, R. J.: *Sozialdokumentarische Photographie in den USA*. Luzern, Verlag C. J. Bucher 1974.
- Dyko, L. P. – Golovnja, A. D.: *Fotokompozicija*. Moskva, Planeta 1962.
- Freund, G.: *Photography and Society*. Boston, DRG 1980.
- Gaižutis, A.: *Lietuvos Fotografija*. Vilnius, Mintis 1981.
- Hlaváč, L.: *Sociálna fotografia na Slovensku*. Bratislava, Pallas 1974.
- Jevgrafov, I. M.: *Kinofotodokumenty kak istoričeskij istočnik*. Moskva, Planeta 1973.
- Kroha, J.: *Sociologický fragment bydlení*. Brno 1972.
- Lane, A.: *Diane Arbus*. London, Penguin Book Limited 1974.
- Ligocki, A.: *Czy istnieje fotografia socjologiczna?* Kraków, Wydawnictwo Literackie 1987.
- Linhart, L.: *Sociální fotografie*. Praha, Levá fronta 1934.
- Linhart, L.: *Umění je život a tvorba*. Praha, Československý spisovatel 1962.
- Luskačová, M.: *Poutě na východním Slovensku* (diplomová práce). Praha, Univerzita Karlova, fakulta sociálních věd a publicistiky 1967.
- Luskačová, M.: *Sociologická fotografie* (ročníková práce). Praha, Univerzita Karlova, fakulta sociálních věd a publicistiky 1965.
- Macků, J.: *Sto let sociální fotografie 75*. Revue fotografie 1975, č. 2.
- Matějů, M.: *Fotografie a sociologie*. Revue fotografie 1975, č. 2.
- Morozov, S. A.: *Fotografija sredi iskusstv*. Moskva, Planeta 1971.
- Mrázková, D.: *Fotografovali válku*. Praha, Odeon 1975.
- Mrázková, D.: *Příběh fotografie*. Praha, Mladá fronta 1985.
- Pollack, P.: *The History of Photography*. London, Thames and Hudson 1977.
- Sontag, S.: *On Photography*. New York, A Delta Book 1979.
- Szarkowski, J.: *The Photographer's Eye*. New York, The Museum of Modern Art 1966.
- Šmid, R.: *Sociologie a fotografie* (diplomová práce). Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 1981.
- Štecha, P.: *Fotografická reportáž* (diplomová práce). Praha, Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění 1971.
- Ziemilski, A.: *Fotografia a warztat socjologa*. Fotografia 1981, č. 2.

Резюме

М. Матею – Й. Лингарт: Фотография и социология. Применение фотографии в социологических исследованиях

В статье подводятся итоги современных знаний об использовании социологии в социологических исследованиях, документируемые конкретными фотографиями из эмпирических исследований, в которых авторы принимали участие. Понятие «социологическая фотография» пока не стабилизировано, причем под ним подразумеваются, зачастую, вполне противоположные вещи; существует понимание, рассматривающее социологическую фотографию как социальный диагноз, документ, фотографический жанр, результирующий в зрительном социологическом высказывании об определенном явлении, в фотографической продукции определенных групп опрашиваемых (см., напр., мероприятие «фотографирующий рабочий является глазом рабочего класса» с 1926 года в Германии), а также определенный тип профессиональной ориентации фотографа. В тексте указываются некоторые возможности использования фотографии в обычных социологических исследованиях, напр., при конструкции типологии окружающей или жилой среды и при передаче трудно выразимого в словах впечатления социолога от анализируемой социальной действительности. В заключении авторы дискутируют и возможность использования ситуации фотографирования для сбора информации о позициях и ценностных ориентациях опрашиваемого. Статью заканчивают правила, которые следует соблюдать при сотрудничестве социолога с профессиональным фотографом-несоциологом. Текст иллюстративно дополняется фотографиями мероприятий по санитарному благоустройству областей Праги-Жижкова и Теплиц в начале 70-ых годов, которые тем временем в большинстве случаев прошли уже общую модернизацию, или же были заменены новой застройкой.

Summary

M. Matějů – J. Linhart: The Photograph and Sociology. Application of the Photograph in Sociological Research

The paper summarizes all present-day knowledge of the application of photographs in sociological research, documenting it by concrete photographs used in empirical researches where in the authors have taken part. The concept of "sociological photograph" has not yet been firmly defined and frequently denotes totally controversial things; there are conceptions according to which the sociological photograph is considered as a social diagnosis, a document, a photographic genre resulting in a visual sociological statement on a certain phenomenon, the photographic production of certain groups of respondents (cf. e.g. the action "The photographing workman is the eye of the working class" in Germany, 1926), as well as a particular type of professional orientation of the photographer. The paper outlines some possibilities of using the photograph in routine sociological research – e.g. in constructing the typology of the living or housing environment, and in rendering the sociologist's feeling about the social reality under examination, which it is difficult to verbalize, more accessible. In conclusion, the possibility of taking advantage of the "photographing" situation in collecting information about the attitudes and value preferences of the respondent is discussed. The paper ends up with rules which should be duly observed in the sociologist's cooperation with a professional photographer – non-sociologist. The text is illustratively complemented by photographs from clearance areas in Prague-Žižkov and Teplice, taken at the beginning of the seventies; since that time, these have mostly been subjected to general modernization or replaced by new construction.

Z empirických výzkumů

Vztah československé společnosti k životnímu prostředí

JOSEF VAVROUŠEK
Výzkumný ústav pro
vědeckotechnický rozvoj,
Praha

Výzkumu vztahu československé populace k životnímu prostředí nebyla dosud věnována dostatečná pozornost. Chybí spolehlivé údaje charakterizující jak subjektivní vnímání rozsahu a významu ekologických problémů různými skupinami obyvatelstva, tak i váhu ekologických kritérií při rozhodování individuálních i kolektivních rozhodovatelů ve všech oblastech života společnosti, které se vztahují k životnímu prostředí. Navrhovaný program by mohl přispět alespoň k částečnému zmírnění tohoto dluhu.

1. Návrh struktury a zaměření programu

Výzkum vztahu naší společnosti k životnímu prostředí by měl zahrnovat oba základní aspekty této relace, tedy:

- a) vliv změn kvality prostředí na individuální i skupinové systémy hodnot,
- b) vývoj postavení hodnoty „kvalitní životní prostředí“ v systémech hodnot různých společenských subjektů a jejich promítání do rozhodovacích procesů ovlivňujících – přímo nebo zprostředkovaně – kvalitu prostředí“ (1).

Navrhovaný výzkumný program vychází z předpokladu, že mezi životním prostředím a společností existuje oboustranná vazba, realizovaná velkým počtem konkrétních procesů. Přitom zřejmě není k dispozici žádná univerzální metoda umožňující postižení těchto procesů s postačující přesností a plastičností. Proto je účelné používat několik různých metod, vzájemně konfrontovat jejich výsledky a integrovat je ve smysluplnou výpověď. Výzkum by měl zachytit nejen *deklarovaný* (nebo *proklamovaný*) vztah lidí k životnímu prostředí (zejména postavení hodnoty „kvalitní životní prostředí“ v deklarovaných systémech hodnot), ale také jejich vztah *reálný*, projevující se činnostmi, které působí – pozitivně nebo negativně – na životní prostředí (jde především o realizaci hodnoty „kvalitní prostředí“). Hlubší poznání případných rozporů mezi deklarovaným a reálným vztahem nejrozličnějších společenských subjektů k životnímu prostředí umožní identifikovat motivy činností narušujících prostředí, a tím i hledat cesty jejich pozitivního ovlivňování.

V rámci navrhovaného výzkumného programu by mohly být realizovány zejména následující dílčí programy:

A. Výzkum deklarovaných postojů obyvatelstva k životnímu prostředí

Cílem je především deskripce postavení, které zaujímá životní prostředí v hierarchii deklarovaných individuálních i skupinových systémech hodnot různých sociálních vrstev (včetně vedoucích pracovníků všech stupňů). Mezi metody výzkumu může patřit řízený

(1) Autor si je vědom toho, že dva zvolené aspekty nepostihují problematiku vztahu společnosti k životnímu prostředí v celé její šíři; jde však o klíčové problémy.

rozhovor, dotazníkový průzkum s označováním odpovědí, které nejpřesněji vystihují názor respondentů atp. Jedna z možných dotazníkových metod je konkretizována ve 2. kapitole spolu s popisem výsledků jejího pilotážního ověření. Potenciální předností je možnost rekonstruovat místo životního prostředí v normativním modelu systému celospolečenských hodnot, nedostatkem pak nebezpečí autostylizace (nebo sebeidealizace) respondentů, které by mohlo vést k relativnímu přecenění významu životního prostředí.

B. Hodnocení československých právních norem z hlediska jejich vztahu k životnímu prostředí

Cílem je deskripce postavení životního prostředí v právních normách, zejména v ústavě, zákonech, vyhláškách, předpisech atp. Metodou výzkumu by mělo být především studium těchto norem a identifikování hodnot, které jsou v nich zakotveny (včetně případné identifikace vzájemných rozporů). Potenciální předností je možnost rekonstruovat místo životního prostředí v normativním modelu systému celospolečenských hodnot, nedostatkem pak opět určitá idealizace tohoto systému a obtížná přehlednost existujících norem.

C. Studium ostatních normativních dokumentů, zejména usnesení, koncepcí, programů a střednědobých i krátkodobých plánů z hlediska jejich vztahu k životnímu prostředí, zaměřené na deskripci postavení cílů (resp. úkolů) v oblasti péče o životní prostředí v hierarchii cílů (resp. úkolů), které jsou v těchto dokumentech formulovány a identifikace případných rozporů. Metoda výzkumu, její potenciální přednosti i nedostatky, jsou obdobné jako u dílčího programu B, snad jen problémy spojené s nepřehledností (a také nestabilitou) těchto dokumentů jsou ještě hlubší.

D. Výzkum existujícího systému výchovy, vzdělávání a informačních systémů ve společnosti z hlediska životního prostředí

Cílem je jednak deskripce a hodnocení významu přikládaného ekologické výchově a vzdělávání v naší společnosti, jednak získání přehledu o objemu, kvalitě a dostupnosti informací charakterizujících vývoj životního prostředí, jeho důsledky, příčiny a cesty řešení ekologických problémů. Metodou výzkumu může být analýza osnov základních, středních a vysokých škol, postgraduálních kursů atp. a dále analýza obsahu informací zpracovaných v obecně dostupných zdrojích (knihy, noviny atp.) i specializovaných informačních systémech. Předností tohoto programu může být konkrétní představa o rozsahu, hloubce a přesnosti informací, na jejichž základě lidé ekologickou problematiku posuzují, nedostatkem velký objem výzkumných prací.

E. Výzkum skutečného průběhu rozhodovacích procesů probíhajících na makro, mezo i mikrosociální úrovni z hlediska životního prostředí

Cílem je především deskripce postavení životního prostředí v rámci souboru skutečných kritérií užívaných při rozhodování ve všech významných oblastech života společnosti, zejména v ekonomice, kultuře, zdravotnictví, školství, bydlení, tělovýchově, rekreaci, zájmových činnostech ap., a to na makro, mezo i mikrosociální úrovni. Patří sem i analýza míry respektování právních norem v oblasti životního prostředí, včetně charakteristiky udělovaných výjimek a rozboru relativní výše sankcí za porušování norem v této oblasti. Potenciální předností této metody je možnost identifikace významu skutečně přikládanému životnímu prostředí různými subjekty ve společnosti (včetně jednotlivců při běžném chování), nedostatkem praktické obtíže spojené s realizací výzkumu.

F. Analýza axiologických teorií (deskriptivních i normativních) z hlediska životního prostředí, zaměřená na postavení životního prostředí v systémech hodnot popisovaných, resp. navrhovaných různými autory, jak v odborné literatuře, tak i v uměleckých dílech (poezie, beletrie, film, televize ap.). Tento výzkum může přispět jednak k řešení metodologických problémů spojených s realizací výše uvedených dílčích programů, jednak k hledání

možností pozitivního ovlivnění hodnotových systémů různých společenských subjektů.

Uvedených šest dílčích výzkumných programů – domnívám se – pokrývá do značné míry zvolenou problematiku. Dílčí programy A až C jsou zaměřeny především na výzkum deklarovaných vztahů k životnímu prostředí, programy D a E pak na analýzu reálného postavení hodnoty „kvalitní životní prostředí“ ve společnosti.

Ve všech navržených dílčích programech je účelné usilovat o zachycení vývojové dynamiky tak, aby mohly být identifikovány nejen základní trendy různých jevů, ale také jejich vzájemné časové posuny, například zpoždění mezi rozpadem ekologické stability určitého území a jeho reflexí v systémech hodnot obyvatel. Zároveň je nezbytné při výzkumu respektovat specifika různých oblastí našeho státu; obyvatelstvo „postižených území“ bude na ekologické problémy patrně reagovat jinak, než lidé žijící v oblastech relativně „čistých“. Diference se pravděpodobně projeví i u členů různých sociálních skupin a rozdílného věku. Charakteristika těchto zákonitostí i specifik je mimo jiné předpokladem predikce budoucích změn kvality prostředí.

Nastíněný program výzkumu vztahu československé společnosti k životnímu prostředí je velmi rozsáhlý a jeho případná realizace by vyžadovala koordinované zapojení většího počtu výzkumných týmů a pracovišť. Domnívám se, že rostoucí naléhavost ekologických problémů je dostatečným důvodem pro orientaci sociologických výzkumů naznačeným směrem.

2. Výsledky pilotážního dotazníkového šetření vztahu obyvatelstva k životnímu prostředí

V roce 1985 jsme provedli (2) anonymní dotazníkový průzkum názorů lidí na problémy spojené s vývojem kvality životního prostředí, který svým charakterem spadá do navrhovaného dílčího programu A. Průzkumu se zúčastnily tři skupiny respondentů, a to studenti 3. ročníku gymnázia v Praze (skupina I – 26 osob), studenti 4. ročníku Vysoké školy zemědělské v Praze – specializace meliorace (skupina II – 18 osob) a studenti postgraduálního studia právnické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně (skupina III – 13 osob). Vzhledem k malému souboru respondentů mají získané výsledky čistě předběžný charakter a mohou být využity především pro korigování použité metodiky, přesto však snad jsou významné i samy o sobě.

Respondenti vyplňovali – za přítomnosti tazatele – dotazník obsahující pět bloků dotazů. První blok zahrnuje obecné *identifikační údaje respondenta*, které jsou u zkoumaných souborů vesměs determinovány typem studia a umístěním školy, a to: věk, pohlaví (ve II. a III. skupině převažovali muži), vzdělání, profese, místo bydliště a jeho velikost, místo pracoviště, resp. studia.

Druhý blok dotazů se týká názoru respondenta na *dosavadní stav a vývoj kvality životního prostředí v Československu*. Respondenti využívali následující šestihodnotovou stupnici:

1. kvalita se určitě zlepšila
2. kvalita se spíše zlepšila
3. kvalita se nezměnila
4. kvalita se spíše zhoršila
5. kvalita se určitě zhoršila
6. nevím, nemohu posoudit

(2) Ve spolupráci se s. ing. Karlem Jechem (tehdy studujícím VŠZ v Praze) a s ing. Ladislavem Blažkem, CSc. a dr. Ivou Pospíšilovou, CSc. (Výzkumné pracoviště ekonomiky a řízení nevýrobní sféry v Brně).

Ze získaných odpovědí byl (po vyloučení zanedbatelného počtu odpovědí nevím, nemohu posoudit) v každé skupině vypočítán aritmetický průměr; stejným způsobem byly zpracovány také výsledky ostatních bloků. Každý respondent měl možnost připojit k dotazníku svůj komentář nebo dodatek.

Podle názoru respondentů se během posledního desetiletí kvalita životního prostředí v Československu (v celostátním měřítku) výrazně zhoršila (I. skupina hodnocení 4,3; II. skupina 4,9; III. skupina 4,3). Většina dotázaných tedy při hodnocení užila stupeň 5.

Souhrnné hodnocení vývoje kvality prostředí v bezprostřední blízkosti bydliště respondentů je relativně pozitivnější (I. skupina 4,1; II. skupina 4,2; III. skupina 3,7), což zřejmě souvisí s tím, že část studentů pochází z vesnic nebo malých měst.

Tomu odpovídá i hodnocení vývoje kvality jednotlivých složek životního prostředí (viz tab. 1), a to jak v celostátním měřítku – hodnocení (a), tak i v místě bydliště respondenta nebo v jeho bezprostředním okolí – hodnocení (b). Nejkritičtější je posuzován dosavadní vývoj kvality ovzduší (zejména ve městech), povrchových i podzemních vod, zemědělské půdy a lesů. Určité zlepšení kvality je pocíťováno především u pracovního prostředí, zčásti i u bytového prostředí. Hodnoty ostatních indikátorů se, podle názoru respondentů, zhoršují jen mírně.

Tabulka 1. Hodnocení stavu a vývoje kvality životního prostředí v Československu

Indikátor	Skupina					
	I.		II.		III.	
	a	b	a	b	a	b
1. kvalita ovzduší ve městech a vesnicích	4,6	4,2	4,9	4,4	4,1	4,2
2. kvalita ovzduší mimo města a vesnice	4,1		4,6	–	4,1	–
3. kvalita povrchových vod	4,6	4,5	4,9	4,6	4,5	4,3
4. kvalita podzemních vod	4,3	4,1	4,8	4,3	4,3	3,3
5. kvalita zemědělské půdy	3,9	3,5	4,5	4,3	3,3	3,8
6. kvalita lesní půdy a lesů	4,1	3,8	4,7	4,4	3,9	3,7
7. kvalita rozptýlené zeleně ve městech, vesnicích a zemědělsky využívané krajině	3,5	3,4	4,2	3,9	3,2	3,3
8. kvalita volné přírody (chráněné oblasti ap.)	3,8	3,8	4,2	4,1	3,3	3,3
9. kvalita bytového prostředí	3,0	2,7	3,9	3,3	1,8	2,5
10. čistota ve městech a vesnicích	3,6	3,6	3,9	3,3	4,1	3,1
11. kvalita pracovního prostředí	2,8	2,8	2,8	2,7	2,5	2,8
12. kvalita příležitostí pro rekreaci a sport	3,3	3,6	3,6	3,1	2,2	3,0

Ani pravděpodobný vývoj kvality životního prostředí v příštích deseti letech neposuzují respondenti optimisticky; domnívají se, že se bude dále výrazně zhoršovat (I. skupina 4,1; II. skupina 4,7; III. skupina 3,2). Analogicky se bude podle jejich názoru vyvíjet také kvalita prostředí v místě jejich bydliště (I. skupina 4,1; II. skupina 4,7; III. skupina 3,2). Starší respondenti ze III. skupiny přitom hodnotí budoucí vývoj mírněji (3).

Třetí blok dotazů je zaměřen na *hodnocení důsledků dosavadního vývoje kvality životního prostředí v Československu*. Respondenti měli k dispozici následující šestihodnotovou stupnici:

(3) Odpovědi označené symbolem 6 (nevím, nemohu posoudit) tvořily v tomto bloku ve všech skupinách méně než 5 % celkového počtu odpovědí; v dalších blocích jich bylo ještě méně.

- 1 ... působí určité pozitivně
- 2 ... působí spíše pozitivně
- 3 ... nemá podstatný vliv
- 4 ... působí spíše negativně
- 5 ... působí určité negativně
- 6 ... nevím, nemohu posoudit

Respondenti všech tří skupin hodnotí všechny potenciální důsledky dosavadního vývoje životního prostředí pro člověka i společnost bez výjimky velmi negativně. Za nejzávažnější nežádoucí důsledek považují zhoršování zdravotního stavu obyvatelstva, pokles množství a zhoršování kvality pitné vody, narušování přírodního prostředí a pokles kvality zemědělských a potravinářských výrobků.

Tabulka 2. Hodnocení důsledků dosavadního vývoje kvality životního prostředí

Indikátor	Skupina		
	I.	II.	III.
1. zdravotní stav obyvatelstva	4,5	4,8	3,8
2. demografický vývoj obyvatelstva (z kvantitativního nebo kvalitativního hlediska)	3,5	4,1	3,6
3. přírodní prostředí, především stabilita ekosystémů, rozmanitost rostlinných a živočišných druhů apod.	4,8	4,8	4,1
4. kulturní dědictví (zejména stavební památky)	4,4	4,5	3,3
5. množství a kvalita pitné vody	4,7	4,9	4,4
6. zemědělská výroba	4,0	4,4	3,8
7. lesnická půda	4,1	4,8	3,4
8. kvalita zemědělských a potravinářských výrobků (biologická hodnota, zdraví škodlivé látky)	4,5	4,7	4,1
9. ostatní průmyslová výroba	3,3	3,2	3,2
10. kvalita a životnost strojů a technologických zařízení (koroze)	3,5	4,3	3,9
11. kvalita a životnost staveb	4,1	4,2	3,8
12. vztah lidí ke společnosti i k sobě navzájem	3,9	4,0	3,3
13. rozmísťování pracovních sil	3,7	4,6	3,5
14. mezinárodní postavení Československa	3,9	4,3	3,3

Čtvrtý blok dotazníku je orientován na analýzu příčin dosavadního neuspokojivého vývoje kvality životního prostředí. Potenciální příčiny hodnotili respondenti za použití stupnice:

- 1 ... určitě ano
- 2 ... spíše ano
- 3 ... bez výrazného vlivu
- 4 ... spíše ne
- 5 ... určitě ne
- 6 ... nevím, nemohu posoudit

Výsledky hodnocení jsou uvedeny v tabulce 3.

Za nejzávažnější příčiny poškozování životního prostředí považují respondenti zejména podceňování dlouhodobých, kumulativních důsledků, přeceňování významu objemových, kvantitativních ukazatelů výroby, nízké investice do oblasti péče o životní prostředí, nedosta-

Tabulka 3. Hodnocení příčin dosavadního vývoje životního prostředí v Československu

Příčina	Skupina		
	I.	II.	III.
1. nezájem lidí o problémy životního prostředí	2,6	3,2	3,0
2. nezájem lidí o společenské problémy vůbec, jejich odcizení vůči společnosti	2,3	2,6	3,5
3. nevhodné využívání výsledků vědy a techniky	1,9	1,5	2,3
4. nevhodná struktura ekonomiky (vysoká surovinová a ekonomická náročnost, užívání ekologicky škodlivých technologií ap.)	1,7	1,0	1,9
5. nedostatečná školní výchova	3,5	2,6	2,8
6. nedostatečná mimoškolní výchova	2,6	2,6	2,5
7. pracovní nedbalost, technologická nekázeň	1,7	1,4	2,3
8. podešňování dlouhodobých kumulativních důsledků poškozování životního prostředí	1,5	1,1	1,2
9. přeceňování objemových, kvantitativních ukazatelů výroby	1,5	1,2	2,1
10. nízké investice do oblasti péče o životní prostředí	1,8	1,6	1,8
11. nedostatečné stavební kapacity na výstavbu čistíren odpadních vod, odlučovačů apod.	1,4	1,2	1,5
12. nedostatečná kapacita výrobců strojné technologických zařízení na ochranu životního prostředí	1,6	1,4	1,8
13. nedostatečná pozornost věnovaná maloodpadovým technologiím	1,5	1,6	1,6
14. nedostatečná informovanost obyvatelstva o stavu a vývoji životního prostředí, příčinách znečišťování a důsledcích	2,5	1,9	2,5
15. nedostatečná legislativa (zákony a předpisy v dané oblasti)	2,6	2,4	2,4
16. nedostatečné respektování existujících zákonů a předpisů v oblasti péče o životní prostředí	1,6	1,2	1,9
17. neúčinný systém řízení péče o životní prostředí	2,0	1,7	2,3

tečné respektování zákonů a předpisů v dané oblasti, nevhodnou strukturu ekonomiky, pracovní nedbalost a technologickou nekázeň, nevhodné využívání výsledků vědy a techniky, nedostatečné kapacity stavební, strojní a technologické pro výstavbu zařízení na ochranu prostředí a nedostatečnou pozornost věnovanou maloodpadovým technologiím.

V pátém bloku dotazníku jsou zkoumány názory respondentů na možnosti řešení ekologických problémů, a to při použití stejné stupnice jako v předchozím, čtvrtém bloku. Výsledky jsou obsaženy v tabulce 4.

Z odpovědi vyplývá, že respondenti nehodnotí dosavadní vývoj fatalisticky, nepovažují destrukci životního prostředí za nevyhnutelný důsledek ekonomického růstu a růstu životní úrovně. Mezi oběma jevy nevidí výraznou souvislost. Kvalitu životního prostředí považují za velmi výrazný faktor (někdy dokonce dominující), který především ovlivňuje volbu místa rekreace a trávení doby odpočinku, ale také volbu místa bydliště a zaměstnání nebo školy; to je ostatně v souladu se známým vývojem v Severočeském kraji i v jiných postižených oblastech. Další skupina dotazů je zaměřena na vlastní hodnocení aktivního přístupu respondentů k řešení problémů životního prostředí v běžném životě. Respondenti připouštějí, že se sběrem druhotných surovin příliš nezabývají a nelámou si ani hlavu s využitím spotřebních předmětů až na hranici jejich fyzické nebo ekonomické životnosti.

Spíše negativní názor mají respondenti na případné zvýšení cen paliv a energie o 50, resp. 200 %, jímž by se kompenzovala opatření vedoucí ke zlepšení prostředí; nesouhlas je výraznější u vyššího potenciálu růstu cen. Výjimku zde tvoří skupina II (studující VŠZ v Praze), kteří s 50 % zvýšením těchto cen spíše souhlasí, zřejmě vzhledem k tomu, že jsou si

Tabulka 4. Postoje k řešení problémů životního prostředí

Postoj	Skupina		
	I.	II.	III.
1. je znečišťování životního prostředí a degradace přírody nevyhnutelným důsledkem ekonomického rozvoje a růstu životní úrovně („nutným zlem“)?	3,1	4,0	3,2
2. berete v úvahu kvalitu životního prostředí v určitém městě nebo oblasti při rozhodování o:			
2.1 místě bydliště	1,9	1,6	1,4
2.2 místě zaměstnání nebo školy	2,4	2,2	1,6
2.3 místě trávení doby odpočinku, rekreace	1,2	1,4	1,5
3. pokud na některou z otázek ad 2 odpovíte „určitě ano“ nebo „spíše ano“, označte zakroužkováním příslušného písmene váhu, kterou kvalitě životního prostředí přikládáte:			
a) rozhodující faktor			
b) jeden z několika nejvýznamnějších faktorů			
c) podružný, vedlejší faktor			
4. sbíráte pravidelně starý papír, sklo nebo jiné odpadové suroviny?	3,3	4,2	2,1
5. užíváte šaty, boty a jiné spotřební předměty až do jejich úplného zničení bez ohledu na módu?	3,0	2,1	3,2
6. souhlasil byste se zvýšením maloobchodních cen paliv a energie o 50 % (při nezměněných příjmech), pokud by to vedlo k zlepšení životního prostředí (instalace účinnějších odlučovačů a odsířovacích zařízení, snížení spotřeby paliv a energie)?	3,3	1,9	4,0
7. dtto o 200 %?	4,3	3,6	4,8
8. souhlasil byste se stagnací své životní úrovně v průběhu příštích deseti let, pokud by se zvýšil podíl investic na péči o životní prostředí?	3,1	1,9	2,9
9. dtto s poklesem své životní úrovně ročně o 5 % v průběhu pěti let?	3,6	2,7	3,4
10. byl byste ochoten vzdát se vlastního automobilu (resp. neusilovat o něj) jako jednoho z významných zdrojů znečišťování životního prostředí?	3,5	2,0	2,9
11. vypínáte nebo omezujete ve vašem bytě topení v noci a v době, kdy je byt prázdný?	2,0	1,8	1,2
12. regulujete teplotu v bytě výhradně větráním?	4,0	4,1	4,8
13. dbáte o to, aby se neplýtvalo vodou?	2,2	2,0	1,8
14. souhlasíte, aby byly zvýšeny poplatky za vodu o 200 % (při nezměněných příjmech), pokud by to vedlo ke snížení spotřeby vody?	3,6	2,0	4,0
15. byl byste ochoten vzdát se nároků na vlastní chatu, pokud byste měl k dispozici:			
15.1 byt v hezkém (příjemném) životním prostředí?	3,6	1,6	1,9
15.2 ubytování na dovolenou a víkendy v hezkém prostředí a za přijatelné ceny?	3,2	1,6	1,5

díky své specializaci (meliorace) hlouběji vědomi nezbytnosti řešit ekologické problémy i za cenu určité osobní újmy v oblasti materiální spotřeby. Stejný trend se projevuje i v reakci na případnou stagnaci nebo dokonce 5% roční pokles životní úrovně v důsledku zvýšení objemu „ekologických“ investic, celkové hodnocení je zhruba neutrální. Studenti VŠZ se stagnací spíše souhlasí a i případný pokles jsou ochotni zčásti tolerovat.

Osobního automobilu jsou ochotni zříci se – ve prospěch kvalitnějšího prostředí – spíše členové II. a III. skupiny; pro studenty gymnázia je zřejmě automobil součástí životního stylu, o nějž usilují.

Respondenti dále vypovídají o tom, že výrazně přispívají k šetření energií vypínáním nebo omezováním topení v noci a v době, kdy je byt prázdný. S tím je však v částečném rozporu konstatování, že v rozhodující míře regulují teplotu v bytě větráním.

Respondenti podle svého vyjádření spíše zabráňují plýtvání vodou, s výjimkou studentů VŠZ však nesouhlasí s případným zvýšením poplatků za vodu o 200 %. Starší respondenti (skupiny II a III) jsou ochotni vzdát se nároků na vlastní chatu za předpokladu, že budou bydlet v kvalitním prostředí, popřípadě budou mít možnost strávit dovolenou a víkendy v hezkém prostředí za přijatelné ceny.

Celkově lze tedy konstatovat, že respondenti výrazně diferencují svou ochotu podporovat opatření, která by mohla (na úrovni občanských postojů) zlepšit kvalitu prostředí. Jsou spíše ochotni částečně snížit materiální spotřebu než celkovou životní úroveň spojenou s určitou společenskou prestiží (4).

Velmi zajímavé dokreslení výsledků získaných zpracováním dotazníků jsou postoje některých respondentů vyjádřené na závěr dotazníku. Respondenti především reagovali na naznačené možnosti ovlivňování životního prostředí. Soudí, že při řešení ekologických problémů nelze spoléhat pouze na občanskou iniciativu a opatření spojená se snižováním životní úrovně (s poukazem na praxi průmyslově vyspělých zemí). Projevují názory jako: „Je nutné řešit daný problém radikálně – a na vyšších úrovních“; „Stát si nevím rady s ochranou prostředí, nemá na to prostředky... nesnažil bych se najít řešení cestou žebrání od obyčejných lidí. Ti na to nemají“; „Stejně to k ničemu nevede“. Řešení problému postupné destrukce životního prostředí zřejmě vyžaduje zásadní změny ve společnosti.

Závěry

Pilotážní průzkum naznačuje, že navržená dotazníková metoda by se mohla stát základem široce založeného výzkumu vztahu lidí k životnímu prostředí. Poskytuje smysluplné, vnitřně konzistentní poznatky. Výsledky získané její aplikací ve třech výrazně odlišných skupinách studentů jsou vesměs velmi podobné; většinu podstatnějších rozdílů lze vysvětlit poměrně snadno na základě rozdílné sociální situace a zkušenosti respondentů. Zásadní roli zde hraje především míra informovanosti různých skupin o rozsahu a významu problémů destrukce prostředí (studenti VŠZ mají přístup k úplnějším a přesnějším informacím a jsou proto ochotni podpořit radikálnější změny), dále věk (starší studenti posuzují situaci střízlivěji) a kvalita prostředí, s nímž respondenti přicházejí do styku.

(4) V tomto bloku je větší nebezpečí autostylizace než v ostatních blocích, i když se v provedeném průzkumu respondenti „nestydělí“ nesouhlasit s některými potenciálními cestami řešení ekologických problémů. Bylo by proto možno tuto část přeformulovat tak, aby byli respondenti tázáni na to, co soudí o názorech jiných lidí na řešení těchto problémů.

H. Librová: Sociální potřeba a hodnota krajiny

Brno, UJEP 1987, 134 s.

Četné a složité vztahy mezi přírodním prostředím a jeho odrazem ve společenském vědomí jsou ústředním tématem knihy Hany Librové *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Autorka v ní pohledem sociologa zkoumá krajinu – určitý celek přírodního prostředí – z hlediska její funkce kulturní, estetické a rekreační. Záměrně odhlíží od jiných aspektů nazírání na krajinu, například od aspektu ekonomického. Krajina ji zajímá jako místo pro pobyt, k němuž se vztahuje estetické hodnocení, sociální percepce a sociální potřeba.

Kniha je rozdělena na dvě, tematicky poněkud odlišné části. První část je nazvána *Problematika vztahu mezi společností a krajinou v obecných a historických souvislostech*. Druhá část je věnována *sociální percepci krajiny v současnosti* s podtitulem *Pokus o charakteristiku vztahu ke krajině ve vybraných skupinách obyvatelstva*.

První, teoretická část knihy je zajímavým exkursem do dějin percepce a potřeby krajiny, zejména v Evropě, ale i na Dálném východě. Autorka zkoumá odraz přírodního prostředí ve společenském vědomí sociologickou interpretací informací z dějin umění i analýzou děl výtvarného umění a literatury, které doplňuje údaji o reálném chování lidí vůči přírodě.

Počátky zobrazování krajiny ve výtvarném umění podle autorky souvisí se změnou ve výrobním způsobu, v třídní struktuře společnosti, s urbanizačními a vzdělanostními změnami. Po stadiu prvotní závislosti na přírodě, kdy se z ní člověk ještě nevyděluje jako subjekt proti objektu, dochází k první formě percepce krajiny v Evropě v helenistickém období antiky. Vznikají výtvarné i literární obrazy idealizované tzv. arkadské krajiny – typu, který nadlouho ovlivnil vnímání i potřebu přírody v Evropě. Autorka se domnívá, že arkadská krajina představuje archetyp krajiny především tím, že obsahuje základní zdroje lidské libosti.

Ve středověku je zájem člověka o přírodu potlačen (vlivem závislosti na ní a díky religiozitě jako základní složce světového názoru té doby). V italské renesanci se opět objevuje typ krajiny ideální, navazující na antické pojetí. Jiným způsobem začne být příroda výtvarně ztvárněná až v zaalpských zemích patnáctého a šestnáctého století a zejména v Nizozemí sedmnáctého století. Vlivem hospodářských, sociálních a náboženských změn se zde formuje realistické zobrazování krajiny. Příroda již není idealizována jako v antice, nýbrž je kreslena věrně jako objektivní realita. Stává se samostatným centrem pozornosti umělce. Jak zdůrazňuje autorka, je sociálně respektována a přijata jako hodnota.

Třetím typem evropské percepce krajiny je individualistické zobrazování romantické. V něm je, na rozdíl od realistického vnímání, příroda zdrojem a vyjádřením subjektivních emocí a nálad, zneklidňujících impulsů. Objektivní vyličení krajiny je na ústupu. V této době se stává módou osamělé putování krajinou, ale i výlety a horolezectví.

Všechny tři základní typy evropské percepce přírody – krajina arkadská, realistická a romantická – jsou svědectvím o tom, jaké místo příroda zaujímala ve vědomí člověka a jakými proměnami procházelo vnímání krajiny v dějinách. V devatenáctém století je příroda ve společenském vědomí již estetickou hodnotou ve značném rozsahu. Tento fakt vede k šíření prvních idejí ochrany přírody a ke vzniku ochrannářských spolků jako součástí romantického pohledu na přírodu.

Exkurs týkající se vztahu společnosti ke krajině v zemích Dálného východu zdůrazňuje zejména východní „pohroužení se“ do krajiny na rozdíl od západního „zmocňování se krajiny jako objektu“. Zajímavé poznámky o východním vztahu k přírodě by byly hodny dalšího rozpracování. Vždyť se jedná o téma, které je v současnosti velmi aktuální – mnohé snahy o záchranu a obnovení kvalitního životního prostředí se inspiroují právě vztahem k přírodě na Dálném východě.

Ve druhé, empirické části knihy se autorka zabývá reálnou potřebou a hodnocením krajiny u dětí,

SO ₂	3,37 mil. t/rok
tuhé částice	1,70 mil. t/rok
NO _x	1,0 mil. t/rok
CO	1,30 mil. t/rok
ostatní plynné částice	0,20 mil. t/rok

Struktura zdrojů znečišťování ovzduší je následující:

2 750 průmyslových závodů
 30 000 zdrojů menšího významu
 3,0 miliónu domácích topenišť
 2,6 mil. osobních automobilů
 413 000 užitkových vozidel

Na území ČSSR dochází k depozici 1,733 mil tun/rok emisí ze zahraničních zdrojů (import) a z našich zdrojů odchází celkem 2,104 mil. tun/rok do zahraničí (export). Znečišťování povrchových toků a podzemních zdrojů vod sestává v některých oblastech bariérou jak pro hospodářský, tak i pro sociální rozvoj. Ročně se vypouští do toků celkem 1,222 mld m³ odpadních vod, z toho 383 mil. m³ čištěných. Kontroly kvality povrchových vod v tocích se provádějí od r. 1963. V ČSSR na 59 tocích v délce 3 314 km na 201 profilech a v SSR na 69 tocích v délce 2 900 km na 199 profilech.

Formy devastace půdního fondu je možné uvažovat jako trvalý nebo dočasný zábor půdy, eroze (vodní větrná), intoxikace nejrůznějšími druhy odpadů, zhutňováním aj. Výsledkem je zmenšování rozlohy půd, ztráta úrodnosti. Z celkové plochy 6,8 mil ha je 61,3% kyselých půd, 22% jsou těžké půdy nebo kamenité a písčité. Cca 36,9% plochy orných půd má nedostatek fosforu. Význam této negativní tendence v devastaci půdního fondu stoupá s ohledem na snižující se podíl rozlohy zemědělské půdy na 1 obyvatele, a to 0,32 ha orné půdy a 0,45 ha zemědělské půdy (od r. 1960).

Rozsah vlivů a jejich účinků – hluku, vibrací, silně toxických odpadů, různých druhů zařízení – nebyly zatím zhodnoceny v celostátním rozsahu. Interference negativních vlivů, změn a účinků v území našeho státu je velmi častá a někdy k řadě negativních účinků ještě přispívají také „vhodné“ přírodní podmínky jako jsou inverzní polohy, způsoby zástavby, regulační a meliorační zásahy, prostorová struktura využívání půdy aj. Škody, ztráty vlivem a účinky hospodářské činnosti dosahují výše několik desítek miliard Kčs ročně, ale roční dotace na odstraňování škod a poškození na životním prostředí dosahuje jen 10% této částky. Při takovém trendu nelze očekávat nějaký kvalitativní zvrat v negativní tendenci vývoje životního prostředí. Kritéria kvality životního prostředí ze sociálních aspektů jsou:

- Zdravotní stav obyvatelstva**, který od r. 1965 do současnosti má výrazně negativní tendenci na území celé ČSSR. Zhoršená kvalita životního prostředí se projevuje nejen ve zkracování průměrné délky života, ale v nárůstu nemocnosti a úmrtnosti zejména u populace v produktivním věku. Roční ztráta jen z důvodu zvýšené nemocnosti dosahuje cca 6,5 mld Kčs (předpoklad ztrát ve výrobním procesu z důvodu „výpadku“ nemocných). Že ztráty jsou daleko vyšší je samozřejmé.
- Migrace a dojíždka do zaměstnání** (ročně migruje 450 000 obyvatel, z toho z titulu změn kvality životního prostředí se odhaduje na 26–30% . Také 30% dojíždějících do práce tak činí proto, že chtějí bydlet ve zdravém prostředí.
- Změny věkové struktury obyvatel** lze zaznamenat v průmyslových oblastech (Havířov, Most, regiony – Ostravsko, oproti pražské aglomeraci aj.).

H. Librová: Sociální potřeba a hodnota krajiny

Brno, UJEP 1987, 134 s.

Četné a složité vztahy mezi přírodním prostředím a jeho odrazem ve společenském vědomí jsou ústředním tématem knihy Hany Librové *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Autorka v ní pohledem sociologa zkoumá krajinu – určitý celek přírodního prostředí – z hlediska její funkce kulturní, estetické a rekreační. Záměrně odhlíží od jiných aspektů nazírání na krajinu, například od aspektu ekonomického. Krajina ji zajímá jako místo pro pobyt, k němuž se vztahuje estetické hodnocení, sociální percepcce a sociální potřeba.

Knihla je rozdělena na dvě, tematicky poněkud odlišné části. První část je nazvána *Problematika vztahu mezi společností a krajinou v obecných a historických souvislostech*. Druhá část je věnována *sociální percepci krajiny v současnosti* s podtitulem *Pokus o charakteristiku vztahu ke krajině ve vybraných skupinách obyvatelstva*.

První, teoretická část knihy je zajímavým exkursem do dějin percepcce a potřeby krajiny, zejména v Evropě, ale i na Dálném východě. Autorka zkoumá odraz přírodního prostředí ve společenském vědomí sociologickou interpretací informací z dějin umění i analýzou děl výtvarného umění a literatury, které doplňuje údaji o reálném chování lidí vůči přírodě.

Počátky zobrazování krajiny ve výtvarném umění podle autorky souvisí se změnou ve výrobním způsobu, v třídní struktuře společnosti, s urbanizacemi a vzdělanostními změnami. Po stadiu prvotní závislosti na přírodě, kdy se z ní člověk ještě nevyděluje jako subjekt proti objektu, dochází k první formě percepcce krajiny v Evropě v helenistickém období antiky. Vznikají výtvarné i literární obrazy idealizované tzv. arkadské krajiny – typu, který nadlouho ovlivnil vnímání i potřebu přírody v Evropě. Autorka se domnívá, že arkadská krajina představuje archetyp krajiny především tím, že obsahuje základní zdroje lidské libosti.

Ve středověku je zájem člověka o přírodu potlačen (vlivem závislosti na ní a díky religiozitě jako základní složce světového názoru té doby). V italské renesanci se opět objevuje typ krajiny ideální, navazující na antické pojetí. Jiným způsobem začne být příroda výtvarně ztvárňována až v zaalpských zemích patnáctého a šestnáctého století a zejména v Nizozemi sedmnáctého století. Vlivem hospodářských, sociálních a náboženských změn se zde formuje realistické zobrazování krajiny. Příroda již není idealizována jako v antice, nýbrž je kreslena věrně jako objektivní realita. Stává se samostatným centrem pozornosti umělce. Jak zdůrazňuje autorka, je sociálně respektována a přijata jako hodnota.

Třetím typem evropské percepcce krajiny je individualistické zobrazování romantické. V něm je, na rozdíl od realistického vnímání, příroda zdrojem a vyjádřením subjektivních emocí a nálad, zneklidňujících impulsů. Objektivní vyličení krajiny je na ústupu. V této době se stává módou osamělé putování krajinou, ale i výlety a horolezectví.

Všechny tři základní typy evropské percepcce přírody – krajina arkadská, realistická a romantická – jsou svědectvím o tom, jaké místo příroda zaujímal ve vědomí člověka a jakými proměnami procházelo vnímání krajiny v dějinách. V devatenáctém století je příroda ve společenském vědomí již estetickou hodnotou ve značném rozsahu. Tento fakt vede k šíření prvních idejí ochrany přírody a ke vzniku ochranných spolků jako součástí romantického pohledu na přírodu.

Exkurs týkající se vztahu společnosti ke krajině v zemích Dálného východu zdůrazňuje zejména východní „pohroužení se“ do krajiny na rozdíl od západního „zmocňování se krajiny jako objektu“. Zajímavé poznámky o východním vztahu k přírodě by byly hodny dalšího rozpracování. Vždyť se jedná o téma, které je v současnosti velmi aktuální – mnohé snahy o záchranu a obnovení kvalitního životního prostředí se inspiřují právě vztahem k přírodě na Dálném východě.

Ve druhé, empirické části knihy se autorka zabývá reálnou potřebou a hodnocením krajiny u dětí.

SO ₂	3,37 mil. t/rok
tuhé částice	1,70 mil. t/rok
NO _x	1,0 mil. t/rok
CO	1,30 mil. t/rok
ostatní plynné částice	0,20 mil. t/rok

Struktura zdrojů znečišťování ovzduší je následující:

2 750 průmyslových závodů
 30 000 zdrojů menšího významu
 3,0 miliónu domácích topenišť
 2,6 mil. osobních automobilů
 413 000 užitkových vozidel

Na území ČSSR dochází k depozici 1,733 mil tun/rok emisí ze zahraničních zdrojů (import) a z našich zdrojů odchází celkem 2,104 mil. tun/rok do zahraničí (export). Znečišťování povrchových toků a podzemních zdrojů vod sestává v některých oblastech bariérou jak pro hospodářský, tak i pro sociální rozvoj. Ročně se vypouští do toků celkem 1,222 mld m³ odpadních vod, z toho 383 mil. m³ čištěných. Kontroly kvality povrchových vod v tocích se provádějí od r. 1963. V ČSSR na 59 tocích v délce 3 314 km na 201 profilech a v SSR na 69 tocích v délce 2 900 km na 199 profilech.

Formy devastace půdního fondu je možné uvažovat jako trvalý nebo dočasný zábor půdy, eroze (vodní větrná), intoxikace nejružnějšími druhy odpadů, zhutňováním aj. Výsledkem je zmenšování rozlohy půd, ztráta úrodnosti. Z celkové plochy 6,8 mil ha je 61,3% kyselých půd, 22% jsou těžké půdy nebo kamenité a písčité. Cca 36,9% plochy orných půd má nedostatek fosforu. Význam této negativní tendence v devastaci půdního fondu stoupá s ohledem na snižující se podíl rozlohy zemědělské půdy na 1 obyvatele, a to 0,32 ha orné půdy a 0,45 ha zemědělské půdy (od r. 1960).

Rozsah vlivů a jejich účinků – hluku, vibrací, silně toxických odpadů, různých druhů zařízení – nebyly zatím zhodnoceny v celostátním rozsahu. Interference negativních vlivů, změn a účinků v území našeho státu je velmi častá a někdy k řadě negativních účinků ještě přispívají také „vhodné“ přírodní podmínky jako jsou inverzní polohy, způsoby zástavby, regulační a meliorační zásahy, prostorová struktura využívání půdy aj. Škody, ztráty vlivem a účinky hospodářské činnosti dosahují výše několik desítek miliard Kčs ročně, ale roční dotace na odstraňování škod a poškození na životním prostředí dosahuje jen 10% této částky. Při takovém trendu nelze očekávat nějaký kvalitativní zvrat v negativní tendenci vývoje životního prostředí. Kritéria kvality životního prostředí ze sociálních aspektů jsou:

- Zdravotní stav obyvatelstva*, který od r. 1965 do současnosti má výrazně negativní tendenci na území celé ČSSR. Zhoršená kvalita životního prostředí se projevuje nejen ve zkracování průměrné délky života, ale v nárůstu nemocnosti a úmrtnosti zejména u populací v produktivním věku. Roční ztráta jen z důvodu zvýšené nemocnosti dosahuje cca 6,5 mld Kčs (předpoklad ztrát ve výrobním procesu z důvodu „výpadku“ nemocných). Že ztráty jsou daleko vyšší je samozřejmé.
- Migrace a dojíždka do zaměstnání* (ročně migruje 450 000 obyvatel, z toho z titulu změn kvality životního prostředí se odhaduje na 26–30% . Také 30% dojíždějících do práce tak činí proto, že chtějí bydlet ve zdravém prostředí.
- Změny věkové struktury obyvatel* lze zaznamenat v průmyslových oblastech (Haviřov, Most, regiony – Ostravsko, oproti pražské aglomeraci aj.).

d) *Změny sociální struktury* – zemědělské oblasti oproti průmyslovým uzlům nebo oblastem (3).

Prognóza životního prostředí do roku 2010 v ČSSR

Podle demografických prognóz by měl růst počtu obyvatelstva dosahovat v r. 2010 celkem 15,8 mil. obyvatel a podle druhé varianty 17,45 mil obyvatel. Do hospodářské sféry se to promítne následovně:

Obor	% počtu obyvatel	
	1984	2010
Průmysl	48,1	32,0
Zemědělství	9,9	8,5
Služby	40,7	45,0
Informatika	neuvádí se	15,2
Ostatní	1,3	1,3

Dalším ukazatelem je zdravotní stav obyvatelstva, který se přímo váže na změny kvality životního prostředí, což bylo prokázáno v řadě oblastí v ČSSR (Liberec, Jablonec, Brno, Gottwaldov, Jičín aj.) při sledování vývoje od r. 1960. Snižila se střední délka života u mužů i žen o 30% , zvyšuje se kojenecká úmrtnost, potratovost, onemocnění zejména kardiovaskulární, nádorových chorob, chorob dýchacích cest, alergií, psychoneurotických onemocnění. Vysoká nemocnost a předčasná úmrtí u mužů i žen znamenají vysokou ztrátu životního potenciálu obyvatelstva a vysoké ekonomické ztráty. Za předpokladu změn v kvalitě životního prostředí a zvýšení výdajů ve zdravotnictví (zvýšení celkové úrovně péče o zdraví) ze 4 na 10–12% hrubého národního produktu (údaj SKVTIR) lze očekávat zlom v negativní tendenci kolem r. 2005–2010. Do tohoto časového horizontu je možné snížit migraci o 50% a dojížďku do zaměstnání z titulu změn kvality životního prostředí o 30% .

Při vzniku škod a poškození na životním prostředí se uplatňuje také prostorové rozmístění sídel oproti stanovištím výroby jak v průmyslu, tak také v zemědělství. Protože jakákoli restrukturační je dlouhodobá (viz životnost základních fondů), je možné očekávat pozitivní změny až po roce 2010.

Jedním z ukazatelů využívání přírodního prostředí je struktura využívání půdy:

	Současný stav % plochy v ČSSR	Prognóza 2010 % plochy
Zemědělská půda	53,4	41,4
Lesní půda	35,8	32,8
Zastavěná plocha	1,9	8,3
Vodní plochy	1,9	2,5
Ostatní	7,0	15,0

(3) Charakteristika kritérií ekonomických a ekologických se s ohledem na zaměření Sociologického časopisu neuvádí.

Zemědělská půda vykazuje na 61,3% plochy kyselou reakci a očekává se, že dalších 22% plochy bude znehodnocováno. Záběr půdy vlivem investiční výstavby se očekává na 11–12% plochy zemědělské půdy a 2–3% plochy lesní půdy.

Těžba nerostných surovin se charakterizuje ukazatelem produkce objemu látek na 1 km² nebo na 1 ha. V ČSSR dosahuje výše 400 t/ha. Do r. 2010 bude ukončena těžba hlavních ložisek hnědého a černého uhlí a lze očekávat, že dojde k orientaci na těžbu kovonosných rud a keramických jílů.

Potřeba vody se zvýší do r. 2010 o 50%, ale kvalita jen za předpokladu dotací do investic o cca 40%.

Tvorbu biomasy vlivem intenzifikace zemědělství a lesnictví lze zvýšit o 50%.

Geografická poloha našeho státu předpokládá úzkou spolupráci se všemi sousedními státy za účelem omezení negativních vlivů (snížení znečišťování ovzduší o 30% podle konvence OSN) a využívání pohraničních oblastí.

Současný stav kvality životního prostředí v území celé ČSSR vykazuje výrazně negativní tendenci. V oblasti průmyslových a sídelních aglomerací je kritický. Systém plánování a praktických opatření v péči o životní prostředí není adekvátní vlastnímu významu a stavu z aspektů politických, sociálních, ekonomických a ekologických jak na úrovni národní, tak i mezinárodní. Legislativní podklady k řízení a plánování péče o životní prostředí jsou roztržité, „odvětvové“, chybí svodný zákon. Důvodem je nesprávné zařazení řešení celé problematiky v hierarchii a prioritách v rámci sociálně ekonomického rozvoje společnosti. Jakékoli oddalování řešení této problematiky při zachování současného výrobního trendu a užívaných technologií povede jen k „zdražení“ jakékoli akce a stálému snižování celospolečenské efektivnosti veškeré hospodářské činnosti. Při reálném, seriózním přístupu k řešení problémů životního prostředí nejde jen o ekologizaci výrobních aktivit, ale o zásadní změny v celém společenském reprodukčním procesu. Přitom je nutné vycházet z nových premis a vztahů odrážejících nejširší souvislosti společenských procesů, jako jsou systémy hodnot (jednotlivce, skupiny, celé společnosti), struktura potřeb, způsob života, systém řízení společenského reprodukčního procesu, interakce společnosti s prostředím, včetně efektivnosti aktivit pro zlepšování životního prostředí.

Zásadně je nutné řešit problematiku životního prostředí jako nedílnou část rozvoje společnosti a oblastí, a nikoli jako izolovanou sféru problémů „obtěžujících“ řídící pracovníky všech stupňů. Zásadní zvrat v negativní tendenci vývoje kvality životního prostředí je možné očekávat při zajištění všech základních předpokladů (organizace řízení, investice, změny technologií, ekologizace výrobních procesů aj.) kolem r. 2005 až 2010. Přitom v oblasti sociální je především nutné řešit následující problémy:

- změnit negativní tendenci vývoje zdravotního stavu obyvatel jako důsledek nevhodného životního prostředí, tzn. snížit nemocnost a úmrtnost o cca 30–40% a prodloužit střední věk života o 5–7 let proti současnému stavu
- zamezit migraci a dojíždě do zaměstnání i za rekreací (při realizaci zásad aktivní tvorby prostředí) o 30–50%
- změnit vztah k vlastnímu životnímu prostředí aktivním přístupem, včetně pozitivního vztahu k výsledkům práce společnosti, dále upevnit vazby sociálních skupin a zlepšit tak kvalitu mezilidských vztahů, protože se změnou sociální struktury lze předpokládat také změnu potřeby určité kvality životního prostředí
- zlepšením kvality životního prostředí zajistit zvýšení pocitu pohody při práci i odpočinku (4).

(4) Opatření v oblasti ekonomických a ekologických problémů, dále legislativních opatření, řízení, plánování je obsahem jiných příspěvků.

Prognózování životního prostředí v socialistických státech

V evropských socialistických státech byly vydány svodné zákony a vytvořeny orgány pro celostátní řízení problematiky životního prostředí již na počátku sedmdesátých let. ČSSR tedy byla a dosud je na posledním místě v rámci socialistických států (pozornost je této problematice věnována až v posledních letech – jednotná koncepce životního prostředí, řídící orgány, je rozpracován svodný zákon).

Tím byla vytvořena v socialistických státech metodika prognózování životního prostředí jako resortní materiál, zaměřený převážně na technická opatření v odstraňování účinků negativních vlivů hospodářské činnosti. Chybí však provázanost na reprodukční proces, změny technologií nebo lokalizace se mnohokrát neuvažují. Pojetí životního prostředí jako jedné z důležitých kategorií sociálně ekonomického rozvoje společnosti je zpracováváno v prognózách v BLR, PLR a některých svazových republikách SSSR. U nás dosud působí resortní bariéry, úzce pojatý ekonomismus a technokratismus, který degraduje péči o životní prostředí na několik málo opatření týkajících se pasívních aktivit, jako je odstraňování některých odpadů nebo „kosmetické úpravy“ v krajině. Komplexní pojetí, včetně řešení vztahů životního prostředí v rámci společenského reprodukčního procesu nebo mezinárodní politiky je vklad československých specialistů opírající se o nutnost okamžitého řešení reálných situací v silně diferencovaném území ČSSR z hlediska přírodních i ekonomických podmínek a geografické polohy státu.

Závěr

Životní prostředí jako jedna ze základních podmínek existence, rozvoje společnosti a zvyšování životní úrovně nabývá stále většího významu. I když tento poznatek je obecně uznáván, konkrétní opatření na úrovni řízení, plánování i realizace nejsou adekvátní.

S ohledem na dlouhodobý charakter vývoje kvality životního prostředí bylo pojednáno o složitosti jakýchkoli prognóz s ohledem na nutnost zpracování analýz i syntéz složek, prvků a vztahů v životním prostředí, které jsou podřízeny různým druhům zákonitostí a mají různé časové parametry vývoje. Dílčí prognóza životního prostředí pro území ČSSR s výběrem ukazatelů pro sociální aspekty má dokladovat náročnost na informační základnu. Koncepce přístupu ke zpracovávání prognóz změn kvality životního prostředí je prioritou jak pro ČSSR, tak také pro zahraničí.

В. Ворачек: Прогнозы окружающей среды

В статье рассматриваются, на основе опыта разработки прогноза социального развития ЧССР, проблемы прогнозирования отдельных компонентов окружающей среды и их объединение в комплекс. Автор приходит к проекту метода изучения их уровня. Характеризуется окружающая среда в ЧССР и приводятся ресурсы загрязнения. На основе анализа существующих тенденций разработан предостерегающий прогноз возможного ухудшения окружающей среды до 2010 г. и определяются меры по достижению перелома. Затруднительность прогноза вытекает из неизбежности разработки анализа и синтеза компонентов элементов и отношений в окружающей среде, подчиненных различным закономерностям с различными временными параметрами развития и кумулятивного эффекта. Предпочитается комплексное понимание окружающей среды и документируется потребность в высоком качестве информационной базы.

Summary

V. Voráček: Human Environment Prognoses

On the basis of experience gained in elaborating the prognosis of social development in Czechoslovakia, the present paper expands on problems connected with forecasting human environment components and their integration into a complex. Methods of investigating their level are suggested. The human environment in Czechoslovakia is characterized and the sources of contamination are brought out. A warning prognosis of a possible deterioration of the environment until 2010 has been worked out on the basis of an analysis of recent trends, and measures aimed at a reversal have been defined. The difficulty of the prognosis is given by the inevitability of elaborating an analysis and synthesis of the components of elements and relations prevailing in the environment which are governed by different laws with different time parameters of development and of the cumulative effect. A complete conception of the human environment¹ is preferred. High claims laid on the information basis are documented.

Mezinárodní aspekty ochrany a tvorby životního prostředí

IVETA HODKOVÁ

Ústav státu a práva ČSAV,

Praha

Úvod

V období dynamického pokroku ve vědě a v technice se výměna látek mezi člověkem a přírodou neustále zrychluje a dochází ve stále větším měřítku i ke škodlivým vedlejším následkům jeho činnosti jak v čase, tak v prostoru. Před 100 lety, v situaci nesrovnatelně méně kritické, než je tomu dnes, napsal B. Engels: „... nelichotíme si příliš svými lidskými vítězstvími nad přírodou. Za každé takové vítězství se na nás mstí. Každé vítězství má sice především důsledky, s nimiž jsme počítali, ale v druhé a třetí řadě má zcela jiné, nepředvídané účinky, které často první důsledky opět ruší“ [Marx–Engels 1966]. Jeho varování zní dnes mnohonásobně naléhavěji.

Budou-li zásahy člověka do ekosféry orientovány odpovědně, mohou odstranit četná sociální zla sužující naši planetu, přispět ke zlepšení života člověka na Zemi v mnoha směrech. Budou-li však neuvážené, mohou ohrozit lidstvo a devastovat přírodní podmínky v té míře, že život bude degradován na úroveň pro současníky nepředstavitelnou.

Boj protikladů ve funkci člověka jako výtvoru životního prostředí na straně jedné a jako jeho tvůrce na straně druhé se neobyčejně vyostřuje, právě tak jako se vyostřují protiklady mezi oběma stránkami životního prostředí – přírodní a člověkem vytvořenou, a to v globálním, celosvětovém měřítku. Již koncem šedesátých let na XXIII. zasedání Valného shromáždění Organizace spojených národů vyslovil varovná slova generální tajemník U Thant: „... poprvé v historii lidstva vznikla celosvětová krize, která zachvátila jak vyspělé, tak rozvojové země, krize životního prostředí člověka... Je proto naléhavě nutné soustředit pozornost lidstva na tyto problémy“ [Dokumenty 1969 : 4].

Od tohoto prohlášení uplynulo již dvacet let, avšak situace se nezlepšila, spíše naopak. Byly sice identifikovány hlavní problémy ochrany životního prostředí, byly formulovány různé technické normy a vyvinuta příslušná technologie pro účely této ochrany, učiněny kroky na cestě právní úpravy činnosti s negativními důsledky pro ekosystém v celosvětovém i lokálním měřítku, ale míra jeho ohrožení neklesá, naopak mnohdy dokonce stoupá.

Regulace zásahů do životního prostředí a pozornost věnovaná těmto otázkám přitom naprosto nejsou něčím zcela novým. Již z relativně dávné minulosti se uchovaly právní akty upravující chování lidí, jež tak či onak mohlo narušit biosféru (1), předpisy nejrůznější povahy proti „zlořádům a opomenutím se škodlivými důsledky“ pro ovzduší. V malém měřítku se uplatňovaly i určité zásady omezující využívání a zneužívání přírodních zdrojů. Všechna tato opatření však působila převážně v omezené lokální rovině.

(1) Například koncem třináctého století byl v Anglii vydán *Statut proti znečišťování vzduchu*, v r 1307 pak *Královské prohlášení zakazující používání uhlí v pecích* [Haar 1971 : 170].

Také v klasických sociologických pracích minulého století, v díle Marxe a Engelse, Darwina, Spencera, Durkheima, Montesquieua a dalších byla věnována pozornost vzájemným vazbám mezi životem člověka a jeho životním prostředím. Ovšem tyto teoretické úvahy neměly téměř žádný praktický dopad.

Mezinárodní rozměr ekologické ochrany se pomalu a postupně prosazuje teprve ve dvacátém století (2). Ovšem až v šedesátých letech vystupují tyto otázky s větší naléhavostí jak na úrovni vnitrostátní, tak mezinárodní. Světová veřejnost, resp. někteří její představitelé, začínají vnímat ekologické problémy jako globální a iniciovat intenzivnější aktivitu v oblasti mezinárodní prevence. K tomuto posunu dochází pod vlivem tří faktorů:

1. Poválečný rozmach vědeckotechnické revoluce ovlivnil bezprecedentní ekonomický růst, prodloužení lidského života a populační explozi, současně s tím si však vynutil zvýšení využívání přírodních zdrojů na vstupu tohoto procesu a kontaminaci půdy, vod a ovzduší na jeho výstupu.
2. Projevují se rozsáhlé a dramatické následky několika ekologických katastrof – zkáza obřího tankeru Torrey Canyon s rozsáhlým znečištěním moře i pobřeží, havárie vrtných plošin v oceánu u Santa Barbary v Kalifornii s podobnými následky, choroba minamata způsobená požíváním ryb otrávených jedovatým průmyslovým odpadem v Japonsku atd.
3. Třetí faktor je důsledek prvních dvou: Na scénu výrazně vstupuje věda. Životní prostředí, jeho tvorba a ochrana, se dostává z periferie do centra vědecké pozornosti. Je zhodnocena řada průzkumů a měření, ekologové poukazují na ohrožení zemské biosféry, na finalitu přírodního bohatství a na zhoubné důsledky, nedojde-li k důsledné kontrole materiální reprodukce s ohledem na potřeby světové populace. Prosazuje se širší pojetí životního prostředí: Zahrnuje půdu, vodu, nerostné bohatství, živé organismy a životní procesy, atmosféru, klima, polární končiny, hlubiny oceánů i kosmický prostor. Zahrnuje ovšem i zvláštní situaci lidských bytostí, a to jak na úrovni společnosti, tak na úrovni individuálních potřeb biologických a sociálních. Mezinárodní biologický program OSN zavádí pojem světový systém životního prostředí.

V konfrontaci s tímto konceptem dostává pojem společnost širší a hlubší obsah. Světový systém životního prostředí je základní determinantou biologické a sociální existence člověka, a to na všech úrovních jeho života. Jestliže v dějinách lidské společnosti koneckonců v určité míře dosud mohly její jednotlivé, více či méně samostatné celky, organizované na různých stupních globality a podle různých kritérií (státy, národy, teritoriální komunity nižšího typu, pracovní kolektivy atd.) existovat nezávisle na tomto systému, či spíše bez uvědomělého ohledu k tomuto systému, je to dnes stále méně možné. Jestliže dosud byla společnost zkoumána zpravidla na nižších stupních své organizace, protože struktura vyšších (tj. nadstátních) stupňů byla značně vágní, pro výzkum obtížná a ne příliš smysluplná, soudobá světová ekologická hrozba činí z obyvatel této Země jeden celek, spojený jednak představou

(2) Značnou roli přitom sehrálo úsilí Společnosti národů například v souvislosti s přípravou mezinárodní *Úmluvy o kontrole znečištění moří způsobeného loďmi*. K této úmluvě však pro odpor západních námořních velmocí nedošlo. Z předválečného období stojí za zmínku mezinárodní *Dohoda o zachování fauny a flóry v jejich přírodních stavech* z roku 1933.

V období prvních patnácti let po druhé světové válce bylo sice uzavřeno několik mezinárodních úmluv o ochraně životního prostředí, omezovaly se však ve své většině na péči o ptáky a migrující živočichy. Nicméně i v těchto úzkých hranicích byly málo účinné v důsledku jak nedostatečné ratifikace, tak nerespektování jejich ustanovení v širším měřítku, jak může například dokumentovat historie *Mezinárodní dohody o úpravě lovu velryb* z roku 1946. Po uzavření ji ratifikovalo pouze 11 států a ani signatáři ji nikdy plně nerespektovaly.

možného společného zániku, jednak odpovědností za odvrácení tohoto nebezpečí. Proto také sociologie bude muset věnovat větší pozornost této úrovni společnosti a velmi složitému vzájemnému propojení jejich vysoce rozvinutých skladebných elementů.

Prosazující se globalita lidské společnosti ovšem ovlivní i všechny nižší stupně její organizace, všechny její složky různého rozměru a významu, které již nemají šanci přežít bez respektování tohoto určujícího globálního kontextu a bez intenzivní vzájemné spolupráce.

... víme, že v tomto světě, všeobecně řečeno, nás spojuje společný osud, že žijeme na jedné planetě, využíváme její zdroje, navzájem je směňujeme a vidíme, že nejsou neomezené, že je nutné jimi šetřit, že je nezbytné chránit přírodu, prostředí, v němž žijeme, je to reálná skutečnost pro nás pro všechny. Stále naléhavěji vyvstává nutnost účinných mezinárodních procedur a mechanismů založených na zásadě rovnoprávnosti, které by zabezpečovaly racionální využívání zdrojů naší planety jako majetku všeho lidstva. A zde zjišťujeme, jak jsme na sobě navzájem závislí, poznáváme, jak je svět celistvý a jak je naléhavě nutné spojit úsilí celého lidstva o sebezáchovu, o svůj zdárný vývoj a život dnes, zítra a provždy [Gorbačov 1987 : 121].

Předmět mezinárodní ekologické ochrany

Předmětem mezinárodní ekologické ochrany je celá zemská biosféra jako globální ekosystém naší planety. Jeho vymezení je jednoduché a obtížné současně. Pojem životní prostředí je v různých rovinách obecnosti vysoce frekventovaný prakticky na celém světě, z obsahového hlediska však není jednoznačně vymezen a je předmětem různých pohledů v závislosti na vědním oboru a záměru badatele. Rozpaky se projevují zejména v souvislosti s otázkami, zda povaha životního prostředí je pouze hmotná nebo má i nehmotnou složku, zda vzájemná interakce v rámci životního prostředí probíhá bezprostředně či zprostředkovaně, zda vztahy v životním prostředí se týkají pouze interakce člověka s hmotným světem či zda do nich patří i mezilidské vztahy atd.

Ve stručném ekologickém vymezení je životní prostředí prostor, v němž se realizuje působení všech vnějších a vnitřních činitelů v té míře, která umožňuje organismu (jedinci, populaci téhož druhu) v tomto prostoru žít, vyvíjet se a rozmnožovat se [Madar 1973 : 555].

Životním prostředím člověka je v nejširším smyslu celá oblast Země, svět přírody i svět člověkem vytvořený – složitý ekosystém konstituovaný rozsáhlou sítí vzájemných vztahů mezi jednotlivými elementy, kdy „téměř všechno souvisí se vším“ v prostoru i v čase.

V měřítku tohoto globálního ekosystému naší planety se nároky další existence již v mnoha ohledech dostaly k mezím možností reprodukce přírodního prostředí. Světový ekologický problém současnosti lze definovat jako zhoršení přírodního prostředí v důsledku industrializace a urbanizace, vyčerpání tradičních zdrojů energie a surovin, vzrůstajícího demografického tlaku na přírodu, narušení přírodní ekologické rovnováhy, zániku některých živočišných a rostlinných druhů, znečištění půdy, vody a atmosféry, což vše má dopad na biologickou a sociální existenci člověka.

Ve světovém měřítku můžeme zhoubné důsledky lidské činnosti spojené s bouřlivým a neuváženým rozvojem některých civilizačních procesů, zejména průmyslové a zemědělské výroby, transportu a rozvoje lidských sídel, pro přehlednost rozdělit do 5 kategorií (3) [World 1972]:

1. Ohrožení či vyčerpání přírodních zdrojů (nerostného bohatství, půdy, lesů atd.).
2. Biologické znečištění (mikroorganismy způsobující nemoci, škůdci rostlin a zvířat atd.).

(3) Přístupů ke kategorizaci problémů samozřejmě může být více.

3. Chemické znečištění (průmyslové exhalace, pesticidy, detergentní a jiné látky).
4. Negativní fyzikální dopady (ohrožení termální rovnováhy Země, prach, hluk atd.).
5. Negativní sociální dopady (např. přelidnění, mezinárodní konflikty kvůli přírodním zdrojům, ztráta pocitu sounáležitosti s komunitou atd.).

Tyto dopady se přirozeně projevují různým způsobem a v různé míře v jednotlivých zemích a teritoriích, dá se říci, že v dimenzi světového ekosystému jsou rozloženy značně nerovnoměrně, i když jejich intenzita v celosvětovém měřítku stoupá. Roli zde hraje nejen konkrétní geografická situace, ale velmi významně i stupeň průmyslového rozvoje. Například zatímco v rozvojových zemích je hlavním problémem drancování přírodních zdrojů (zpravidla neskupulárním zahraničním kapitálem), v průmyslově vyspělých státech, jejichž technika, ekonomika a urbanizace se rozvíjejí s malým zřetelem k vlastnímu i světovému životnímu prostředí, hrozivě narůstá znečištění vody a atmosféry v té míře, že již bezprostředně ohrožuje zdraví člověka a působí negativní změny v jeho biologickém i sociálním způsobu života. Přitom společnost zpravidla řeší problémy teprve tehdy, když vzniknou, když se projeví, když příčiny a následky jsou zřejmé. Toto schéma je pro ekologické problémy nebezpečné a většinou nepoužitelné. Interval mezi zásahem do ekosystému a jeho konečným efektem je nesmírně variabilní, počínaje vteřinami a konče staletími, ovšem časové zpoždění většiny ekologických efektů je zpravidla značné. Časový skluz se týká i efektu reparačních opatření, která v době, kdy začnou působit, již zdaleka nemusí být adekvátní mezitím změněné situaci. Například, přestože se ve světovém měřítku již prosadila řada opatření proti znečišťování atmosféry, její stav se stále zhoršuje, protože průmyslová výroba, populace a urbanizace stále vzrůstají větší rychlostí než zásahy na ochranu životního prostředí. V ekologii více než kde jinde platí vazba mezi „nyní“ a „zde“ a „potom“ a „jinde“, tj. nesoulad času a místa, příčiny a následku.

Obtížnost rozumné ekologické politiky je také (či spíše především) ovlivněna obrovskou inercí organizace výroby a společnosti. Zatímco jednotlivé technologie se mění velice rychle a přinášejí nové, často neočekávané a nežádoucí důsledky, organizace výroby a společnosti, zejména na vyšších stupních globality, zůstává po dlouhou dobu neměnná. Péče o životní prostředí však nevyžaduje pouze nové technologie, ale také zásadní změny ve společenském přístupu k ekologickým problémům, nové systémy hodnot, nové společenské instituce, a to na úrovni vnitrostátní i mezinárodní.

V poslední době se v odborné literatuře začíná prosazovat koncept *společného dědictví lidstva*. I tento pojem má různé vymezení. V nejširším slova smyslu se vztahuje na celý ekosystém Země a na nejbližší kosmický prostor. Známy internacionalista M. Bedjaoui je charakterizuje neohraničeností: „Společné dědictví lidstva není omezeno prostorem a časem. Ti, co žijí dnes, jsou pouze jedním článkem řetězu a jsou povinni zabránit tomu, aby podmínky života člověka na této Zemi byly jejich činností nebo jiným způsobem porušeny“ [Bedjaoui 1984]. Společné dědictví lidstva v nejširším pojetí není tedy vymezeno ani tak předmětem jako spíše účelem, jímž je zachování lidského druhu a zemské biosféry vůbec.

V užším slova smyslu můžeme považovat za společné dědictví lidstva to, co je v právní terminologii obecně známo jako *res communis*, tedy oblasti a hodnoty, které nepodléhají jurisdikci států (oceány, Antarktida, kosmický prostor), nemohou být předmětem přivlastnění a vyžadují zvláštní mezinárodní ochranu. Příkladem konkretizace může být ustanovení Úmluvy o mořském právu z r. 1982, odst. 6 Preambule: „... Valné shromáždění OSN slavnostně vyhláší, že oblast mořského dna a jeho podzemí za hranicemi jurisdikce států a jeho přírodní bohatství jsou *společným dědictvím lidstva*; jejich výzkum a využívání musí být ve prospěch lidstva jako celku, bez ohledu na zeměpisnou polohu států“ [The Law 1983 : 1].

Specifickou složkou pojmu je *světové kulturní a přírodní dědictví*, které má mezinárodní význam a je negativními procesy rozvíjejícími se v životním prostředí ohroženo. Zahnuje přírodní i člověkem vytvořené objekty mimořádné hodnoty, situované ovšem zpravidla na území některého státu. Patří sem například egyptské památky v Nubii ohrožené vodami Asuánské přehrady, patří sem celá lokalita Benátek, ohrožovaná jednak kyselými dešti způsobenými exhalacemi evropského průmyslu, jednak změněným režimem v lagunách, patří sem brazilské pralesy, plíce Země, ale i přírodní rezervace Nakuru v Keni, jejíž vzácná fauna i flóra jsou ohroženy výstavbou továrny na insekticidy, a tisíce dalších, pro lidstvo tak či onak důležitých objektů, bez ohledu na místo, kde se nacházejí.

Per analogiam a v duchu nejširší definice pak patří do společného dědictví všechny podstatné objekty přírodního a člověkem vytvořeného prostředí, i když podléhají suverenitě a jurisdikci jednotlivých států, které jsou v procesu fungování zemské biosféry mnohonásobně propojeny (atmosférou, hydrosférou, faunou atd.) a v té či oné míře tento proces podmiňují.

Toto společné dědictví lidstva (v nejširším vymezení) by mělo být pro další generace zachováno. Člověk není vlastníkem ekosystému Země. Každá generace je jenom jeho dočasným uživatelem a měla by být dobrým správcem.

K tomu cíli se v posledních letech začíná intenzivněji prosazovat úsilí o společnou ekologickou ochranu jednak přesahující hranice států, jednak zasahující do jejich suverenity. Je to úsilí, jehož realizace je nesmírně obtížná, protože naráží na rozdělenost, či spíše rozdrobenost světa do množství více či méně nezávislých státních útvarů, které jsou dlouholetou tradicí v rámci své suverenity oprávněny disponovat s životním prostředím podle své vůle.

Subjekty mezinárodní ekologické ochrany

Subjektem mezinárodní ekologické ochrany je přirozeně lidstvo jako celek. Toto vymezení je ovšem příliš vágní, a tedy nepraktické. Dá se říci, že pojem lidstvo je hierarchicky strukturován na úrovních: jedinec, menší skupiny různého typu, regionální skupiny uvnitř států, mezinárodní regionální skupiny, populace kontinentů, světová populace. Ekologická odpovědnost je nesena celou touto strukturou, selháním jakékoli úrovně může být narušena.

Přestože každá z těchto úrovní může být zdrojem negativního i pozitivního dopadu do sféry globálního prostředí lidstva, základními subjekty tvorby a ochrany životního prostředí zde jsou státy jako jednotky mezinárodních vztahů, vybavené příslušnými formálními i faktickými náležitostmi pro výkon pravomoci na svém území i mimo ně. Problémem ovšem je, že státy ne vždy mohou a chtějí podřídit své partikulární zájmy globálnímu zájmu lidstva. Zatímco dosavadní úprava mezinárodních vztahů, i pokud jde o oblast životního prostředí, vychází z premisy svrchovanosti států, koncepce společného dědictví lidstva (v širším vymezení) implikuje hodnoty státním zájmům nadřazené. Tyto hodnoty se liší od dílčích zájmů individuálního, historicky determinovaného a nezřídka nahodile utvořeného státu co do rozsahu i kvality v témže poměru, jako se liší subjekt státu od subjektu lidstva.

Již v šedesátých letech varoval A. J. Toynbee před mýtem suverenity, který je anachronický a je v rozporu s realitou současných mezinárodních potřeb: „Neomezená suverenity států a vášnivý lokální patriotismus hrozí dnes zničením této společnosti a možná i lidstva vůbec“ [Toynbee 1964 : 618]. Není to ovšem pouze zásada suverenity, ale i některé jiné zásady regulace vztahů mezi státy, které by měly být vzhledem k nové situaci – a to nejen v životním prostředí – doplněny či rozpracovány. Patří mezi ně zejména zásada *svrchované rovnosti států, mezinárodní spolupráce*, a konečně významná problematika *odpovědnosti států za*

škodlivé následky jejich činnosti na životním prostředí, a to nejen nedovolené, ale i takové, která není mezinárodním právem zakázána.

Státní suverenity (4)

Jeden ze závažných problémů soužití států, problém, který se stále prohlubuje s pokračující snahou vytvořit příznivé klima pro zlepšení nežádoucího stavu zhoršování kvality životního prostředí, vyplývá ve své podstatě z *rozporu mezi přáním států formulovat účinná mezinárodní pravidla chování pro všechny odpovědné subjekty a současně jejich neochotou přijmout závazky k nezbytnému řešení narůstajících ekologických problémů, jež by se dotýkaly jejich suverenity* (5).

Omezení volnosti jednání států (6) ve prospěch lidstva, tj. konkrétně ve prospěch jiných států, je ovšem přirozený jev doprovázející zákonitý integrační proces probíhající uvnitř celosvětového společenství ve všech základních oblastech společného zájmu. Zcela aktuálně zasahuje tento pohyb nejen ekonomické základy světové dělby práce, jejichž součástí jsou ekologické otázky, ale konečkonců i mezinárodní vztahy nadstavbové povahy. Dochází svým způsobem k dialektické jednotě upevnění a omezení svrchovaných práv států. Jinak řečeno svrchovanost a nezávislost států doznává nové kvality a prohlubuje se možnost stále širšího využívání lidského poznání při současném respektování vzájemné závislosti a z ní vyplývajících potřeb.

Pro vymezení vztahu svrchovanosti státu a ochrany životního prostředí má zásadní význam Stockholmská deklarace (7), která v článku 21 uznává na jedné straně svrchované právo států využívat své vlastní zdroje podle vlastních potřeb, na druhé straně vytyčuje odpovědnost za to, že státy zajistí, aby svou činností nezpůsobily škodu na životním prostředí států nebo oblastí ležících mimo území podléhající jejich suverenitě. Jsou zde v podstatě konfrontovány dvě klasické zásady mezinárodního práva: starší „*Quidquid est in territorio est etiam de territorio*“ (Co je na území, také patří území) a mladší „*Sic utere tuo ut alienum no leadas*“

(4) „Státní suverenitou se rozumí nezávislost státní moci na jakékoli jiné moci, a to jak v oblasti vztahů mezinárodních, tak i ve věcech vnitřních“ [Potočný 1978 : 143]. Tato definice nemůže být chápána absolutně, jako by nezávislost existovala vně systému mezinárodního práva chránícího rovná práva jeho ostatních státních subjektů. Je třeba ji interpretovat výlučně v závislosti na zásadě solidarity s výkonem svrchovaných práv ostatních států.

(5) Je třeba poznamenat, že tato situace není typická výhradně pro otázky mezinárodně právní ochrany životního prostředí, projevuje se i v souvislosti s dalšími současnými globálními problémy.

(6) Velmi frapantním příkladem nutnosti mezinárodně založeného omezení legitimní činnosti v rámci suverenity státu je kácení amazonských pralesů, které je z hlediska Brazílie značně ekonomicky významné, současně však znamená ohrožení života člověka na Zemi.

(7) Stockholmská deklarace je výsledkem jednání Konference OSN o životním prostředí, konané ve dnech 9.–16. 6. 1972 ve Stockholmu za účasti 113 členských států OSN a zástupců některých odborných organizací. Položila základy pro komplexnější a koordinovaný přístup k ochraně životního prostředí na mezinárodní úrovni. Na konferenci byly přijaty dva významné dokumenty:

1. Deklarace (Deklaration of the United Nations Conference on the Human Environment), stanovící zásady zachování a zlepšení životního prostředí a vytyčující všeobecnou odpovědnost za jeho ochranu, jejímiž hlavními garanty jsou státy.

2. Akční plán (Action Plan for the Human Environment), obsahující doporučení žádoucích činností v oblasti ochrany životního prostředí na mezinárodní úrovni.

Oba dokumenty představují zásadní východiska pro mezinárodní spolupráci. Na jejich základě byla v následujících letech přijata řada rezolucí orientovaných na řešení některých konkrétních ekologických problémů.

(Tak užívej svého, abys neškodil druhému) [Mencer 1973 : 612]. Aktuálním, i když ne dosud všeobecně uznávaným trendem současnosti je tedy příklon k zásadě druhé, tj. k přehodnocení konceptu neomezené suverenity států ve prospěch společných zájmů lidstva a dobrého sousedství zemí.

Svrchovaná rovnost

Další zásada upravující vztahy mezi státy, která hraje roli zejména při praktické aplikaci v oblasti životního prostředí (a nejen v této oblasti), je zásada svrchované rovnosti. Úzce se váže k zásadě státní suverenity a je „centrálním pilířem soudobé stavby světového právního řádu“ [Potočný 1972 : 66], vylučujícím diskriminaci jeho členů ať již z důvodu rasy, velikosti území a populace, ekonomické úrovně či ideologické báze. Má své uplatnění zejména v oblasti mezinárodních smluv, ovšem je právním vyjádřením spíše žádoucího než skutečného stavu.

Z hlediska materiálních podmínek existence svrchovaných států se jejich právní rovnost jeví jako fikce. Všechny výše uvedené možné důvody diskriminace se v praxi mezinárodních vztahů vůbec a ochrany životního prostředí zvláště projevují v nejrůznějších faktických formách výhod či handicapů. Uvedme například drancování přírodních zdrojů rozvojových zemí zahraničním kapitálem, ukládání nebezpečného odpadu na jejich území či technicko-ekonomickou neschopnost těchto zemí zabránit desertifikaci a jiným ekologickým škodám na svém území. V podmínkách reálné svrchované rovnosti států by k takové situaci přirozeně nemohlo dojít. Odstranění těchto zlořádů si vyžádá značný čas a úsilí mezinárodní komunity a jejich institucí vybavených dostatečnými kontrolními a represivními pravomocemi.

V této souvislosti se nadto objevuje požadavek tzv. „preferenční diskriminace“, zakotvený již v čl. 19 Charty ekonomických práv a povinností států (8). Tento nástroj by mohl sehrát významnou roli při řešení mezinárodních, ale i vnitrostátních ekologických problémů již v současné době, kdy právní a materiální rovnost vykazuje propastné rozdíly. Je totiž použitelný v řadě mezinárodních dohod a úmluv o využívání a ochraně životního prostředí, kde formální rovnost by ve svých důsledcích upevňovala materiální nerovnost. Může se týkat například bezplatného poskytování informací získaných dálkovým průzkumem Země nebo preferenčního převodu technologií zbavujících obyvatelstvo rozvojových zemí ekonomické závislosti na tradičních přírodních zdrojích, jejichž vyčerpání ohrožuje rovnováhu biosféry v lokálním i univerzálním měřítku.

Jakkoli nereálný a kontraverzní se mohl zdát požadavek „preferenční diskriminace“ ještě v nedávné minulosti, dnes se o něm v odborných kruzích vede vážná debata a ekologická hrozba nepochybně přispěje k tomu, že se zítra stane realitou mezinárodních vztahů.

Mezinárodní spolupráce

Zásada mezinárodní spolupráce je poměrně nová, velice volně vymezená, patří mezi nejobecnější a nejobsáhlejší. „Ukládá státům pozitivní závazky spolupráce ve všech oblastech mezinárodních vztahů. Její vznik je úzce spjat s podepsáním Charty OSN a vytvořením Organizace spojených národů a četných mezinárodních organizací, v jejichž rámci státy spolupracují při udržování mezinárodního míru a bezpečnosti, při rozvíjení hospodářské,

(8) Článek 19 Charty ekonomických práv a povinností států: „S cílem urychlit hospodářský růst rozvojových zemí a překlenout hospodářskou propast mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi by vyspělé státy měly poskytnout všeobecný, preferenční, nreciproční a nediskriminační režim (podtrženo I. H.) rozvojovým zemím v těch oblastech mezinárodní spolupráce, kde je to možné“ [Rezoluce 1975].

vědecké, technické, sociální, kulturní a humanitní součinnosti“ [Potočný 1972 : 51]. Implicitně je tato zásada i předpokladem mírové koexistence států.

V oblasti životního prostředí je její respektování zvláště naléhavé, bez ní je jakákoli snaha směřující k odstranění ekologické hrozby odsouzena k neúspěchu. Explicitně je vyjádřena v základních mezinárodních dokumentech univerzální povahy týkajících se životního prostředí – ve *Stockholmské deklaraci* a v *Akčních programech pro životní prostředí* (9).

Paralelně a ve vzájemné vazbě s těmito univerzálními dokumenty dnes již existuje řada bilaterálních a multilaterálních smluv řešících některé ekologické problémy, v nichž je zásada mezinárodní spolupráce explicitně zakotvena a konkrétně specifikována.

V rámci socialistického společenství je významný „*Program spolupráce členských států RVHP v oblasti životního prostředí*“. Program zajišťuje kolektivní přístup členských zemí RVHP k otázce ochrany životního prostředí, zakotvuje spolupráci nikoli pouze na bilaterálním, ale především na multilaterálním základě a může výrazně přispět k prohloubení integračních procesů v této oblasti. Je však třeba podotknout, že účinnost realizace programu bude přímo úměrně závislá na finančních a technických prostředcích, které členské země RVHP budou mít pro tento účel k dispozici.

Zásada mezinárodní spolupráce jak v teorii, tak i v praxi kvalitativně přesahuje požadavek výkonu suverenity bez působení škody jiným státům. Cílí k racionální koordinované, vzájemně propojené a vzájemně se doplňující činnosti jednotlivých zemí, orientované prospěchem všeho lidstva. Univerzální uplatňování této zásady ovšem je – a to pouze za optimálních podmínek – hudbou budoucnosti. Přesto, či spíše právě proto by měla být dále rozvíjena a především široce uplatňována.

Odpovědnost států

Otázka odpovědnosti států za škody na životním prostředí patří mezi nejsložitější otázky této problematiky. Je komplikována dvěma závažnými faktory: 1. odpovědnost se vztahuje k následkům jak protiprávního, tak legitimního chování států, 2. způsobenou škodu nezfídka nelze odčinit ani plně nahradit.

ad 1. Institut odpovědnosti za protiprávní chování států je již teoreticky rozpracován. Odpovědnost je založena jakýmkoli chováním státu, které odporuje mezinárodnímu právu, vzniká v okamžiku porušení mezinárodně právního závazku. Problém ovšem spočívá v tom, že mezinárodně právní závazky v oblasti životního prostředí (právě tak jako v řadě jiných oblastí) jsou zpravidla zakotveny v bilaterálních nebo v lepším případě v multilaterálních úmluvách, v nichž nedovolené chování, které by mohlo způsobit ekologické škody, je specifikováno na základě vůle signatářů, a kromě toho je dána možnost se smluvně vyvázat z odpovědnosti. Dosud neexistuje univerzální, mezinárodně akceptovaný systém norem pro „ekologické chování“ států.

Ještě horší je situace v otázce tzv. objektivní odpovědnosti, tj. v odpovědnosti států za škodlivé ekologické důsledky, které jejich *legitimní činnost* způsobí na území za hranicemi jejich pravomoci a kontroly. Nejčastěji takové případy souvisejí s aktivitami vyznačujícími se vysokou nebezpečností, jako jsou zkoušky jaderných zbraní, provoz jaderných elektráren, výroby nebezpečných chemických látek, provoz kosmických zařízení ap., někdy však i s aktivitami zdánlivě „nevinými“, jako jsou stavby přehrad či nepřiměřené používání insekticidů

(9) Akční programy jsou vypracovávány pomocným orgánem OSN UNEP (United Nations Environment Program – Program OSN pro životní prostředí) ve spolupráci s ostatními orgány na pětileté období. Poslední program se týká období 1987–1992.

v povodí světových řek. Přitom frekvence legitimních činností států, které mohou vyvolat škody, ne-li přímo katastrofy životního prostředí, stále stoupá.

Postižení a formulace této odpovědnosti jsou velice obtížné (10). Objevuje se řada námětů k řešení, z nichž nejracionálnější se zdá být uplatňování kritéria příčinné souvislosti mezi dovolenou činností a vznikem vážné ekologické škody. I to je však nesnadné, protože časová a prostorová dimenze škod na životním prostředí je značně „neprůhledná“, mohou se projevit v čase i místě velmi vzdáleném od škodlivého zdroje. Státy kromě toho nejsou příliš nakloněny tomu, aby nesly odpovědnost tohoto druhu; v praxi bilaterálních smluv jsou stále běžné doložky „žádá odpovědnost za škody vzniklé následkem legální činnosti“. Pro obecné přijetí zásady „absolutní“ odpovědnosti není bohužel dosud vhodné politické a právní klima.

ad 2. Optimální realizace odpovědnosti by nepochybně spočívala v tom, že by odpovědný subjekt plně odčinil způsobenou škodu, tj. navrátil by věc do stavu, který by se vší pravděpodobností existoval, kdyby nedošlo ke škodné události (status quo ante). Nicméně požadavek navrácení do původního stavu je právě v oblasti životního prostředí – při současných vědeckých a technických možnostech – nesnadno splnitelný. (Neznáme např. účinný způsob, jak dokonale odstranit kontaminaci naftou a dalšími chemickými substancemi, nejsme s to zabránit odumírání stromů způsobenému kyselými dešti ap. Nadto se určité druhy škodlivin kumulují a teprve po delší době působí neočekávané a mnohdy i nenapravitelné škody.)

Druhým běžným způsobem realizace odpovědnosti států je náhrada škody v penězích. Ani tento způsob není v případě životního prostředí většinou vhodný, v některých souvislostech se zdá zcela absurdní. Samo vyčíslení škod je mnohdy nesnadné, někdy dokonce nemožné, zejména týká-li se škodlivý dopad nejen území sousedního státu, ale též teritoria dalších zemí, popřípadě celé naší planety (např. již zmíněné kácení tropických pralesů). Škoda tohoto druhu také nemusí být pouze materiální povahy. Estetickou, kulturní hodnotu krajiny i lidských artefaktů nelze penězi vyjádřit. Nejzávažnější problém kompenzace újmy však spočívá v tom, že závažné škody na životním prostředí působí dlouhodobě, odvíjejí se z nich vedlejší nežádoucí účinky pro řadu elementů biosféry, může být narušena její rovnováha s nedozírnými následky pro život budoucích generací člověka, fauny a flóry. Kompenzace za škody tohoto typu je iluzorní.

* * *

Složitá mnohonásobná propojenost všech částí zemského ekosystému činí jeho ochranu nesmírně obtížnou. Ukazuje se, že dosavadní normativní nástroje mezinárodního i vnitrostátního práva ani jejich další rozvoj ji nemohou dostatečně zabezpečit v podmínkách zájmové a mocensky rozděleného světa. „Lidstvo se ocitlo před nebyvalými úkoly, bez jejichž společného řešení je jeho budoucnost problematická. Všechny země bez rozdílu jsou nyní vzájemně spjaty tak jako dosud nikdy“ [Gorbačov 1987 : 7].

Proto nikoli pouze zdokonalený systém norem tvorby a ochrany životního prostředí a příslušných sankcí, ale především souhlasná vůle a aktivita všech jednotek světového společenství na všech úrovních a ve všech sférách jeho organizace mohou zajistit lepší budoucnost lidstva, či spíše jeho budoucnost vůbec.

(10) Zabývá se tím nyní Komise OSN pro mezinárodní právo.

Literatura

- Ananičev, A. V.: *Problemy okružajuščej sredy, energii i prirodných resursov*. Moskva, Nauka 1978.
- Bedjaoui, M.: *Are the World Food Resources the Common Heritage of Mankind?* In: *Indian Journal of International Law* 1984, No. 4.
- Dokumenty Hospodářské a sociální rady OSN, E/4667*. New York 1969.
- Fábry, V. a kol.: *Právní aspekty péče o životní prostředí*. Praha, UK 1985.
- Gorbačov, M. S.: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha, Svoboda 1987.
- Haar, J.: *Land Use Planning*. London 1971.
- Chozin, G. S. – Vasiliev, V. S. – Pisarev, V. D.: *Ekológia a medzinárodné vzťahy*. Bratislava, Pravda 1982.
- In Defence of the Earth. The Basic Texts on Environment*. Nairobi, UNEP 1981.
- Madar, Z.: *Životní prostředí*. Praha, Orbis 1973.
- Madar, Z. – Mencer, G.: *Právní aspekty mezinárodní ochrany životního prostředí*. Praha, Horizont 1980.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Mencer, G.: *K otázce mezinárodně právní ochrany životního prostředí*. Právník 1973, č. 7.
- Philosophy and the Ecological Problems of Civilisation*. Moscow, Progress Publishers 1983.
- Potočný, M.: *Deklarace zásad mírového soužití*. Praha, Acta Universitatis Carolinae 1972.
- Potočný, M.: *Mezinárodní právo veřejné*. Praha, Panorama 1978.
- Rezoluce VS OSN 32/XXIX z 12. 12. 1974. I*: Charta ekonomických práv a povinností států. Praha, IÚ OSN 1975.
- The Law of the Sea*. New York, United Nations 1983.
- Timošenko, A. S.: *Formirovanije i razvitije meždunarodnovo prava okružajuščej sredy*. Moskva, Nauka 1983.
- Toynbee, A. J.: *Study of History*. London, Oxford University Press 1964.
- Tunkin, G. I.: *Meždunarodnoje pravo*. Moskva, Juridičeskaja literatura 1982.
- UNEP 14th Governing Council. Environmental Policy and Law* 1987, No. 3–4.
- World Eco-crisis*. Wisconsin, University Press 1972.

Резюме

И. Годкова: Международные аспекты охраны и создания окружающей среды

Статья рассматривает некоторые проблемы, связанные с охраной и созданием окружающей среды на международном уровне. В введении автор указывает на определенные традиции этих стремлений и проводит анализ корней современной глобальной экологической угрозы.

Далее текст разделяется на две основные части: объекты международной экологической охраны; субъекты международной экологической охраны.

Первая часть посвящается определению и контекстуальному анализу основных понятий: мировая экосистема, окружающая среда как глобальная проблема, общее наследие человечества.

Вторая часть рассматривает субъекты международной экологической охраны, в частности, на уровне государственных единиц. В этой связи здесь сопоставляются основные категории международного права – государственный суверенитет, суверенное равенство, международное сотрудничество и ответственность государства – с потребностями глобальной охраны окружающей среды.

Résumé

I. Hodková: The International Aspects of Environmental Protection and Conservation

The article inquires into some problems arising in the context of the international protection and conservation of human environment. Starting with some historical reflexions it pursues the gradual development of the present global ecological threat.

The text is divided into two main parts: Objects of the international ecological protection; Subjects of the international ecological protection.

The first one deals with the definition and context analysis of the main concepts: The world ecosystem, global environmental problem, common heritage of mankind.

The second one pays attention to the subjects, predominantly at the level of States. Within that framework it confronts some of the paramount principles of international law – the sovereignty of States, sovereign equality of States, duty of States to cooperate and responsibility of States – with the need of a global environment protection.

Ke vztahu životního prostředí a kulturního prostředí

Dosud se nezdálo setkáváme s pojetím životního prostředí, v němž je za objekt jeho tvorby a ochrany považována jen příroda s výjimkou člověka, a člověk i lidská společnost jsou chápány pouze jako subjekt tohoto procesu. Komplexní a systémový přístup k problematice životního prostředí nemůže objekt tohoto procesu zužovat, naopak musí brát v úvahu i člověka a jeho sociální a kulturní prostředí, včetně vztahů mezi lidmi a společenské atmosféry.

Ve filozofické literatuře je kulturní prostředí považováno za souhrn předmětných a duchovních prvků, jež jsou v interakci se sociálním subjektem (osobností, skupinou, třídou, společností) a ovlivňují jeho tvořivou činnost a osvojování duchovních a materiálních hodnot, formování jeho duchovních potřeb, zájmů a hodnotových orientací v oblasti kultury [Chajrullajev 1985]. Jiné definice zdůrazňují hmotnou povahu kulturního prostředí a považují je za „souhrn civilizací vytvořených faktorů hmotného světa, které působí na společnost a uspokojují její kulturní potřeby“ [Vybrané pojmy 1981 : 153].

Pojem „kulturní prostředí“ je podřazen pojmu „životní prostředí“, který je širší a zahrnuje také člověkem nepřetvořené přírodní prostředí. Kulturní prostředí je částí přírody, jež je člověkem přetvořená, kultivovaná, je specificky lidským prostředím, tzv. druhou přírodou, v níž člověk žije. V tomto širším smyslu zahrnuje kulturní prostředí všechno, co nás obklopuje a je současně dílem člověka, co utváří náš životní způsob. V užším smyslu patří do oblasti kulturního prostředí samotné kulturní a umělecké předměty (výtvoř), činnosti a hodnoty (včetně společensko-kulturního vkusu a norem). Umělé kulturní prostředí se s rozvojem lidské civilizace stává pro člověka přirozeným prostředím.

Existuje vzájemná dialektická souvislost kultury prostředí, způsobu výroby, způsobu života a mezilidských vztahů. To znamená, že nejen výrobní proces, nevýrobní pracovní činnost člověka a jeho mimopracovní aktivity ovlivňují podobu kulturního prostředí, ale také kultura prostředí výrazně poznamenává způsob výroby, způsob celého lidského života a vztahy mezi lidmi při práci i v mimopracovním čase.

Kulturní prostředí v širším slova smyslu

Kulturní prostředí jako nedílná součást životního prostředí je jeho ostatními složkami ovlivňováno, ale do určité míry na ně také působí. Zvláštní postavení má proto, že nejvýrazněji spoluformuje postoj člověka (jeho vnímání, hodnotové orientace) ke skutečnosti. Jeho působení na lidský intelekt, myšlení a jednání je pro smyslově emotivní povahu tohoto prostředí nejbezprostřednější. Na jedné straně vystupuje kulturní prostředí jako oblast realizace sociálních funkcí kultury zaměřených na duchovní utváření a socializaci osobnosti, na druhé straně rozvoj osobnosti vede k další změně kulturního prostředí.

Kulturní prostředí v širším slova smyslu zahrnuje řadu oblastí, jejichž výčet není v soudobé literatuře uzavřen. U některých se dále zastavíme, ale jiné můžeme zatím pouze zmínit (např. politickou kulturu, finanční kulturu, sexuální kulturu a jejich prostředí), protože se jimi výzkum kultury u nás zatím podrobněji nezabývá.

a) Kultura práce a pracovního prostředí

Málo výzkumných prací se zatím komplexně zabývalo touto oblastí (popř. také školním prostředím). Dílčí šetření [Výsledky 1982 : 19–62 ; Šimek–Schwarz 1984 : 37–42] ukázala, že kultura prostředí našich pracovišť je značně nízká. Celkovou úroveň kultury práce ovlivňuje soubor faktorů, z nichž nejpozitivněji se uplatňuje komplex opatření zajišťujících bezpečnost a ochranu zdraví při práci. Uspokojivě je pracujícími hodnocena kvalita organizace práce, ovšem její úroveň je na jednotlivých pracovištích velmi rozdílná. Ostatní faktory ovlivňují kulturu práce a pracovního prostředí spíše negativně. Kvalita a účelnost používaných pracovních nástrojů zůstává stále problematická, zvláště u méně kvalifikovaných profesí. Nepříznivě působí obvykle fyzikálně chemické prostředí pracoviště (hluk, vibrace, osvětlení, klimatizace, tj. vlhkost, vzdušnost, tepelné poměry, prašnost, přítomnost škodlivých látek a zařízení, hygienické podmínky apod.). Nejnížší úroveň v oblasti kultury práce u nás vykazují mezilidské vztahy na pracovišti a kulturně estetické prvky pracovního prostředí (úprava a výzdoba pracoviště, design pracovních pomůcek a zařízení, barevnost apod.).

Vzhledem k tomu, že na pracovišti člověk stráví téměř polovinu probídlého času, promítá se kultura práce významně do ostatních sfér jeho života. Její zlepšování však příznivě ovlivňuje i výsledky práce samé (podle soudobých výzkumů může zvýšit kvalitu práce o 15 až 30 %). Proto zlepšování kultury práce a pracovišť není jen záležitostí péče o pracující, ale i otázkou zvyšování ekonomické efektivity podniku.

V nadcházejících 15–20ti letech se bude kultura pracovního prostředí zvyšovat pravděpodobně jen velmi zvolna a bude i nadále zaostávat za ostatními sférami lidského života. Působení odborových organizací a širší veřejnosti na vedoucí hospodářské činitele by však mohlo změnit jejich postoje k významu kultury práce a pracovního prostředí. Tyto změny by urychlilo vydání předpisů ukládajících zvyšování kulturnosti pracovního prostředí podnikům (přičemž podniky, jež by nepokryly vzniklé náklady z vlastních prostředků, by dostávaly státní dotace).

b) Kultura bydlení a obytného prostředí

V tomto prostředí realizuje člověk širokou škálu činností spadajících do všech sfér jeho časového fondu (doba nutných mimopracovních povinností a biologicko-fyziologických činností, volný čas a u některých lidí i pracovní čas). Obydli (byt) je zpravidla místem, kde člověk tráví největší část svého života. Proto kulturní úroveň bydlení a vybavenosti bytu ovlivňuje zásadně životní způsob lidí. Některé skupiny obyvatelstva, které nejsou zaměstnány ani nestudují (předškolní děti, ženy v domácnosti, invalidé, důchodci apod.) anebo pracují doma, jsou téměř výlučně formovány tímto prostředím.

Zatímco na úroveň kultury pracovišť (škol) má společnost přímý vliv, kultura bydlení a obytného prostředí je ponechána téměř výhradně vlivu samotných obyvatel a její úroveň je limitována především jejich odpovědností a kulturně estetickou připraveností. Praxe odráží tyto skutečnosti a na základě nepočetných výzkumných šetření [Pokorná–Balek 1985 ; Schwarz–Šimek 1985] ukazuje, že lidé často odsunují odpovědnost a péči o kulturu bydlení na jiné osoby ve svém okolí. Vybavují své byty promyšleně a záměrně jen základní funkční

vybaveností v době získání domu či bytu (zpravidla v souvislosti s uzavřením manželství či narozením dětí) a později (a pokud jde o předměty kulturně estetické povahy většinou v jakémkoli období života) se obklopují ve své domácnosti převážně darovanými předměty, které jsou odrazem kulturně estetického citění dárce nebo dárcovy představy o vkusu obdarovaného.

Byt bývá zařizován v relativně krátkém časovém období. Plné realizaci estetického vkusu obyvatel je přitom kladena řada překážek a omezení (sortiment nabídky, cenová dostupnost, módní uniformita), a tak jen v málo případech dochází při vybavování bytu k nejvyšší formě projevu estetického vztahu ke světu, k estetické aktivitě.

Na kulturním prostředí obydlí (bytu) můžeme sledovat kromě estetického vkusu obyvatele také pečlivost, pořádek a čistotu tohoto prostředí a tvořivou aktivitu bydlících osob. Více než třetina bytů je vybavena vlastnoručně zhotovenými předměty; jen asi třetina bytů nemá žádné takové předměty ani ty, jejichž tvůrci jsou přátelé a známí.

Celkové zvyšování kulturnosti populace a prohlubování jejího estetického vztahu ke skutečnosti (zejména u dorůstající mladé generace) se v nejbližších desetiletích promítne do vyšších nároků obyvatelstva na kulturní úroveň prostředí obydlí, resp. bytu. Toto prostředí se však nebude moci podstatně zlepšovat, nebude-li mít obyvatelstvo možnost výběru kvalitních předmětů bytové vybavenosti na vnitřním trhu v dostatečně pestrém sortimentu či nebude-li moci své estetické potřeby snadno uspokojit v rámci vlastní zájmové tvůrčí činnosti (za předpokladu dostatku materiálů ke zpracování, pracovních nástrojů, prostoru apod.). Pozornost bude také nutno věnovat usměrnění potřeb v této oblasti systematickým výchovným působením celé řady subjektů (rodiče, škola, další vzdělávací instituce, hromadné sdělovací prostředky apod.), aby nároky na kulturnost obytného prostředí stoupaly žádoucím směrem. Jestliže toto působení bude málo účinné, lze předpokládat, že zvětšující se rozpor mezi úsilím o kulturnost a snahou o přepych při zařizování bytu se bude dále prohlubovat.

c) Kultura prostředí mimopracovních povinností a sféry služeb

Tato oblast kulturního prostředí (mimo obydlí, byt a mimo pracovní prostředí) není dosud odborně zmapována. Podle drobných sond lze usuzovat, že v této oblasti není kulturnost na příliš vysoké úrovni a je rovněž omezována možnostmi, které nabízí obslužná sféra (obchod, služby, hygienické, zdravotnické, vzdělávací a jiné instituce). Tyto instituce by měly zvýšit odpovědnost za kulturní úroveň svého prostředí.

Kulturnost této oblasti se bude zřejmě pronikavě zvyšovat, avšak je nutno počítat s tím, že bude doprovázena podstatným zvýšením finančních nákladů za použití příslušných služeb. To může ovlivnit dostupnost těchto služeb pro některé skupiny obyvatelstva, popřípadě se to může odrazit v obtížnější finanční dostupnosti kulturních hodnot v jiných životních oblastech. Tyto negativní společenské jevy by mohla překlenout promyšlená opatření sociální politiky.

d) Kultura činností volného času a jejich prostředí

Tato oblast zahrnuje širokou škálu různých typů prostředí podle rozličných činností, jež se v nich provozují (např. sportovní, technicko-manuální, kutilské, pěstitelské, chovatelské, politickoorganizátorské, umělecké, rekreační, cestovatelské, sdružovací, vzdělávací, sběratelské a další činnosti). Úroveň kultury těchto prostředí je tedy různá, v průměru však vyšší, než u všech dosud uvedených typů prostředí. V těchto prostředích lze provozovat buď aktivní činnosti (vytváření a přetváření kulturních hodnot), nebo pasivní činnosti (pouhé přijímání, resp. vnímání kulturních hodnot), anebo oba tyto typy současně. Takové činnosti lze

provozovat v kulturních zařízeních v širokém slova smyslu (různá společenská, rekreační, sportovní, tělovýchovná, turistická, sdružovací, politickovýchovná a podobná zařízení, cestovní kanceláře, kluby a klubovny, politické a společenské organizace aj.), nebo v kulturních zařízeních v užším slova smyslu (kulturní a kulturně výchovná zařízení, mimoškolská vzdělávací zařízení, klubová zařízení apod.) či v rámci obytných domů, bytů anebo soukromých rekreačních objektů.

V běžném povědomí lidí je právě od oblasti volného času očekáváno estetické působení a vysoká kulturní úroveň. Avšak ani v této oblasti není této úrovni velmi často dosahováno (např. v prostorách určených pro zájmovou činnost různého druhu, pro moderní formy vzdělávání apod.). Nejvyšší úroveň vykazuje prostředí sportovních a tělovýchovných zařízení (zejména sauny, plavecké bazény a sportovní haly).

I v této oblasti nelze v nejbližších desetiletích počítat s radikálním zvýšením kulturně estetických kvalit. Toto zvýšení bude sice vyvoláváno růstem společenských tlaků odpovídajícím tempu formování rozvinutých kulturních potřeb osobnosti průměrného člověka československé společnosti, avšak vedle toho bude limitováno materiálním vybavením uvedeného prostředí (např. vybaveností dílen pro zájmovou rukodělnou činnost) a nedostatkem prostorů.

Kulturní prostředí v užším slova smyslu

Kulturní prostředí se v tomto smyslu vztahuje k odvětví kultury. Dále se zmíníme o třech jeho důležitých složkách (kulturní objekty a zařízení, kulturní vybavenost, kulturní vztahy mezi lidmi), přičemž do tohoto vymezení patří i prostředí v jednotlivých subsystémech odvětví kultury (profesionální umění, kulturně výchovná činnost, knihovnictví, galérie a výtvarnictví, památková péče, muzejnictví, archivnictví, hromadné sdělovací prostředky, zájmové kulturní organizace, kulturní prostředí mimo kulturní instituce) [Schwarz 1988 : 15–17].

A. Kulturní objekty a zařízení

Stav prostředí kulturních objektů můžeme posuzovat podle několika hlavních kritérií:

1. Stáří objektů, jejich stavební stav a nutné opravy

Průměrný stav kulturních objektů je varovný. Téměř polovina zařízení je umístěna v budovách postavených před rokem 1900. V nejbližších 15 až 20ti letech lze očekávat velmi vysoké nároky na opravu a údržbu kulturních zařízení (asi třetina nebyla v posledních desetiletích podstatněji opravována).

2. Výstavba nových kulturních zařízení

Nová zařízení nejsou budována podle jednotného a koordinovaného systému, často nejsou respektovány příslušné technicko-hospodářské a plánovací ukazatele, projekty staveb jsou v průběhu výstavby nezdravě redukovány pro nedostatek investičních prostředků. Stavby jsou dokončovány zpravidla s použitím prostředků, s nimiž nebylo v projektu počítáno, často v situaci, kdy zařízení je již částečně v provozu. Při zachování dosavadních principů investiční politiky nelze v nejbližších desetiletích očekávat výrazné zvýšení počtu nových kulturních zařízení. Pokud by však v rámci přestavby v ČSSR byly zrušeny investiční limity a pokud by kulturní zařízení byla výrazně zainteresována na dosahování vyšších příjmů, došlo by pravděpodobně k budování většího počtu těchto zařízení. Jejich výstavba se soustředí do větších měst a jen sporadicky do střediskových obcí místního významu. Je však žádoucí vyrovnat dynamiku růstu investic na výstavbu nových kulturních zařízení na úroveň investiční dynamiky v jiných odvětvích.

3. Účelnost, vybavenost a kulturně estetické působení

Účelnost a estetické působení zařízení je snižováno tím, že stavby jsou často dokončovány podle toho, jaký materiál a kolik prostředků je právě k dispozici. Tyto příčiny se také uplatňují při pořizování vnitřního vybavení, které vždy neodpovídá původní architektonické koncepci zařízení. Stále se setkáváme s kulturními domy s velkým sálem, v nichž chybí klubovny a dílny pro zájmovou činnost. Stavební úřady by si před vydáním stavebního povolení k výstavbě kulturního zařízení měly vždy vyžádat stanovisko kompetentní ústřední nebo krajské kulturní instituce, která by měla odpovídat za zachování funkční a estetické úrovně stavby. Většina kulturně výchovných zařízení nejmenší kategorie buď vlastní prostory s velmi jednoduchým a zastaralým vybavením, nebo využívá prostory jiných institucí zařízené k jinému účelu. V obou případech to negativně ovlivňuje účelnost a estetický dojem.

4. Prostorová dostupnost zařízení

Dosažitelnost kulturních zařízení s výjimkou knihoven je u nás v průměru stále obtížná. Z celkového počtu 4 571 obcí (měst) v ČSR je lidová knihovna umístěna v 4 445 obcích. Avšak další kulturní zařízení (kromě knihovny) má pouze 653 obcí. Bez jakéhokoli kulturního zařízení je přitom 126 obcí. Všechny základní typy kulturních zařízení (kulturní dům nebo jiné kulturně výchovné zařízení klubového typu, knihovna, kino, divadlo a galerie) má pouze 9 obcí (měst) v ČSR (údaje FSÚ z r. 1981). V některých typech výkazů uvádějí národní výbory jako kulturní zařízení i instituce, které nevyvíjejí prakticky žádnou činnost (nejčastěji osvětové besedy). Zcela nedostatečné je vybavení specializovanými kulturními zařízeními, zejména těmi, jež jsou určena pro zájmovou manuální a vědeckotechnickou tvořivost (s ateliéry, dílnami, zkušebnami, cvičebnami apod.). Dostupnost zařízení je kromě toho ovlivňována i dopravními možnostmi. Jízdní řád prostředků hromadné dopravy je sestavován především s ohledem na potřeby dojížděky do zaměstnání. Doprava za kulturou ve večerních hodinách a ve dnech pracovního volna často není zajištěna. Obyvatelstvo je v těchto případech odkázáno na soukromé dopravní prostředky. Na odstranění těchto překážek bude záviset zpřístupnění kulturních zařízení veřejnosti v širší míře.

B. Kulturní vybavenost

a) Kulturní vybavenost osob a domácností

Proces uspokojování kulturních potřeb obyvatel probíhá převážně mimo kulturní zařízení, nejčastěji doma. Tato disproporce je řadu let výrazně větší, než je společensky žádoucí. Dokumentují to také výdaje domácností i jednotlivců na kulturní předměty, jež byly v sedmdesátých letech čtyřikrát až pětkrát vyšší než na kulturní služby. Tento poměr se stále zhoršuje. Také množství volného času věnovaného návštěvě kulturních zařízení je stále mnohonásobně nižší než množství volného času věnovaného kulturním činnostem mimo kulturní zařízení, především doma.

Kvantitativní úroveň vybavenosti domácností předměty specificky kulturní povahy je u klasických předmětů dobrá, u technických novinek však nízká. U kvalitativní úrovně je tento rozdíl opačného charakteru, klasické předměty jsou převážně nemoderní konstrukce. Kvalita vybavenosti však přirozeně odráží nabídku maloobchodu.

Téměř ve všech domácnostech je dnes rozhlasový přijímač a televizor, stereopřijímač však jen v necelé polovině domácností, barevný televizor asi ve třetině domácností.

Zhruba dvě třetiny domácností vlastní knihovnu s více než 100 knihami. Více než polovina domácností má fotoaparát, reprodukce uměleckých obrazů a drobné umělecké předměty. Bez mála polovina domácností je vybavena magnetofonem (stereofonním jen asi čtvrtina) a originály obrazů. Telefon je zaveden asi ve třetině domácností (převážně ve městech). Asi

třetina domácností má k dispozici hudební nástroj, tentýž podíl domácností může používat gramofon (většinou stereofonní), zhruba pětina domácností disponuje elektronickou minikalkulačkou či psacím strojem. Předměty technické povahy jsou však z velké části konstrukčně zastaralé, umělecké předměty mají často spornou uměleckou úroveň. Vybavenost moderní elektronikou je velmi nízká a rozšiřuje se jen pomalu (videozáznamové zařízení má necelé 1% domácností, osobní počítač asi 4%, přehrávač kompaktních desek ještě menší podíl apod.).

Z pomůcek pro zájmovou mimouměleckou činnost vlastní více než polovina domácností šicí či pletací stroj, asi třetina domácností má zařízení na dilnu (hlavně na venkově a v menších městech) a přibližně 15% domácností je vybaveno sekačkou na trávu (převážně na venkově) či soustruhem.

Do budoucna lze očekávat jen pozvolné změny ve vybavenosti domácností předměty kulturní povahy, třebaže se tato vybavenost ve všech položkách trvale zvyšuje. Do roku 2010 e úplně nasytí pouze vybavenost rozhlasovými přijímači a televizory a téměř úplná bude vybavenost fotoaparáty, magnetofony, gramofony, knihovnami s více než sto svazky, reprodukcemi obrazů a drobnými uměleckými předměty. Stoupne vybavenost kulturními předměty elektronické konstrukce, avšak poptávka po kvantitě a zejména kvalitě se těžko uspokojí. Rychleji bude růst podíl domácností vybavených dvěma a více předměty téhož druhu. To úzce souvisí mimo jiné s rozšiřováním různých forem rekreačního bydlení a vybavováním rekreačních domácností. Již dnes se to projevuje v jejich zvýšené vybavenosti radiopřijímači a televizory, zvláště přenosnými, v příštím dvacetiletí dále očekáváme zvýšení vybavenosti také drobnými uměleckými předměty, magnetofony a knihovnami nad sto svazků. Naproti tomu zatím nedošlo k vybavování rekreačních osad ani kulturními zařízeními, ani předměty kulturní povahy pro kolektivní kulturní život, s jejichž zajišťováním je nutno počítat v nejbližších desetiletích.

Novinky se budou pravděpodobně rozšiřovat poměrně pomalu. Bariérou rychlejšího vybavování domácností bude i nadále nedostatečné zásobování (jak kvantitativně, tak kvalitativně), vysoké pořizovací ceny a nedostatek prostoru v bytech.

K řešení této situace by přispělo, kdyby se některými z těchto předmětů urychleně vybavila kulturní zařízení, popřípadě zřídily veřejné půjčovny alespoň některých z těchto předmětů za přiměřený poplatek (zejména originálů obrazů, videozařízení, hudebních nástrojů, osobních počítačů apod.).

b) Kulturní vybavenost veřejných prostorů a prostranství

Za jejich vybavování odpovídají v ČSSR územní orgány národních výborů, popřípadě vlastníci příslušných prostorů a ploch, na něž má veřejnost přístup. Vybavování je ovšem závislé na objemu prostředků, jež má vlastník k dispozici. Odhadujeme, že jeho tempo bylo v ČSR nejvyšší koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let. Nepříznivý je stavební a dispoziční stav některých veřejných objektů a prostorů (neudržovaný domovní fond – hlavně ve větších městech, zastaralé a nedostatečně udržované inženýrské sítě, nedostatečný úklid, nedostatek zeleně, špatná údržba komunikací všeho druhu, hluková zátěž apod.). Urbanizační řešení našich sídel je někdy problematické. Za zvláště nepříznivé považujeme, že se setkáváme i se zanedbanými prostory, v nichž je vychovávána mladá generace.

Při posuzování kvality veřejných prostranství se můžeme opírat o poměrně dostatečné informace a zkušenosti, avšak o prostředí uzavřených prostor máme zatím velmi málo souhrnných poznatků. Komplexní výzkum stavu a vybavenosti veřejných prostorů a prostranství nebyl dosud proveden.

Další vývoj na tomto úseku bude závislý na dostatku invenčních architektonických návrhů,

na uvědomělosti a ochotě odpovědných institucí a osob a na dostatku finančních a materiálových zdrojů. Přitom jde o tu část kulturního prostředí, která veřejnost formuje velmi hluboce, trvale a která je současně nejzřetelnější vizitkou obce, města, národa i státu.

c) Kultura mezilidských vztahů

Kulturní prostředí není ovšem vytvářeno jen hmotnými podmínkami kulturních objektů, bytů, rekreačního bydlení apod., ale také kulturní atmosférou (klimatem), náladou, která ve společnosti a jejích částech panuje. Stav a kvalita hmotných kulturních podmínek tuto náladu do značné míry může ovlivňovat, ale teprve dobrou kulturně společenskou atmosférou se určité kulturní prostředí zhodnocuje a nabývá konečný společenský charakter.

Tato atmosféra bývá určována především vztahy mezi lidmi v konkrétní společenské skupině a situaci. Nemůže nám nebyť lhostejné jen hmotné životní prostředí (např. jakou pijeme vodu, jaký dýcháme vzduch), ale také duchovní životní prostředí (v jaké mezilidské atmosféře pracujeme, nakupujeme, dopravujeme se, odpočíváme atd. a jakým ideovým cílům se věnujeme). Zanedbáváním kterékoli z obou těchto stránek se vystavujeme nebezpečí výskytu fyzických, duševních anebo sociálních chorob. Zatímco narušování hmotného prostředí se na lidech projevuje zprostředkovaně, narušené vztahy mezi lidmi zasahují lidské okolí bezprostředně [Schwarz a kol. 1983 : 55–63].

O současném stavu mezilidských vztahů v našich podmínkách jsme informováni jen rámcově, protože dosud nebyly předmětem soustavnějšího celospolečenského zkoumání. Dílčí průzkumy však signalizují problémy ve vztazích mezi lidmi jak na pracovištích, tak v mimopracovní době, především při obstarávání mimopracovních povinností, v rodinách, ve volném čase apod. Třebaže značná část problémů je vyvolána vnějšími podmínkami, zůstává převážná část konfliktů v mezilidských vztazích řešitelných v rovině osobnostní, sociálně psychologické a sociální. Zlepšení vztahů mezi lidmi předpokládá dlouhodobé účinné výchovné působení na převážnou většinu členů společnosti a jejich získání pro vytváření kulturní společenské atmosféry mezilidských vztahů.

Závěrem

V souvislosti se snižováním kulturní, estetické a rekreační hodnoty krajiny a se zhoršováním životního prostředí dochází ke snižování pocitu celkové životní spokojenosti a pohody. Tento vliv se projevuje ve všech oblastech lidského života. Jedním ze závažných jevů, který spoluvyvolává tuto nespokojenost, je nedostatečné rozmístění kulturních zařízení v určitém území a jejich neúplná vnitřní vybavenost ke kulturním činnostem. Důsledkem toho jsou intenzivnější kulturní činnosti v bytech a v objektech individuální rekreace, jež však nestačí potřebu těchto činností kvalitativně i kvantitativně uspokojit. K tomu přistupuje i fakt, že ČSSR má ve srovnání se zahraničím malý podíl rodinných domků. Má však větší podíl rekreačních domků, chat a chalup, které ovšem leží zpravidla v kulturně méně vybaveném území. Důraz je obyvatelstvem pokládán na ty životní oblasti a kulturní činnosti, jež lidé mohou bezprostředně ovlivnit, popřípadě vlastním přičiněním zabezpečit (např. odívání).

Zamyslíme-li se nad důvody nedobrého stavu kulturního prostředí v ČR, můžeme na základě dosavadních výzkumů vyslovit hypotézu, že existují tři hlavní oblasti příčin:

1. Ekonomické důvody

jsou složitým komplexem příčin bránících lepšímu uspokojování kulturních potřeb především ve sféře řízené národními výbory (kulturní zařízení společenských organizací a družstev jsou nesrovnatelně lépe ekonomicky zajištěna).

2. Kádrové důvody

zahrnuji nejen problémy v profilu kulturních pracovníků, ale všechny osobnostní nedostatky naší populace, včetně nedostatku kvalifikovaných vůdčích osobností na všech společenských úrovních, nedostatku uvědomělého přístupu obyvatel k problematice kulturního prostředí apod.

3. Nedostatky v řízení

vycházejí z nedostatečného využívání moderních vědecky podložených metod řízení (včetně využití nejnovějších technických a informačních prostředků). Celý systém řízení je málo pružný a nedostatečně schopný prosadit opatření zajišťující tvorbu a ochranu kulturního prostředí.

Další výzkum životního a kulturního prostředí by bylo potřebné zaměřit zejména shora uvedenými směry. Snahou by mělo být nejen globální studium celospolečenských jevů tohoto typu, ale průzkum územního rozložení kulturních jevů a objektů s cílem odhalit regionální odlišnosti a zvláštnosti kulturního prostředí. Již dosavadní výzkumy například ukazují, že oblasti se špatným nebo méně kvalitním kulturním prostředím jsou identické s oblastmi celkově narušeného životního prostředí (např. severočeský pás, ostravská aglomerace apod.).

Obyvatelstvo se bude snažit vyhledávat a preferovat vyhovující prostředí, ale jeho oblast se bude úměrně zhoršování životního prostředí stále vzdalovat od velkých sídel. Lze tedy očekávat rozšíření kulturního života (vázaného zčásti na rekreaci) mimo velká sídla za okraje aglomerací do podhorských a horských oblastí. Současně bude ještě delší dobu pokračovat centralizace kulturních zařízení spolu s pokračující koncentrací obyvatelstva do sídelních aglomerací, což povede k zániku některých nejmenších sídel a k zeslabení kulturní činnosti v malých lokalitách, kde se kulturní život v důsledku toho soustředí do soukromí.

Vzhledem k tomu, že bytový problém nebude ve velkoměstech vyřešen ani do roku 2010, bude to další překážkou zintenzívnění kulturních aktivit velkoměstského obyvatelstva. Možnosti pro kulturní život se rozšíří pouze v centrech velkých sídel po jejich renovaci a přestavbě. Dostupnost kulturních příležitostí se zlepší také ve středně velkých městech. Pozitivní roli sehraje i zvyšování prostorové mobility obyvatelstva.

Obdobně s tím, jak se úroveň péče o životní prostředí stala v průběhu posledních 15ti let jedním z rozhodujících faktorů růstu životní úrovně, zvýší se v příštích letech i význam kulturního prostředí, jež se rovněž podílí na celkovém životním standardu. Kulturní prostředí se bude stávat stále svěbytnějším a nepostradatelnějším prvkem lidského způsobu života. Způsob života představuje v této souvislosti dynamický proces, v němž lidé v průběhu uspokojování svých potřeb a zájmů reprodukuji a tvůrčím způsobem přetvářejí životní prostředí (přírodní, pracovní, ale také kulturní atd.) i sami sebe. Kulturní prostředí je součástí předmětné roviny způsobu života, životních podmínek, které životní způsob konkrétní populace podmiňují a současně jsou životním způsobem podmiňovány. Lze oprávněně předpokládat, že postavení kulturního prostředí se v kontextu životních podmínek a životního způsobu do roku 2010 výrazně upevní, takže na ně bude nevyhnutelně nutné brát ve všech směrech zásadní ohled.

Literatura

- Cejp, M. a kol.: *Prognóza rozvoje české kultury do roku 2000*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1982.
- Cejp, M. a kol.: *Sbližování kulturní úrovně městského a venkovského obyvatelstva*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1986.
- Cejp, M. – Kadeřábková, D.: *Rozvoj odvětví kultury*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1986.
- Časové řady základních ukazatelů*. Praha, FSÚ 1980.
- Černý, M. – Lakomý, Z. – Nový, O.: *Životní prostředí pro člověka*. Praha, Academia 1973.
- Honzik, K.: *Tvorba životního slohu*. Praha, Horizont 1976.
- Chajrullajev, M. M. (red.): *Kulturnaja sreda i duchovnoje formirovanije ličnosti*. Taškent, Izdatelstvo FAN UzSSR 1985.
- Kulturní regionalismus*. Svazek 1–12. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1981–1983.
- Moewes, W.: *Grundfragen der Lebensraumgestaltung*. Berlin, Gruyter 1980.
- Musil, J.: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda 1971.
- Ortová, J.: *Kultura a tvorba životního prostředí*. Praha, SFN 1981.
- Pokorná, L. – Balek, P.: *Byt jako objekt estetické aktivit*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1985.
- Schwarz, K.: *Postoje obyvatel ČSR ke kulturně výchovné činnosti – 1. část*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1988.
- Schwarz, K. a kol.: *Já – ty – my. O výchově ke správným mezilidským vztahům*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1983.
- Schwarz, K. – Šimek, M.: *Stimuly a bariéry tvořivosti*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1985.
- Sociologické a ekonomické souvislosti ekologického problému*. Kosova Hora, Čs. sociologická společnost CSAV 1986.
- Statistiky životní úrovně obyvatelstva*. Praha, FSÚ – ČSÚ 1978–1985.
- Šetření o vybavenosti domácnosti*. Praha, FSÚ – ČSÚ 1967–1983.
- Šimek, M. – Schwarz, K.: *Tvořivost pracujících v průmyslu a zemědělství*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1984.
- Tučná, D.: *Podíl užitého umění v rozvoji odvětví kultury*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1986.
- Výbrané pojmy o kultuře*. Bratislava, Výskumný ústav kultúry 1981.
- Výsledky sekundární analýzy podnikových výzkumů*. Praha, ČSVÚPSV 1982.
- Výzkum struktury zájmů a potřeb návštěvníků velkoplošných chráněných území a možností diferencovaného kulturně výchovného působení (na příkladu Krkonoš)*. Svazek 1–13. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1978–1981.
- Zásady státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů v 8. pětiletce s výhledem do roku 2000*. Hospodářské noviny 1986, č. 20.

Резюме

К. Шварц: Культурная среда как компонент окружающей среды общества

Неотъемлемой частью окружающей среды является культурная среда, включающая в широком смысле слова (а) культуру труда и рабочей среды, (б) культуру жилья и жилой среды, (в) культуру среды бытовых обязанностей и сферы услуг, (г) культуру деятельностей досуга и их среду. Культурная среда в узком смысле (в рамках отрасли культуры) включает (А) культурные объекты и учреждения (их возраст, целесообразность, оснащенность, культурно-эстетическое действие, пространственную доступность, строительное состояние, необходимый ремонт и новое строительство), (Б) культурное оснащение лиц и домашних хозяйств, общественных пространств и (В) культуру межчеловеческих отношений. Автор уделяет внимание проблемам эстетической ценности и воздействия культурной среды, которая с одной стороны реализует социальные функции культуры, направленные на духовное формирование и социализацию личности, а с другой стороны

– через развитие личности приводит к дальнейшему изменению культурной среды. Автор указывает на обесценивание культурной среды и приводит три основные области его причин: экономические, кадровые и недостатки в управлении. Их устранению может содействовать изучение территориальных аспектов культурной среды и культурной жизни.

Summary

K. Schwarz: Cultural Environment as a Part of the Society's General Environment

The cultural environment forms an inseparable part of the human environment. In the broader sense of the word it involves the following areas: a) culture of work and of the working environment, b) culture of habitation, c) culture of the environment of non-working duties and of the sphere of services, d) culture of leisure activities and of their environment. The cultural environment in the narrower sense of the word (i.e. within the framework of the branch of culture) involves A. cultural objects and establishments (their age, usefulness, equipment, culturally aesthetic effect, spacial accessibility, state of buildings, necessary repairs, and new construction), B. cultural equipment of persons and households, of public spaces and grounds, and C. culture of interhuman relations. The paper pays heed to problems of the aesthetic value and to the impact of the cultural environment, which on the one hand realizes the social functions of culture aiming at the spiritual formation and socialization of the personality, while on the other hand, through the mediation of personality development, it leads to further changes in the cultural environment. The deterioration of the cultural environment is pointed out. Its main causes are shown to fall into the following three areas: economic causes, personality causes, and causes ensuing from inefficient management. Research into the territorial aspects of the cultural environment and cultural life may contribute to their elimination.

Spolu s vývojem sociálního plánování byla dílčím způsobem v Československu rozvíjena i výzkumná orientace na vazby mezi sociálním plánem města a sociálním plánem průmyslových podniků, které jsou ve městě lokalizovány. Koordinace sociálních aktivit průmyslových podniků a orgánů státní správy je empiricky ověřována specializovanými výzkumy z let 1973 [Bočková-Premusová 1973], 1975 [Bočková-Premusová 1975], 1983 [Premusová a kol. 1983], 1985 [Maráček a kol. 1985] a 1987 [Illner-Jungmann 1988]. Mimoto se řada relevantních poznatků objevuje v empirických výzkumech, které byly zpracovávány pro účely sociálního rozvoje měst [Illner-Jungmann 1977; Mihalik a kol. 1978; Vidláková 1980] nebo pracovních kolektivů průmyslových podniků [Maráček a kol. 1985; Premusová a kol. 1984; Tomeš a kol. 1984].

Vztah centrálně řízených podniků sekundární sféry a měst, která tvoří jejich zázemí, k sobě poutá v Československu výzkumnou pozornost zejména v oblasti sociální infrastruktury, kde podíl průmyslu na rozvoji terciární sféry je v různých typech měst a podle různých typů průmyslových podniků značně odlišný. Empiricky byla testována celá řada kritérií, jež mohou vztahy mezi městem a podnikem ovlivňovat – velikost podniku, jeho stáří, tradice odvětví, oblastní a národohospodářská dominance, charakter technologie, velikost města, charakter jeho zprůmyslnění, intervence právních, plánovacích a ekonomických nástrojů do těchto vztahů, vliv lokální politiky, osobnosti představitelů podniků i měst atp. Výsledky studia těchto faktorů však byly využity řídicím systémem pouze okrajově, a to především pro resortní, nikoli celospolečenské potřeby.

Získané poznatky považujeme za účelné rozčlenit na :

1. Úvahu o zdrojích pro územně odvětvovou koordinaci
2. Úvahu o chování podniků a národních výborů v tradičním modelu řízení terciární sféry a jeho antropologických dopadech
3. Úvahu o změnách lokální reprodukce v kontextu přestavby ekonomického mechanismu

1. Zdroje jako východisko při formování lokální reprodukce

Při prvních výzkumech intervence podnikových sociálních služeb do občanské vybavenosti měst bylo zaznamenáno, že podniková sociální politika přesahuje rozměr terciární sféry. Podniky nejenže se podílely na opravě hřbitovů či provozovaly vinárny a porodnice, ale podílely se na výstavbě městských komunikací, čištění ulic, nákupu zdravotnických přístrojů, výstavbě zařízení pro volný čas dětí, výstavbě kanalizace, topárenských soustav, dopravních systémů. To vedlo k otázce, kde vlastně leží hranice podnikové reprodukce a jaký je optimální podíl průmyslových podniků na rozvoji sídel. Výzkum z roku 1983 [Premusová a kol. 1983] použil kategorii „územně vázaných“ a „odvětvově vázaných“ zdrojů. Mezi územně vázané zdroje jsme zařadili například zdroje surovin, pracovní síly, občanskou vybavenost, technic-

kou a dopravní infrastrukturu aj. Odvětvově vázané zdroje představují například pracovní místa, mzdy, ale i podniková produkce, úroveň technologie, včetně stupně vlastní výrobní obsluhy, podnikové sociální služby aj. Paralelní reprodukce těchto zdrojů je výrazem dělby práce mezi územím a podniky. propojení územně a odvětvově vázaných zdrojů je mírou komplexnosti lokální reprodukce zdrojů.

Dělba práce mezi průmyslem a územím je formálně určována centrálním, národohospodářským plánem. Jak zdroje území, tak zdroje odvětví, jsou plánovacím mechanismem centrálně bilancovány, přerozdělovány a distribuovány na výkonné reprodukční jednotky, tj. na podniky a národní výbory. Proč tedy dochází k bezprostřední, tj. centrálním plánem nezachycené účasti podniků na rozvoji sídel? Jakých zdrojů je k této účasti používáno?

Dělení zdrojů na územně a odvětvově vázané je ve struktuře dané národohospodářským plánem zjevně neúplné. Lze předpokládat, že jak v území, tak i v podnicích se vytvářely ještě zdroje jiné povahy, které jsou posléze zapojeny do místní reprodukce. Jde o:

1. rezervy a zásoby skryvané před plánovacím mechanismem, tj. zdroje nelegálně držené mimo centrální reprodukční proces,
2. zdroje, které centrální plánovací mechanismus neuvažuje, tj. nezahrnuje je jako nedůležité či nepotřebné (např. malé zdroje surovin, energie, odpady, ale i ekologické zdroje, které nemají „hodnotu“ – vzduch, voda, půda, ticho), které však může využívat lokální reprodukční mechanismus,
3. zdroje, které nejsou vnímány doposud na žádné plánovací úrovni jako zdroje, ale jsou předpokladem komplexnosti reprodukčního celku (např. čas a energie obyvatelstva vynakládané na uspokojení potřeb).

Využití těchto doplňkových zdrojů je limitováno ochotou účastníků místní reprodukce je do procesů této reprodukce vložit. Ochota zužitkovat místní znalosti, zapojit ladem ležící doplňkové zdroje do místního reprodukčního mechanismu byla vždy významným rozvojovým momentem.

Bezprostřední provázání zdrojů v územním rámci je zabezpečováno těmito formami:

1. Vazba mezi centrálně bilancovanými zdroji území a podniků je zajišťována oblastním plánem, který koordinuje, zejména v souvislosti s novými výrobními investicemi, příslušné územní dopady: na plánovaný počet pracovníků jsou pro dané území či město plánovány investice do bytů, občanské vybavenosti aj. Je posuzováno, ve kterých ukazatelích město novou průmyslovou výstavbu absorbuje a kde je třeba kapacitu města posílit novou sociální výstavbou území. Oblastní plán postihuje jen nejdůležitější souvislosti akcí centrálního plánu. Je typem plánu, který slučuje resortní a územní plánovací proces, pracuje však výhradně se zdroji, které jsou součástí centrální bilance a tvoří se následně. Je tedy konkretizací národohospodářského plánu v území.
2. Zapojováním doplňkových zdrojů (tj. rezerv a neplánovaných zdrojů), které je stimuloováno:
 - a) Centrálními direktivami – například v letech 1980–1985 téměř všechny podniky postavily nebo převzaly do provozu mateřské školy a jesle, v současné době jsou podniky orientovány na ekologické stavby, v padesátých letech to byly kulturní domy aj.
 - b) Právními předpisy, umožňujícími sdružování finančních prostředků mezi podniky navzájem a mezi podniky a národními výbory pro společné akce místního zájmu, a to jak na výstavbu, tak na provoz zařízení sociální infrastruktury.
 - c) Artikulací zájmů lokální politiky, tj. sjednocením potřeb podniku, reprezentovaných podnikovým vedením a potřeb města, reprezentovaných vedením národních výborů, na jejichž uspokojení jsou uvolňovány doplňkové zdroje, ve vztahu k plánovacímu

mechanismu v podstatě neoficiálně. Často jde o výstavbu zařízení reprezentativního charakteru, kterou by bylo obtížné legalizovat plánovacím mechanismem, může však jít také o řešení kalamit aktuálně ohrožujících provoz podniku a provoz města nebo problémů města ohrožujících současně i podnikovou reprodukci.

Stávající vývoj účasti centrálně řízených podniků na rozvoji měst byl tedy určován jednak mechanismem tvorby a plnění národohospodářského plánu a stupněm jeho bilanční pohotovosti regulovat neoprávněné rozdíly ve vybavenosti jednotlivých územních celků a měst a za druhé lokálním mechanismem zapojování odvětvových i územních rezerv, který existuje vedle plánu.

Výsledky empirického výzkumu z roku 1983 [Premusová a kol. 1983] nám umožnily odvodit z chování podniků a národních výborů průmyslové aglomerace závěry, pokud jde o vazby podnikových a územních zdrojů. Vycházíme z absorpční schopnosti území ve vztahu k podnikové dynamice. Ochota či neochota podniku uvolňovat odvětvově vázané zdroje pro rozvoj území má svůj materiální základ v úrovni vybavenosti území pro uspokojování reprodukčních potřeb podniku.

Podle výrobního charakteru podniku a podle kvantity a kvality územně vázaných zdrojů se vztah podniku k územnímu celku může měnit v kontinuu mezi těmito krajními variantami:

- a) Zdroje území jsou podniku nabízeny ve větším rozsahu, než podnik může využít. Vysoká nabídka územně vázaných zdrojů může podniku uspořit odvětvově vázané zdroje, například přebytek kvalifikovaných pracovních sil může ušetřit mzdové fondy a náklady na přeměnu vzdělání na kvalifikaci, nebo nezamořené ovzduší a voda náklady ekologické atp.
- b) Zdroje území jsou ve vyrovnané bilanci s podnikovými nároky na tyto zdroje a v podnikovém reprodukčním procesu se uplatňují objektivní proporce mezi odvětvově a územně vázanými zdroji. Vytváří se optimální vazba zdrojů k relativní rovnováze, která je doprovázena reprodukcí daných zdrojových vstupů jak ve sféře územního řízení, tak ve sféře odvětvového řízení.
- c) Zdroje území jsou nedostatkové z hlediska podnikových nároků, neumožňují plynulou reprodukci podniku. V tomto případě podnik přebírá i reprodukci územně vázaných zdrojů, které potřebuje pro zabezpečení výrobního procesu. Podniku stoupají náklady na tyto územní zdroje, například nedostatek pracovních sil v území zvyšuje náklady na mzdové fondy prostřednictvím náborových akcí a náklady na kvalifikaci, nedostatek bytů v území zvyšuje náklady podniku na výstavbu bytů a podnikové bytové hospodářství.

Významným východiskem poznání konkrétních vztahů průmyslu k území je podniková dynamika, tj. změny chování podniků vyplývající z jejich rozvojových nebo útlumových programů. Tyto relativně rychlé změny absorbuje území se zpožděním, které s sebou nese odchylky od relativní rovnováhy směrem k přebytku nebo nedostatku územně vázaných zdrojů. Odchylky potom determinují podnikové chování ve smyslu mobilizace odvětvových zdrojů pro územní rozvoj při rozšiřování podniku, nebo naopak restrukturalizace těchto zdrojů při útlumu jeho činnosti. Tak například uhelné revíry zažily jak horečnou výstavbu ubytovacích zařízení pro pracující při zvyšování těžby uhlí, tak období, kdy ubytovací zařízení byla předávána městu a přebudována pro jiné využití v rámci občanské vybavenosti v souvislosti s útlumovým programem těžeb. Mobilizace odvětvových zdrojů pro územní rozvoj je tedy v podstatě vázána na schopnost územního celku absorbovat změny ekonomického chování podniků.

2. Chování podniků a národních výborů při rozvoji terciární sféry

Věcně se naše výzkumy zabývaly vztahy mezi průmyslovými podniky a národními výbory, týkaly se tedy převážně podnikových zdrojů lokálně přerozdělovaných ve prospěch rozvoje sociální infrastruktury měst; dílčí poznatky se dotýkají i zdrojů přerozdělovaných ve prospěch pracovních sil, eventuálně obyvatelstva. Uváděné výsledky se převážně týkají měst s heterogenní průmyslovou strukturou, tj. měst, kde je více podniků několika různých průmyslových odvětví.

Poválečný vývoj účasti průmyslových podniků na rozvoji měst tvořících jejich zázemí je motivován potřebou reprodukce pracovní síly v podniku nového, socialistického typu, který v přímém napojení na pracovní proces rozvíjí i prvky socialistického způsobu života pracujících. Zhruba do roku 1960 lze identifikovat převážně podnikovou koncepci rozvoje sociálních služeb souvisejících s reprodukcí pracovní síly: rozvoj podnikového bydlení, ubytování, stravování, zdravotnictví, kultury, tělovýchovy, výchovy a vzdělávání, rekreace. V tomto období se na půdě průmyslových podniků rozvíjí zejména podniková kultura (např. heslo „u každé šachty kulturní dům“) a tělovýchova jako nové prvky obsluhy pracovní síly. Z komplexu podnikových služeb jsou zdravotnictví, někde i tělovýchova, rozvíjeny ve spolupráci s územním systémem těchto služeb [Premusová a kol. 1983].

V dalších letech je vývoj podnikových služeb pro reprodukci pracovní síly „deformován“ instrumentálním vývojem sociální funkce podniku; z komplexu reprodukce pracovní síly vyčleňuje ty sociální služby, které nejvíce napomáhají plnit výrobní funkce podniku. V průmyslu jde zejména o rozvoj bydlení a ubytování jako předpoklad stabilizace pracovníků. V letech 1970–1975 došlo k významné redukci sociální vybavenosti podniků, jež zřejmě doprovázela koncentraci řízení výrobních činností. S výjimkou kultury a tělovýchovy je však nadále požadován proporcionální rozvoj všech ostatních podnikových sociálních služeb. Skutečný vývoj podnikové sociální aktivity směřuje však do služeb, které mohou stabilizovat pracovní sílu (byty, ubytování, rekreace) a dále do služeb, kde přerozdělování zdrojů mezi podnikem a územím bylo stimulováno centrální direktivou, vyjadřující celospolečenský zájem na využití podnikových rezerv. V letech 1977–1985 to byla výstavba i provoz podnikových stravovacích zařízení, v současné době jde o zařízení sociální péče a ekologické stavby [Illner-Jungmann 1988]. Výsledná struktura podnikové sociální vybavenosti a podílu podniku na rozvoji sociální infrastruktury měst je tedy značně různorodá, lze říci, že v každém městě unikátní, a to přes univerzálně platné ukazatele a limity státního plánu.

Základní problém tkví ve skutečnosti, že všemi typy plánů – od státního plánu přes oblastní plán a územní plán – je zabezpečována jak reprodukce pracovní síly, tak reprodukce obyvatelstva. Oba tyto procesy jsou zakotveny v plánovacích metodikách paralelně, a to přesto, že obě množiny se z velké části překrývají.

Dvoukolejnost systémů obsluhy pracovní síly a obyvatelstva s sebou nese při výstavbě a provozu potřebných zařízení sociální infrastruktury výrazné ekonomické ztráty, které také byly prvním impulsem výzkumného zájmu o danou problematiku. Jestliže tvoříme dva komplexní systémy obsluhy – jeden u pracoviště a druhý u bydliště – pro téměř totožné okruhy lidí, potom bude pravděpodobně jeden z těchto systémů nedokonale využitý. Například v závodním systému zdravotnické obsluhy jsou budována i vysoce specializovaná zdravotnická zařízení. Jestliže jsme v roce 1973 poukazovali na to, že uprostřed továrny stojí porodnice [Bočková-Premusová 1973], pak je možno dnes konstatovat, že v téže továrně vyrostla na jedné straně plotu nová ocelárna, na druhé straně plotu nový porodnicko-gynekologický pavilón závodní nemocnice. Lokalizace této nové investice zaráží i z hlediska skutečnosti, že v okruhu čtyř stanic městské dopravy jsou dvě územní nemocnice, obě vybavené taktéž

porodnicí. Nadále tedy existuje jak systém podnikové zdravotnické péče, tak současně i systém územní. Lze mít za to, že jeden z těchto systémů nebude plně využitý.

Komplementarita podnikové a územní sociální infrastruktury je předpokladem komplexní reprodukce lidských zdrojů, které vystupují na jednom pólu sociálního rozvoje jako obyvatelstvo, na druhém pólu jako pracovní síla. Pravda, s ohledem na specifiku těchto dvou rolí (občan a pracovník), nepůjde o komplementaritu absolutní.

V souvislosti s vymezením žádoucího rozměru sociální funkce podniku ve vztahu k funkcím města a dále v souvislosti s požadavkem vytvořit systém normativů podnikových sociálních služeb byly zkoumány [Premusová a kol. 1984] ty podnikové služby, které by se do budoucna měly rozvíjet paralelně ve vztahu k územnímu systému, tedy nezávisle na systému občanské vybavenosti, a dále služby komplementární, jimiž by měl podnik doplňovat systém územní vybavenosti, eventuálně je rozvíjet v závislosti na stavu sociálních služeb města. Vzhledem k tomu, že s výkonem práce souvisí bezprostřední potřeba pracovní kvalifikace, potřeba stravování v průběhu pracovní doby, potřeba předcházet pracovním úrazům a nemocem z povolání, je nutno organizovat systém podnikového stravování, vzdělávání, kvalifikace a rekvalifikace i systém bezpečnosti a hygieny práce, spojený s pracovním lékařstvím a pracovní rehabilitací. Tento systém podnikových služeb by měl být organizačně i normativně konstruován v přímé závislosti na charakteru technologie a pracovního výkonu. Například stravování v podniku by mělo sledovat obecné zásady racionální výživy obyvatelstva, ale bezprostřední rytmus podávání stravy, její kalorická hodnota, diety atp. by měly být odvozeny z fyzické a psychické zátěže pracovníků.

Naproti tomu všechny další podnikové služby, které dnes podniky rozvíjejí, by měly být konstruovány jako komplementární tak, aby systémově doplňovaly občanskou vybavenost nejen materiálně technickou základnou, ale i výkonem svých funkcí.

Ve městech s heterogenní průmyslovou strukturou existují dnes městské zóny, které z hlediska reprodukce obyvatelstva „patří podniku“, kde je soustředěn velký počet podnikových bytů, kulturních, tělovýchovných a zdravotnických zařízení. Tato lokalizace služeb působí při využívání celou rodinou (některé služby jsou vyhrazeny pouze pro zaměstnance) komplikace. Kromě toho je znovu lokalizována podniková vybavenost přímo v závodech nebo bezprostředně za jejich branou. Při vytváření podnikových služeb se na jejich umístění podílí jak představa „podnikového městečka“, tak i představa továrny, eventuálně práce jako základního reprodukčního prostředí. Tato představa je ztělesňována pracovním kolektivem, který na pracovišti tančí, zpívá nebo absolvuje pedikúru.

Komplementarita podnikových a územních sociálních služeb vyžaduje jednak nový přístup k rozmístění těch podnikových služeb, které se stávají doplňkem občanské vybavenosti (měly by respektovat urbanistická kritéria výstavby města), jednak jejich bezpodmínečnou otevřenost veřejnosti. Podniková mateřská škola postavená u bran závodu zatěžuje městskou dopravu, zatěžuje děti a měla by též zatěžovat hlavu městskému hygienikovi; podniková mateřská škola postavená uvnitř obytného okrsku zkrusluje plnění urbanistických norem občanské vybavenosti – je totiž vyhrazena pouze pro děti zaměstnanců a vytváří stejné druhy zátěže jako mateřská škola postavená v závodě – pro změnu zase pro rodiny, jimž zde byl přidělen byt od jiného závodu nebo od národního výboru či družstva.

Tyto dílčí poznatky mohou být zhodnoceny i v kontextu neočekávaného vývoje sdružování finančních prostředků v osmdesátých letech. Pokles ochoty sdružovat prostředky ze strany podniků pravděpodobně nereflektuje na vývoj právní úpravy tohoto institutu, ale je výrazem neochoty spojovat zdroje pro širší reprodukční prostředí. Koneckonců se nabízí otázka, kdo vlastně v celé institucionální koncepci sociálního rozvoje o lokální komplementaritu sociální infrastruktury zdrojů usiloval. Také národní výbory – jak ukážeme dále – se zaměřovaly na

paralelní, tedy v podstatě extenzivní vývoj systému občanské vybavenosti, neboť ve sdružených investicích se střetaly zájmy národohospodářského plánu a územního plánu, a to jak při výstavbě sdružené investice, tak při jejím provozu. Paralelní obsluha pracovní síly a obyvatelstva je zakotvena již v plánovacím mechanismu – jinak by například statistická šetření neignorovala vybavenost sídel závodními zařízeními, která plní funkce i pro veřejnost, respektive saturují potřeby velké části veřejnosti, byť momentálně v montérkách. Řešení těchto střetů v přípravě konkrétní sdružené investice musí být pro výkonné instituce – podniky a národní výbory – obtížné, nehledě ke skutečnosti, že dosažení komplementarity, tj. intenzivní využívání sdružené investice, její vliv na plynulost a rychlost, eventuálně kvalitu obsluhy nikdo neoceňoval.

Sdružování prostředků je komplementací těch zdrojů, které byly výše označeny jako doplňkové, tedy těch, které mají povahu rezerv a zásob a nebyly centrem ohodnoceny jako zdroje. Tyto zdroje lze – vzhledem k vyšším stupňům hierarchie řízení – beztestně nechat ležet ladem, nezapojovat je do reprodukčního procesu. Nezbytnou podmínkou jejich použití je v centrálně direktivním modelu tedy ochota hledat možnosti jejich zapojení a tato ochota je podmiňována absorpční schopností území ve vztahu k podnikové dynamice – jak výše zachycuje typologie variant podnikových vztahů k území. Ochota použít ladem ležící zdroje bude však zahrnovat i další podněty – v dalším textu je neobratně nazýváme místní politikou a vstupem třetího partnera.

Řešení vztahu podniku a sídla je na teoretické úrovni spatřováno ve trojí podobě. Je však nutno podotknout, že každá varianta má jak pozitivní, tak negativní argumentaci. Prokazuje se nedostatek seriózních výzkumných poznatků na dané téma:

1. první možnost spočívá v tom, důsledně respektovat centrální přerozdělovací proces a odlišné funkce obou institucí – výrobních podniků a národních výborů. Zkvalitnit plánovací a bilanční procesy natolik, aby postihovaly celý komplex reprodukce v místech [Ulman 1986]. Ve svých důsledcích by tento přístup odstranil lokální přerozdělování zdrojů. Mezi národním výborem a podnikem by se z hlediska zabezpečování sociální reprodukce obyvatel, resp. pracovníků, nevytvářely žádné vztahy, jejich kontakt by byl určen právní normou nebo procedurou tvorby plánu. Centrální plán by evidoval a bilancoval všechny dostupné zdroje a přerozděloval vyprodukovaný národní důchod do územních celků s cílem dosáhnout rovnováhy v jejich vybavenosti. Apriori je tu zakotven cílový požadavek rovnosti životních podmínek pro všechny.

Námítky, které je možno proti této koncepci vznést, vyplývají z toho, že podvazují podnikovou dynamiku, což v současném období strukturních změn průmyslu může působit jako brzda. Nejdůležitější námitkou je však prokázaná neschopnost centrálního plánovacího a bilančního mechanismu skloubit všechny zdroje tak, aby prostřednictvím centrálního plánu byl na lokální úrovni formován komplex životních podmínek.

Naše výzkumné výsledky ukázaly ještě na jednu překážku. V souvislosti s výzkumem podnikové dominance (stavu, kdy jeden velký podnik ovládá celé město a staví si je jako své zázemí) bylo prokázáno, že úloha státní správy, tedy národního výboru, je v takové konstelaci loutková. Podnik zde zahrnuje do svého sociálního rozvoje i reprodukci územně vázaných zdrojů a plně supluje v tomto směru funkci národního výboru.

Při výzkumu vztahů velkého koncernu povrchové těžby uhlí k území [Premusová a kol. 1983], kde jsou bezprostředně devastovány územně vázané zdroje (i systém osídlení), se koncern však neopíral o svou územní dominanci, ale o dominanci národohospodářskou. Nutnost reprodukce územně vázaných zdrojů není v tomto případě řešena podnikem, ale je promítána do centra, kde deformuje bilanční mechanismy. Centrální plánování odstupuje od zásady územní rovnosti životních podmínek a přesunuje zdroje do postižené oblasti, na jejímž

fungování je národohospodářský zájem. Lokální řídicí mechanismus – zejména národní výbory – je však natolik paralyzován trvale nedostatečnou obnovou územně vázaných zdrojů, že zejména finanční prostředky přisunované z centra není schopen využívat pro místní reprodukční cyklus a vrací je zpět (např. území nemá zorganizovány stavebně dodavatelské kapacity a není proto schopno využít uvolněné finanční prostředky na náhradní výstavbu).

2. Za druhé je možné ponechat volnou cestu působení dosavadních tendencí podnikové i územní vybavenosti a vhodně využít zaváděné ekonomické nástroje, tj. budovat mezi podniky a národními výbory měst vztahy dobré „obchodní spolupráce“ [Tomeš 1984].

Úvaha vychází z posílení ekonomického chování podniků. Podnik bude budovat a provozovat ta zařízení, na něž si vydělá, a svoje služby – v případě nedostatečného krytí územních potřeb – bude prodávat národním výborům. Obdobné služby, které nebudou rozvíjeny na podnikové půdě, získá podnik v případě potřeby nákupem od národních výborů, resp. od specializovaných organizací, které národní výbory řídí. Tím bude zároveň stimulována ekonomická koordinační funkce v oblasti sociální infrastruktury: z hlediska ekonomické efektivity provozu jednotlivých zařízení bude účelně redukovat nevyužité kapacity u obou institucionálních nositelů.

Námítky, které se proti tomuto řešení vyslovují, souvisí s akcentem na ekonomickou efektivnost, která může vést k tomu, že oba partneři budou rozvíjet především placené služby. Tato tendence se ohlašuje v souvislosti s experimentálním zaváděním chozrasčotu v nevýrobní sféře – například zdravotnická zařízení plánují rozvoj kosmetické a plastické chirurgie za úplatu, kulturní zařízení rozvoj videotechniky za úplatu aj., což se nemůže nedotknout výkonů neplacených služeb, eventuálně služeb doposud dotovaných.

Další námitkou je, komu by vlastně podniky prodaly nadměrná zařízení, která se jim nevyplatí provozovat? (Reprezentativní rekreační střediska, velké hotely, kulturní domy, stadióny a plavecké bazény, které byly postaveny bez ohledu na velikost města.) Tato zařízení se v rámci dosavadních „plánovacích her“ přesouvala mezi možnými provozovateli – podnikem, národním výborem, tělovýchovnou jednotou, městskou provozní organizací atd. Na jejich provoz se doplácelo a v podstatě se hledal takový provozovatel, který obtížné zařízení mohl propašovat do státního rozpočtu k trvalé dotaci [Bočková–Premusová 1975; Illner–Jungmann 1988]. V ekonomickém klimatu budou tato zařízení trvalým zdrojem konfliktů a budou se hledat vhodní provozovatelé, kteří jinými výkony schodek doplatí.

Vztahy obchodní spolupráce se rozvíjely již v rámci současné lokální politiky. Podnikový nákup rekreačních služeb u provozních organizací cestovního ruchu, podnikový nákup vstupenek na divadelní představení, prodej míst v podnikové mateřské škole zaměstnavatelům dětí z územního obvodu mateřské školy, prodej podnikových rekreačních poukazů zaměstnavatelům jejich rodinných příslušníků, podnikový prodej míst v učňovských zařízeních, refundace nákladů na vyučení při změně zaměstnavatele atp.

Okolo takto organizovaných podnikových služeb, které dovolují externím osobám využívat podnikového vlastnictví, vzniká řada agend a provozních problémů. Zatímco v územním celku je provoz občanské vybavenosti zabezpečován vždy specializovanou provozní organizací, provoz podnikové sociální vybavenosti je zajišťován rozmanitými a mnohdy ne zcela legálními organizačními cestami. U podniků s rozsáhlou a územně koncentrovanou sociální vybaveností vznikají v poslední době taktéž provozní organizace – závodní ústavy národního zdraví, závodní organizace bytového hospodářství atp. [Premusová a kol. 1983]. Zaváděním prodeje podnikových služeb vzniknou zřejmě v podnikovém rámci nové hospodářské útvary, které administrativně rozšíří podnikové provozní organizace. Vznikají tedy paralelně nejen soubory podnikové a územní vybavenosti, ale i provozní a řídicí systémy těchto služeb.

Námítka, která z těchto tendencí vyplývá, poukazuje na to, že s vývojem obchodní

spolupráce, eventuálně konkurence mezi podniky a národními výbory, by časem mohly vzniknout dva komplexní systémy obsluhy s rozsáhlým řídicím aparátem, přičemž jejich komerční zaměření vymístí z obou systémů obsluhy ty činnosti, které jsou dnes občanům i pracujícím poskytovány bezplatně, v rámci jejich práv.

3. Třetí možnost, jak vyřešit vztah podnikové a územní sociální vybavenosti, spočívá v tom, že na základě pevných pravidel omezeného centrálního limitování vybraných zdrojů budou do ekonomického a sociálního rozvoje území zapojeny i doplňkové lokální zdroje. Vztahy mezi národními výbory a podniky budou chápány jako vztahy reprodukčních partnerů při tvorbě životních a pracovních podmínek obyvatelstva a současně pracujících [Illner 1987 ; Premusová 1985 ; Jungmann 1985].

Ekonomický předvoj takového pojetí představuje teorie územně výrobních komplexů, eventuálně územně reprodukčních komplexů, územních celků s technologiemi kombinovanými do bezodpadních reprodukčních cyklů atp. Věcným výrazem praktického prosazování tohoto přístupu v sociální oblasti je legalizace lokálního přerozdělování zdrojů mezi územím a podniky prostřednictvím institutu sdružování finančních prostředků a činností a dále pak institucionalizace orgánu, který se nejčastěji nazývá „rada ředitelů“ a za posledních pět let byl ustaven téměř při všech městských národních výborech v Československu [Illner–Jungmann 1988]. Studium vývoje obou forem územně odvětvové koordinace zdrojů prokázalo, že obtížně snášejí centrální reglementaci co do věcných obsahů, personálního složení či formálního statusu.

Námítkou proti uvedené koncepci je, že neznáme optimální poměr mezi zdroji centrálně bilancovanými a lokálně přerozdělovanými. Hypoteticky se poznamenává, že pro každý územní celek by tento poměr měl být unikátní [Premusová a kol. 1983], což centrální bilance, vycházející z požadavku rovných podmínek pro všechny, nemůže zabezpečit. Jak k tomu poznamenává Illner [Illner 1988], „dilematem zásadní povahy je pozice, ze které budou územní podmínky hodnoceny. V extrémní poloze je lze charakterizovat jako napětí mezi exploatačním a reprodukčním přístupem: v prvním případě je cílem sociálně ekonomického rozvoje území mobilizace všech zdrojů území v zájmu celospolečenského rozvoje, v druhém uspokojení potřeb jeho obyvatel na základě proporcionálního růstu všech základních složek sociálně ekonomického systému území . . . Právě exploatační optika, vlastní centralistickému pojetí územního rozvoje, určovala dosud převládající způsob hodnocení územních sociálních podmínek“.

Námítky souvisí také s nejistotou v hodnocení úlohy místní politiky při lokálním přerozdělování zdrojů. V souladu s výše uvedeným rozporem je známkována v rámci exploatačního přístupu jako lokálpatriotismus, v rámci reprodukčního přístupu naopak jako tvorba informační místní infrastruktury umožňující integraci zdrojů území a odvětví v rámci územního celku.

Nejdůležitější věcná zjištění, i pokud jde o podmínky a fungování místní politiky ve vztahu k podnikům, jsou tato:

- Nedostatek zdrojů pro rozvoj terciární sféry je zčásti fiktivní a plyne z toho, že obslužné aktivity se rozvíjely skrytě uvnitř sekundární sféry. Z hlediska místní politiky nedostatek zdrojů pro terciární sféru posiluje postavení výrobních podniků jako držitelů rezerv a zásob. V této podobě se stávají významnými pro místní politiku a národní výbory jsou na nich závislé [Wiater 1987]. Právní a plánovací nástroje státní správy nejsou vůči podnikům plně využívány a tato benevolence je „směňována“ za odvětvově vázané zdroje. Výměnou za vyšší podnikový podíl při sdružování finančních prostředků například nejsou ukládány pokuty za znečišťování životního prostředí. V této oblasti nedošlo za posledních 15 let ke změnám přes všechny legislativní snahy posílit pravomoc národních výborů. Ve městech

s několika silnými podniky je partnerská situace národních výborů lepší o možnost hrát roli arbitra, ve městech s jedním velkým podnikem je však národní výbor zpravidla zcela závislý na podnikovém managementu.

- Většina akcí, u nichž je předpokládán společný zájem podniků a národních výborů, je předjednávána při neformálních příležitostech. Následná formalizace je zároveň legalizací akce, a to pouze v rozměrech, které umožňuje plánovací mechanismus. V některých místech byla zjištěna iniciativní, eventuálně arbitrážní úloha orgánů KSČ, podrobnější poznatky o úloze stranických orgánů při koordinaci vztahů mezi podniky a územím však nemáme. Neformální příležitosti k setkávání místních politiků však jsou nejčastěji zasedání politických orgánů, eventuálně společná územní příprava oslav politických výročí. Tvorba personálních unií v místě je podporována praxí kádrových výměn mezi podniky a státní správou, například v severočeské průmyslové aglomeraci bylo 60% funkcionářů národních výborů dříve zaměstnáno v podnicích [Premusová a kol. 1983].
- Poslanci národních výborů, delegováni z podniků, byli označeni za nedůležitou skupinu v procesu místní koordinace zdrojů: význam mají pouze poslanci, kteří zastávají rozhodovací funkce (podnikový ředitel, náměstek). Odvětví národohospodářsky dominantní se nezapojují ochotně do místní politiky, důležití jsou pro ně jejich vyslanci (rodáci) v důležitých funkcích v centru. Funkcionáři národních výborů považují za jednu z nejdůležitějších osobních charakteristik podnikového managementu „rodáctví“; podmínkou vstřícného přístupu k územním potřebám je podle jejich názoru alespoň bydlení ve městě.
- Teritoriální dosah podniku se různí podle druhů územních zdrojů podnikem využívaných. Jiný územní dosah má podnik z hlediska ekologického, jiný z hlediska dojížděky zaměstnanců, obsluhy a eventuálně reprodukce pracovní síly apod. Které z těchto zdrojů a v jakém teritoriálním dosahu by měly být místně zdaněny, je v současné době předmětem diskusí.
- Nejúčinnější obranou podniků proti nadměrným požadavkům národních výborů je ve stávajícím modelu řízení podmínka, že akce společného regionálního zájmu musí legalizovat nadřízené resortní orgány. Zdánlivá ochota podniku podílet se na územním rozvoji je podvazována resortem, který akci zkrátka neschválí. Národní výbory nemají v ruce žádné nástroje k ovlivnění vyšších stupňů resortní vertikály řízení.
- V rámci používaných forem koordinace územních a odvětvových zdrojů jsou podniky dlouhodobě ochotny stavět, eventuálně vypomáhat při výstavbě zařízení sociální infrastruktury, nejsou však ochotny tato zařízení provozovat, eventuálně se podílet na jejich provozu. Provozním problémem řady měst jsou zejména náročná tělovýchovná a kulturní zařízení [Illner–Jungmann 1988], nedostatečně využita a tudíž se ztrátovým provozem. Dosud byly z nekázně a nedostatečné profesionality v koncepci obsluhy pracovní síly obviňovány zejména podniky. Byla – na výzkumné půdě – kritizována reprezentativní sociální výstavba velkých průmyslových podniků, jmenovitě nákladná výstavba rekreačních zařízení, kulturních domů a víceúčelových hal, náročných tělovýchovných areálů, hotelů aj., která jsou reprezentativní vizitkou podniku, ale každodenně nejsou využívány. V posledních výzkumech [Illner–Jungmann 1988] se však kritika nedostatečné objektivizace potřeb objevila i na podnikové půdě a směřovala k práci národních výborů. Také národní výbory začaly projektovat velké, reprezentativní akce – například plavecké bazény velkých rozměrů, divadla aj., a to v situacích, kde každodenní provoz města je havarijně ohrožen nedostatkem v provozu technické infrastruktury, vážné údržba bytového fondu, nejsou rozpočtově kryty základní potřeby školství a zdravotnictví.

Jak patrně, o procesech místní politiky toho víme velmi málo. Nelze spolehlivě říci, zda v kontaktu podniků a národních výborů dochází k objektivizaci potřeb. Je možné, že se

uplatňují také subjektivní faktory, které lze hodnotit jako lokálpatriotismus, nebo dokonce „místní mafie“.

Závěrem lze říci, že studium procesů lokální reprodukce bude neúplné a mnohdy i zavádějící, pokud nebude brán v úvahu třetí partner, a to je obyvatelstvo. Jeho zanedbávání nelze omluvit tím, že sociální plánování se mohlo zavádět jen ve společenských útvarech institucionalizovaných, zapojených na národohospodářské plánování, není vysvětlením, že reálné sociální rozvoj byl tvořen institucemi a využíván (nebo nevyužíván) lidmi. Hovoříme-li o nutnosti objektivizovat a uspokojovat potřeby, pak nejde o potřeby podniků a národních výborů, ale o potřeby obyvatelstva a pracujících.

Člověk se každodenně pohybuje zpravidla v trojím terénu: v místě bydliště, na pracovišti, v rodině. Plní svou denní činností tři role: občana, pracovníka a matky nebo otce. Střídání těchto rolí by nemělo být spojeno s žádnou námahou, „převlek“ rolí by neměl stát mnoho energie a času. Prvotní reprodukční jednotkou je rodina. Prostorově a funkčně roztržité životní a pracovní podmínky člověk integruje do nutného reprodukčního rámce, do komplexů reprodukčních zdrojů na bázi rodiny. Jestliže se rozvojové cesty dvou institucionálních garantů tvorby životních podmínek (podniků a národních výborů) rozbíhají, zvyšuje se neúměrně námaha vynaložená na jejich integraci v prostoru a čase reálné rodiny. Jestliže cesty dvou institucionálních garantů tvorby životních podmínek odbíhají od základu reprodukčních potřeb, vytváří si člověk náhradní mechanismy jejich uspokojování, avšak také za cenu velkých ztrát (např. druhá ekonomika).

Reálně tedy může nastat situace, kdy regionální reprodukce nebude vytvářet dva, ale tři paralelní systémy uspokojování každodenních potřeb. Nutnost demokratizace regionálního reprodukčního mechanismu se tu nastoluje nejen jako základna objektivizace reprodukčních potřeb každodenního provozu sídla, ale i jako významný politický korektiv možných negativních peripetií místní politiky.

Teoretickým základem pro studium sociálního rozvoje územně reprodukčních komplexů by měla být antropologická teorie vlastnictví, vycházející z raných Marxových prací [Marx 1977] o úloze pospolitosti při formování člověka jako vlastníka. Vedle vlastnictví výrobních prostředků, pojmů podnikového a komunálního vlastnictví, by zde mohly být studovány hlubší antropologické polohy vlastnictví – vlastnictví jako ovládání podmínek své existence člověkem.

3. Změny lokální reprodukce v podmínkách přestavby ekonomického mechanismu

Ve výzkumu vztahů mezi podniky a národními výbory [Illner–Jungmann 1988] z roku 1987 (terénní šetření 1986) byly položeny i otázky týkající se perspektiv spolupráce obou institucí při rozvoji sídel v podmínkách přestavby ekonomického mechanismu. V době terénního šetření nebyly ještě známy klíčové právní normy otevírající zásadním změnám prostor. S touto výhradou lze říci, že postoje podniků ke spolupráci s územím byly výrazně ambivalentní: polovina podniků očekávala přesně vymezenou, normovanou a plánovacím mechanismem určenou účast na rozvoji sídel, druhá polovina podniků očekávala větší samostatnost v provazování podnikových zdrojů s územními. Polovina podniků očekává do budoucna rozšiřování spolupráce s územím při zabezpečování reprodukčního procesu, třetina podniků očekává zúžení této spolupráce s ohledem na omezení podnikových zdrojů.

Lze předpokládat, že v nových ekonomických podmínkách dojde k řízenému přerozdělování zdrojů i na místní úrovni, a to například formou daně z pracovní síly. Představa je taková, že část daně by zůstala v rozpočtu městských národních výborů sídla podniku, část této daně by byla přerozdělována centrálním rozpočtem.

Očekává se, že podniky v první fázi osvojování nového ekonomického mechanismu se budou zbavovat neproduktivních zdrojů – tj. pracovních sil, sociální infrastruktury, podnikových sociálních služeb, ale i svých rezerv a zásob. Před národními výbory bude stát úkol absorbovat některé z těchto přebytkových zdrojů. Na tento úkol však nejsou připraveny nejen z hlediska organizační role. Tento vývoj může narušit dosavadní kontinuitu místní politiky. V současné době se diskutuje takových otázek celá řada (otázky souvisejí se zvyšováním samostatnosti podniků a národních výborů, s rozvojem ekonomických a právních nástrojů řízení, se zapojením demokratizačních mechanismů aj.). Pro výzkum bude neobvykle obtížné formulovat správná doporučení, a to nejen pro nedostatek informací o procesech probíhajících mezi institucionálními tvůrci životních a pracovních podmínek v místech (tj. o vztazích mezi podniky a národními výbory). Významný nedostatek poznatků o chování a reakcích třetího partnera (tj. obyvatelstva či veřejnosti) neumožní výzkumu nalézt odpovídající instrumenty pro naplnění metodologického a politického postulátu – zvýšit účast občanů na správě a řízení země.

Literatura

- Bočková-Premusová, J. a kol.: *Topografie sociálních aktivit průmyslových podniků v Ostravě*. Ostrava, Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst 1973.
- Bočková-Premusová, J. a kol.: *Racionalizace řízení vybraných sociálních procesů ovlivňujících územní politiku národních výborů*. Ostrava, Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst 1975.
- Illner, M.: *Dilemata při hodnocení sociálních podmínek území*. Sociologie města a bydlení 1988, č. 3.
- Illner, M. – Jungmann, B.: *Sociální analýza okresu Trutnov*. Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1977.
- Illner, M. a kol.: *Územní aspekty sociálního rozvoje*. In: Prognóza sociálního rozvoje ČSSR. Praha, ÚFS CSAV 1987.
- Illner, M. – Jungmann, B.: *Výzkum městských národních výborů I. a II. kategorie*. Praha–Pardubice, Ústav státní správy a Dům techniky ČSVTS 1988.
- Jungmann, B.: *Vztahy mezi podnikovou a územní sférou v oblasti sociálního rozvoje*. Expertní šetření. Praha, Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce 1985.
- Maráček, J. a kol.: *Metodické aspekty kádrového, personálního a sociálního rozvoje pracovních kolektivů*. Ostrava, Výzkumný ústav hutnictví železa 1985.
- Maráček, J. a kol.: *Podnik a komunita*. Ostrava, Výzkumný ústav hutnictví železa 1985.
- Marx, K.: *Spisy*, č. 2. Praha, Svoboda 1977.
- Mihalík, J. a kol.: *Sociální analýza okresu Trnava*. Trnava, Okresní národní výbor 1978.
- Premusová, J. a kol.: *Koncepce normativního přístupu k vybraným sociálním službám koncernu SHD*. Ostrava, Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu 1984.
- Premusová, J.: *Řízení sociálního rozvoje resortu paliv a energetiky ve vybrané aglomeraci*. Závěrečná zpráva. Ostrava, Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu 1985.
- Premusová, J. a kol.: *Výzkum způsobů spolupráce mezi podniky koncernu SHD a národními výbory*. Ostrava, Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu 1983.
- Tomeš, I. a kol.: *Normy a normativy sociálního vybavení podniku*. Praha, Technickoekonomický výzkumný ústav hutnický 1984.
- Tomeš, I.: *Sociální rozvoj podniku v sociálním kontextu území*. Referát na semináři „Koordinace sociálního rozvoje mezi ústředně řízeným průmyslem a územními celky“. Ostrava, Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu 1984.
- Ulman, V. a kol.: *Prostorové aspekty rozvoje odvětví nevýrobní sféry*. Ostrava, Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst 1986.
- Vidláková, O.: *Komplexní ekonomický a sociální rozvoj řízení a orgány státní moci a správy*. Sociální analýza města Hradce Králové. Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1980.
- Wiatr, J. a kol.: *Władza lokalna w warunkach kryzysu*. Warszawa, Institut sociologii, univerzitet Warszawsky.

Я. Премусова: Связи между предприятиями и территорией в области воспроизводства на местах

Статья выдвигает формулировку исходной точки оценки явлений, связанных с местным воспроизводством при определении влияния общественного процесса воспроизводства на процессы местного воспроизводства. Автор размышляет о характере ресурсов, которые можно использовать в местных масштабах, если центральный процесс воспроизводства провозглашает комплексность баланса ресурсов вплоть до местного уровня. Подробно и с использованием эмпирических сведений аргументируются связи ресурсов между промышленностью и национальными комитетами при строительстве и эксплуатации социальной инфраструктуры; в этом эмпирическом контексте дается оценка подходам разных научно-исследовательских учреждений к решению отношения центрального и местного воспроизводства. Автор останавливается на проблемах местной политики и на антропологических последствиях существующих параллельных решений социальных услуг. Решение намечается в плане воспроизводства семьи как целевой функции местного воспроизводства ресурсов (в случае, если оно включает и общегосударственные вводы). Интеграция вводных ресурсов на базе воспроизводства семьи предоставляет коррекцию для негативных перипетий воспроизводства местных учреждений и систем управления ими. Недостаточное социологическое познание поведения семьи в местном климате воспроизводства, однако, ограничивает возможность быстрых решений; в существующем континууме знаний, по всей вероятности, и изучение поведения семьи и ее социальной интеграции будет использовано в виде обратной связи для конституирования новых форм социального развития учреждений в рамках перестройки хозяйственного механизма.

Summary

J. Premusová: Links between Enterprises and the Region in the Local Reproduction Frame

The paper presents a formulation of the essential approach to the evaluation of phenomena connected with local reproduction in determining the impact of the all-social reproduction process on local-reproduction processes. Attention is paid to the nature of the resources which may be turned to advantage within the local framework in case the central reproduction process proclaims the complexity of the balance of resources up to the local level. On the basis of empirical knowledge, links among the resources of industry and of national committees in the construction and operation of the social infrastructure are argued in more detail; in this empirical context, the approaches of various research workplaces to the solution of the relation between central and local reproduction are evaluated. Problems of local policy and anthropological impacts of the current parallel solutions of social services are referred to. The suggestion is made that the starting point is to be found in the position of the reproduction of the family as a goal function of the local reproduction of resources (in so far as this also involves nation-wide inputs). The integration of resource inputs on the basis of the reproduction of the family allows a correction for the negative reproduction peripetias of local institutions and their managements. However, an insufficient sociological knowledge of the family's behaviour in the local reproduction climate curtails the possibility of quick solutions; in the existing cognitive continuum, the research into the behaviour of the family and its social integration will probably be put to good use also in the form of feedback for constituting new forms of the social development of institutions within the framework of the reconstruction of the economic mechanism.

Několik poznámek k diskusi o vztahu sociologie a přestavby

Úloha sociologie byla podceňována. To je i jedna z příčin Gorbačovského „zbytkového principu“, podle něhož se do sociální sféry vkládalo jen to, co zbylo ze zajištění sféry výrobní a trpí tím i sociální politika a řízení sociálních procesů, které nemají dostatek konkrétních podkladů pro svůj optimální rozvoj. Principy přestavby znovu zdůrazňují marxismem-leninismem odhalenou dialektiku vztahů mezi vědeckotechnickou, ekonomickou, sociální a ekologickou sférou a vyzdvihují roli sociologie jako důležitého inovačního základu sociálního rozvoje.

Často se píše o absenci obecné sociologické teorie a zároveň se příliš často nevyužívá historii ověřených poznatků dialektického a historického materialismu a zvláště leninismu, který přeměnil společenskovední teorii v konkrétní socialistickou praxi.

Předností sociologie je její schopnost poznávat nejen jevy objektivní reality, ale i jejich odraz ve vědomí lidí, kteří přeměňují progresivní ideje v materiální sílu, „poznatky“ a jevy falešné a socialismu cizí však dusí tvůrčí iniciativu lidu.

Opomeneme-li existenci kariérních byrokratů, kteří se ve vědecké sféře nezabývají obtížným „poznáváním nepoznaného“, ale snadnou apologetikou, trpí sociologie jak nedostatkem tvůrčích, svobodně myslících kádrů, tak nedostatkem moderní informační techniky, bez níž je konkrétní sociologický výzkum nemyslitelný. Sociální klima průměrnosti zasahuje i sociologii, kde nové poznatky narážejí na konzervatismus a „furie soukromých zájmů“, s nimiž ostatně každý vědec musí počítat.

Často se píše o „systémovém přístupu“, který byl vlastní již klasikům marxismu-leninismu, ale sociologie postrádá „systémovou“ koncepci výzkumu, který by ji soustředil na „hlavní články“ problémů sociální reality, jejichž řešením je uchopen rozvoj celého řetězce společenských jevů. Ani naše sociologie není imunní proti pozitivismu, který rozhodující společenské fakty utápí v řadě nepodstatných „faktičků“. Nesystémová koncepce sociologického výzkumu v něm vytváří řadu „bílých míst“, jak mimo jiné ukázaly práce na prognóze sociálního rozvoje. Vytratily se téměř takové směry, jako je sociologie práce, životního prostředí, chybí historická geneze sociologického poznání. Poddimezován je výzkum plánování a prognózování sociálních procesů, jehož garantem je v rámci mnohostranné spolupráce akademií věd Československo. V rámci světové sociologické asociace je naše sociologie „outsiderem“ i ve srovnání se sociologií bulharskou. Řada sociologů chce „svět jen poznávat a nikoli měnit“, což se odráží v nízké úrovni expertizní činnosti pro rozhodovací sféry i metodologické pomoci sociologům ve výrobní praxi. I při nízkém zabezpečení sociologie existují rozsáhlé možnosti znásobení jejího intelektuálního potenciálu kooperací sociologických pracovišť i jednotlivých pracovníků vědy a rozhodovací praxe, což vyžaduje vyzdvížení schopných organizátorů vědecké práce.

I sociologie vyžaduje přestavbu, která by však měla být založena na formování „jednotné společenskovední fronty“, neboť rozvoj socialismu je závislý na optimalizaci vazeb mezi všemi stránkami společenské reprodukce. Sociologie se bez využívání poznatků ostatních společenskovedních disciplín neobejde.

Přestavba musí být založena na analýze objektivních rozporů společenského růstu. Syntéza je spjata se sebereflexí vědy a vědeckou diskusí, jejímž jádrem je kritika a sebekritika, která je hybnou silou pokroku, s diskusí, v níž nepřevládají osobní ambice a snahy „atakovat“

protivníka. Vážím si výroků J. Bernala: „Nejvíce jsem vděčen svým vědeckým odpůrcům“ a akademika Strumilina: „Banditům pera a slova neodpovídám“!

Dr. ing. František Kutta, DrSc.

*Ústav pro filozofii a
sociologii ČSAV, Praha*

K možnostem sociologického poznání a jeho užití

Vycházím z toho, že jde o diskusi, a tudíž se počítá nejen se shromážděním názorů, ale také s odezvou na ně i jejich doplněním.

Co je podle mého názoru nejaktuálnější? Zprvče změny ve smyslu zpružnění, variantnosti a trvalosti forem spojení teoretické fronty – základního, ale i aplikovaného výzkumu – a praxe. Bez nich lze mnohem obtížněji předpokládat i systémové zefektivnění forem zajišťujících v sociologii i dalších společenských vědách produkci poznatků.

Sociologie se samozřejmě nesmí utopit v různých praticistních aktivitách; zvláště základní výzkum ne. Ale aniž lze přeceňovat roli vzájemné nabídky a poptávky, dává právě ona velkou možnost podchycení a uskutečnění vazeb v co nejširší reálné struktuře zvláštních zájmů ve prospěch zájmu celospolečenského. Uskutečnění těchto vazeb je nutné, kdežto jejich zneužití v neprospěch společnosti je pouze možné.

Ze strany vědy a vědců nejsou motivem spolupráce s institucemi společenské správy, výroby atd. pouze zájmy ekonomické (viz problematika chozrasčotu, motivy zvýšení osobních příjmů atd.) či různé „statusové zájmy“ ústavu, týmu či jednotlivce, kdy rozšiřování spolupráce je také rozšiřováním pole kariérových drah. Jde neméně o výslovné profesní zájmy, spojené s obsahem a dokonce i s charakterem práce, tj. i s rozvojem (jak lze prokázat) socialistických vlastnických forem.

Spolupráce totiž není jen jednostranná, určitým způsobem honorovaná služba sociologie. Nabízí možnosti rozšiřování realizace výsledků vědy a v tom má i velký motivační význam. Nabízí nové možnosti získání i prověření poznatků, rozšíření výzkumných metod, mobilizaci jinak těžko dostupných technických, ekonomických a sociálních prostředků atd. Tohle si uvědomuje spíše výzkumník než reprezentant společenské decize, jenž bere v úvahu zase jiné druhy přínosů. Oba se však mohou v krátké době spolupráce shodnout na tom, že tyto zvláštní zájmy „nesou“ zájem obecný.

Rozvinout spolupráci obou sfér v její funkci rozmanitosti ovšem předpokládá udělat mnohé pro uznání těchto zájmů a společenského významu regulérnosti jejich projevu. Z hlediska vědy stejně jako decize je to součást rozvoje společenského subjektu, součást zrání tzv. subjektivního činitele. V tom je obsažena i kvalitativně nová úroveň kontroly zájmů: kontroly vědy a kontroly vědou.

Takový vývoj samozřejmě předpokládá iniciativu „shora“ i „zdola“, přičemž si nemyslím, že skutečně plodnou iniciativu lze v současné době „opatřit“ nějakým zásadním zlomem. Vývoj regulativů a vývoj spontaneity spolu souvisí. Nejen ve skocích, ale především povlovně se vyvíjí i vědomí hodnoty změn, i vědomí hodnoty spolupráce (na pólech řízení–výkon, praxe–teorie).

Pro posouzení pozice sociologie v rozvoji socialistické společnosti jsou tohle důležité skutečnosti. Víme třeba, že věci efektivního toku informací není jen vzájemná sdělnost, i když i ta je velkým problémem a musí se pěstovat. Myslím, že místo rozboru detailů má přednost mluvit o vztahu a kultuře partnerství (v jehož rámci pak platí také to, že sdělnost je jednou z podmínek partnerství a partnerství usnadňuje sdělnost).

Zatím však tušíme, že představy decize o možnostech sociologie jsou neúplné a nadto se výrazně liší podle povahy decizní složky. Měli bychom však také předpokládat neúplnost představ sociologie o možnostech decize. Chci tím především zdůraznit, že sebereflexe k vyřešení tohoto problému nestačí. Už proto, že zde působí zabudované, a proto i stále méně reflektované vzorce.

Rozvinutá kultura partnerství se všemi stupni řídicích článků společnosti je projevem dalšího stupně v rozvoji společenské dělby práce. K jejímu jádru patří samozřejmě kultura rozporu, rozdílného názoru, resp. jeho řešení. A rozpor je už v objektivně rozdílných sociálních funkcích decize a vědy – a teprve existenci spolupráce může nabývat jen povahy užitečného rozdílu.

Trvalý vztah řídicích složek a sociologie je jedním z klíčových článků reprodukce a rozvoje vědy; musíme však mnohé udělat i pro docenění dalších vazeb. Určitě nedostatečné jsou kontakty s celým vzdělávacím „zázemím“ společenských věd. Výzkumná pracoviště a vysoké školy – dokonce ve stejných oborech – jsou vůči sobě poměrně uzavřeny, vzájemný „pohyb“ poznatků, přístupů a jejich nositelů je velmi omezen.

Důsledky jsou zjevné: výběr lidí pro vědu je spíše nárazový a nahodilý, chybí mnohé možnosti kultivace způsobů myšlení i forem sdělování poznatků atd.; prostě dělba práce mezi výzkumem a školou není dynamickým celkem. Za zvlášť vážný nedostatek považuji to, že základní i aplikovaný sociologický výzkum téměř nemá přístup do přírodovědného a technického vysokého školství. Důsledky pro řešení třeba jen dvou z nejevidentnějších problémů současnosti – problémů spojených s rozvojem tzv. průmyslové demokracie a ekologických problémů – si lze snadno domyslet.

Závažných otázek, týkajících se rozvoje kultury vědecké práce v sociologii, je samozřejmě více. Výchova aspirantů není zajištěna v tom nejdůležitějším – v institucionálním založení vztahu školitele a školeného, které dosud jakoby vůbec nerespektovalo sociální a ekonomickou realitu tohoto vztahu.

Tady jsme opět u analýzy zájmů – a je věcí sociologie, aby ji provedla. Ekonomie času mluví v neprospěch aspiranta i školitele (dokonce ani nominálně se téměř nepočítá s časem pro tuto činnost), školitel fakticky není chápán jako pedagog (to by například musel být také motivován možnostmi vědecko-pedagogických hodnot), o pracovních či finančních efektech ani nemluvě. Uzavřít se tento problém může ovšem zase jen ve vztahu s decizí.

Jiným vážným tématem je publikační činnost. O její nerozvinutosti (až po technické problémy) bylo již mnoho řečeno. Je ale nejen prostředkem šíření poznatků, ale i sférou kultivace a korekce práce sociologa. V tom jsme spíše na začátku cesty. Osobně v dnešní knižní a časopisecké produkci dost postrádám manifestovanou část skutečné vědní kritiky.

O to těžší to mají zřejmě redakce a někdy i oponenti, neboť nesou tíži kritické práce. Hlavní příčinu však vidím v tom, že se nám kritika hodně „osamostatnila“, „zoborověla“, místo aby existovala jako nevyhnutelná součást řešení vlastních úkolů rozvoje společnosti a rozvoje vědy. Stálo by za to začít třeba jen důkladnější recenzní činností v časopisech – zatím jsou recenze spíše popis než dialog s textem a málem se považují za vhodná začátečnická „cvičení“ pro stážisty a aspiranty.

Vše, co bylo zatím řečeno, těsně souvisí s obsahovou stránkou práce sociologie. Nezbyvá mi prostor pro vyjádření názoru na směry další sociologické práce. Hlavně si však myslím, že k tomu se nakonec soustředí diskuse a určitá forma rozpravy nad určitými „funkčně danými“ konceptními výklady bude vhodnější.

Přesto alespoň několik poznámek. Podle mého názoru je dnes vytvořený fond sociologického poznání značný; nesporně to platí v empirické rovině i v teoriích „nižšího dosahu“. Tento důsledek i určité „terénní konceptualizace“ i matematizace sociologie je nesporně pozitivní

a zůstane jím, pokud budeme dnes mnohem více respektovat skutečnost, že se souběžně vytvořily značné potence – a ovšem značná potřeba – teoretické práce vyšší systémové úrovně.

Základním cílem je studium zákonitostí společenského pohybu a jen v kontextu s tím lze úspěšně rozvíjet také sociotechnickou stránku sociologické práce nebo badatelský výzkum. Celistvost pohledu na společnost se neobejde bez kultivace sociologického myšlení v širším smyslu: bez studia dějin oboru, bez „inventarizace“ a tvůrčí práce nad pojmovým aparátem marxisticko-leninské sociologie. Podněty ze základního výzkumu jsou tu nezastupitelné, neboť jsou dány konkrétně historickým pohybem společenské reality.

Sociologii dnes čeká především řešení mnohé ze základních otázek současného vývoje prizmatem kategorie společensko-ekonomické formace. Jako příklad uvedu téma, jemuž se nyní věnuji a mohu lépe potvrdit jeho dlouhodobou sociologickou neřešenost, a tak i značný dnešní předstih praxe před teorií: problematiku reálné dynamiky systému socialistických vlastnických forem, resp. vlastnického jednání.

Závěrem ještě důležitou poznámku: k žádoucím změnám v sociologické práci patří – možná na prvním místě – změny takřkajíc pod imperativem obsahu vědecké práce (ve smyslu obsahu práce, jak je ve vědě traktován). Naše sociologie více než kdy dříve pracuje s pojmem paradigmatu vědy, informační revoluce, ale také ekonomie času či společné a všeobecné práce. Měla by se více jejich optikou podívat také sama na sebe.

To, že je sama rozpornou jednotou společné a všeobecné práce – a povaha této jednoty se vyvíjí, mění –, je příčinou rostoucího tlaku na větší volnost vzníkání a práce primárních badatelských kolektivit, na jejich vícevrstevnost, na hledání nových (efektivnějších) forem jejich řízení a správy atd. V dialektice této roviny společenské dělby (skladby) práce je obsažen růst „objektivního práva“ výzkumníka na určení klíčových problémů práce, větší kompetence výzkumníků pro volbu organizačních forem – ale také změny a růst jejich skutečné odpovědnosti.

*PhDr. Richard Růžička, CSc.
Ústav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha*

Fotografie a sociologie. Uplatnění fotografie v sociologickém výzkumu

Na okraj 150. výročí vynálezu fotografie

MARTIN MATĚJŮ
Filozofická fakulta UK,

Praha

JIŘÍ LINHART

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Úsilí o poznání, pochopení, přetváření, prožívání či zpětné evokování skutečnosti je vlastní člověku a je přítomné v různých oborech lidské činnosti. Tento specificky vyhraněný zájem o poznání, zachycení a interpretaci skutečnosti je mimo jiné jedním ze styčných momentů společenských věd a umělecké tvorby, i když samozřejmě existuje řada odlišností daná charakterem různých disciplín, technickými prostředky a zejména prostředky výrazovými. Snaha o uchopení sociální reality, o prozkoumání vztahu člověka k jeho okolí se stala i společným jmenovatelem sociologické a fotografické tvorby. Kromě sociologie, na niž se především chceme soustředit, se však fotografie významně uplatňuje i v jiných společenských vědách – například v etnografii, folkloristice, psychologii, estetice, vědách o umění apod. Sepětí fotografie a sociologie se však jeví jako nejinspirativnější vzhledem ke specifickému zaměření obou disciplín i vzhledem k možnostem jejich vzájemného kontaktu. Zájem o sociální skutečnost, který profiluje sociologické snahy, je i nezávisle na vývoji této vědní disciplíny prokazatelný ve značné části fotografické tvorby, kde se zejména v druhé polovině dvacátého století objevuje v podobě fotografie sociální, reportážní, dokumentaristické či dokonce fotografie označované jako sociologické. Přitom takto zaměřená fotografie představuje jeden ze základních prostředků vizuální komunikace a je jak výrazem určitého novodobého životního stylu, tak i do značné míry systematického svědectví o společnosti.

Fotografie jako novodobý technický a výrazový prostředek schopný zaznamenávat, reprodukovat a uchovávat obraz skutečnosti, měla od svého vzniku velmi blízko nejen k vědám technickým a přírodním, ale především společenským. Její význam pro oblast společenských věd spočívá v tom, že dokáže fixovat vizuální odraz objektivní reality a představuje neverbální zdroj informací. V přeneseném smyslu slova lze fotografii přirovnat k „paměti“ uchovávající informace o sociální skutečnosti a je proto ve vědecké praxi používána jako prostředek dokumentační, informační a archívní. Aspekt ontologické autentičnosti vztahující se k fotografii ji předurčuje i pro další funkci ve vědecké oblasti. Fotografie bývá často používána jako prostředek umožňující pozorování a zaznamenávání autentických podob sociálních jevů a procesů. Tím, že je fotografie schopna zachytit chování člověka i celé komplexy sociálních jevů, stává se relevantní metodou i zdrojem informací právě pro sociologii. Fotografie v tomto případě plní poznávací funkci a z hlediska vědecké metodologie může být jak inspirací vědecké hypotézy o sledovaném jevu, tak i její verifikací. Stává se tak moderním jazykem vědy a vědecké práce.

Sepětí fotografie se sociální problematikou není náhodné ani historicky krátkodobé. Již v počátcích vývoje fotografie se objevuje značný zájem o tuto problematiku, který později přerůstá v souvislý proud snah o zobrazení sociálních jevů a dějů. Rodí se tak fotografie sociální, jejíž tvůrci nejsou v naprosté většině nezaujatými pozorovateli, nýbrž podávají

sociálně kritická svědectví o společnosti, vstupují do služeb pokroku, agitace a propagandy a jejich snímky či soubory fotografií jsou burcujícími dokumenty s humanistickým posláním. Řada těchto prací z oblasti sociální fotografie byla iniciována ze strany sociologie, nově se utvářející společenské vědy, která rovněž v devatenáctém a dvacátém století prodělává bouřlivý a složitý vývoj. Některé z fotografických prací a cyklů souvisejí již bezprostředně se sociologickým studiem společnosti a jejich autoři spolupracují na sociologických výzkumech. Představitelé sociální fotografie postihují především sociální nerovnost, kontrasty blahobytu a chudoby, různé formy vykořisťování člověka, bezpráví, válečných či jiných sociálních konfliktů apod. Tvůrci kriticky zaujaté sociální fotografie se rekrutují z nejrozličnějších částí světa – v Anglii H. Mayhew a R. Beard, v USA M. Brady, J. A. Riis, L. Hine, v Rusku M. P. Dimitrijevič, v Německu A. Sandner, ve Francii E. Atget a mnozí další. Fotografie těchto autorů, v nichž není prioritní umělecké, nýbrž sociální poselství, obsahují velké množství sociologických informací a jsou svěbytnými dokumenty o životním postavení různých společenských tříd a vrstev.

Inovaci do oblasti sociální a humanistické fotografie přinesla dlouhodobě rozpracovaná metoda fotografické reportáže – například kolektivní dílo vázané na sociologický výzkum „Hořká léta“ z období hospodářské krize na americkém venkově (D. Langeová, W. Evans, A. Rothstein, I. Delano), později reportážní snímky z občanské války ve Španělsku, u nás díla členů Film-foto skupiny Levé fronty atd. Tyto fotografie s výrazně sociální tematikou jsou typickou ukázkou analýzy společenského faktu. Snímky jsou střídavě věcné a dosahují účinku především svou myšlenkovou výpovědí o sociálních jevech, rozporech a procesech. Mezi nejznámější a nejvýznamnější angažované tvůrce fotografie tohoto typu patří H. Cartier-Bresson a R. Capa, levicově orientovaný fotograf, který proslul zejména svou angažovanou výpovědí z válečných událostí. Také tato sociologicky orientovaná reportážní a dokumentární fotografie ve své špičkové podobě odhlíží od vnějších výrazových prostředků, ale důsledně prezentuje obsahovou stránku. Ucelená tvorba nejvýznamnějších fotografů ze SSSR, Francie, Německa, Maďarska a dalších států, pokrokově a humanisticky zaměřená, vytváří tak vlastně celistvý obraz doby a je sociologickým dokumentem v pravém slova smyslu.

Rovněž vývoj fotografie v Československu má značnou vazbu na politicky angažovanou tvorbu se sociální tematikou, která se v některých monografických souborech vyznačuje jasným analytickým a kritickým přístupem. Zájem o sociální náměty reprezentovaný v meziválečném období jmény K. Aufrichta, R. Kohna, J. Jeníčka, J. Funkeho, J. Lehovce, A. Hackenschmieda, E. Wiškovského, I. Bláhové a dalších lze označit za kvalitativně novou vlnu ve vývoji československé fotografie. Tvorba těchto fotografů je ostrou kritikou kapitalistických sociálních poměrů (např. život a prostředí na periférii, v nouzových koloniích, havířských rodinách atd.). Tento umělecko-společenský proud ve fotografii se nejvýrazněji projevil v dílech Film-foto skupiny Levé fronty. V sociologii se fotografie v té době nejvýrazněji uplatnila v Krohově *Sociologickém fragmentu bydlení*. Programovým mluvčím a teoretikem této skupiny byl L. Linhart, který v díle *Sociální fotografie* poprvé vyložil fotografickou tvorbu z hlediska marxismu.

Tradice zájmu o sociální tematiku v dalším vývoji československé fotografie zůstala zachována a v některých zpracovaných monotematických souborech nabývá zřetelně sociologické povahy. Jde zejména o tvorbu současné věkově střední generace a některých mladších fotografů, jejichž představitelé (např. P. Štecha, M. Luskáčová, I. Gil, D. Hochová, V. Birgus, P. Klimpl, J. Pokorný, B. Holomíček a další) se soustřeďují nejen na zachycení, popis a sociografii různých modalit životního způsobu, nýbrž ve své autorské výpovědi se snaží ozřejmit co nejvíce podstatných aspektů ve vztahu člověka k jeho životnímu okolí a k druhým lidem. Tento nový způsob nazírání na společenské jevy a procesy a na jejich sociální obsahy

(ze světových představitelů uvedme alespoň D. Arbusovou, neboť tento přístup profiluje v současné době činnost celé řady jednotlivců i fotografických skupin v celé Evropě) v mnohém navazuje na metody dokumentační a reportážní fotografie, v mnohém se však od nich také liší. Důraz není položen na výtvarnou či estetickou hodnotu dokumentární fotografie ani na dramatickост fotografie reportážní. Již ne jednotlivé snímky, nýbrž většinou tematické, problémové fotografické série představují zacílené psychologicky či sociálně orientované sondy analyzující životní realitu, z nichž je patrna nezastíraná interakce mezi fotografovanými osobami a fotografem. Tato metoda fotografické tvorby odkryla také nové možnosti pro uplatnění fotografie v sociologii, sociologické metodologii a empirickém výzkumu, objevuje novou tvůrčí oblast vzájemného spojení a aktualizuje i úvahy o pojmu a pojetí sociologické fotografie.

Nad problematikou existence či neexistence sociologické fotografie již dlouhodobě diskutují fotografové, teoretici fotografické tvorby a sociologové. Sám pojem „sociologické fotografie“ je totiž chápán a používán v různých významových souvislostech. Za sociologickou fotografii bývají považovány nejčastěji:

1. *fotografie jako sociální diagnóza* (v tomto případě dochází ke ztotožnění sociologické fotografie s fotografií sociální obsahující sociálně kritické aspekty či věnující se programově a angažovaně sociální tematice);
2. *fotografie jako specifický technický prostředek a metoda k zachycení a dokumentování sociální reality* (zde je funkce fotografie ekvivalentní úloze jiných běžných metod a technik zkoumání sociální reality při respektování zásad vědecké metodologie);
3. *fotografie jako fotografický žánr v podobě vizuální sociologické výpovědi o zkoumaném sociokulturním jevu nebo problému* (cílem tohoto druhu sociologické fotografie je podat konzistentní sdělení opírající se o analýzu jevu a jeho dlouhodobější systematické sledování; výsledkem je fotografická esej či studie korespondující často se sociologickým výzkumem a jeho interpretací ve formě závěrečné zprávy);
4. *fotografie jako fotografická tvorba respondentů* (zatímco předcházející pojetí vycházela z činnosti profesionálního fotografa v roli „výzkumníka“, toto pojetí sleduje především fotografickou aktivitu „respondentů“ dokumentujících sociální situaci své třídy, vrstvy či společenské skupiny; tato aktivita může být záměrně stimulována či živelně vzniklá a předmětem sociologické analýzy se stává subjektivně zaujatá fotografická produkce respondentů samých; jako příklad může sloužit anketa fotografujících dělníků uskutečněná v roce 1926 v Německu pod heslem „fotografující dělník je okem dělnické třídy“);
5. *sociologická fotografie jako institucionalizovaný fenomén* (toto pojetí vychází z faktu institucionalizace sociologické fotografie ve společnosti jako specifického druhu profesionální přípravy a fotografické tvorby; postupně se institucionalizuje výuka na školách, označení fotografické i teoretické produkce většinou bez ohledu na to, že estetika sociologické fotografie není totožná s estetikou běžné fotografie; rozdílné jsou i profesní role a formy sociální aprobace této činnosti).

Všechny výše uvedené koncepce však více či méně vycházejí z dlouhodobě se vyskytujících a vyvíjejících se vzájemných kontaktů mezi sociologií a fotografií (1). Konkrétní oblast spolupráce mezi sociologií a fotografickou tvorbou je však dosud spíše slibně naznačena než

(1) V uvedeném přehledu není záměrně zařazena speciální sociologická disciplína – sociologie fotografie, jejímž předmětem jsou např. zkoumání sociální podmíněnosti tvůrců a jejich tvorby, problematika masového rozšíření amatérské fotografie, sociální funkce fotografie, různé formy fotografické produkce ve formě tzv. užité fotografie a jejich vliv na uspokojování kulturních potřeb apod. Sociologie fotografie zahrnuje veškerou oblast fotografie, přičemž těžiště zájmu leží víceméně mimo oblast sociologické fotografie v tom smyslu, v němž tento pojem užíváme v této stati.

plně využívána. Proto se snažíme upozornit na možnosti jejich součinnosti a seznámit čtenáře s některými zkušenostmi, které jsme získali při využití fotografie v sociologickém empirickém výzkumu z oblasti bydlení, životního prostředí, aktivit volného času a dalších sfér způsobu života (2).

Použití fotografie v sociologickém výzkumu má již svou tradici a byla již vyzkoušena řada možností jak zde její specifické vlastnosti uplatnit. Využití fotografie má řadu poloh – od využití archivní fotografie institucí či jednotlivců pro obsahovou analýzu až k vlastní fotografické tvorbě v průběhu sociologického výzkumu za účelem dokumentace a obohacení výrazových možností sociologického sdělení. Zejména tam, kde sociolog-výzkumník využívá vlastní fotografické tvorby jako specifické formy sdělení, dochází k prolínání se sférou tzv. dokumentární fotografie, vyvíjející se víceméně nezávisle na sociologické metodologii. Použití fotografie jako nástroje sociologického výzkumu má však jiné nároky a funkce.

Jednou ze základních a prioritně využívaných rolí fotografie je její dokumentační hodnota. Fotografie umožňuje zachytit jevy, které přestanou existovat, jevy, které existují pouze v tom okamžiku, kdy byly vyfotografovány. Význam reportážní fotografie spočívá právě na tomto „umění okamžiku“, na principu zachycení jedinečných, často neopakovatelných situací, prožitků a jevů.

Sociologicky zaměřené fotografie by měly navíc zobrazovat stav, který se v důsledku posunu kulturních a životních standardů může stát brzo minulostí.

Schopnost fotografie fixovat obrazem objekty a chování lidí, právě tak jako dojmy fotografujícího z pozorovaných sociálních procesů, je východiskem pro další možnosti aplikace fotografie v sociologii.

Sledování a rozbor většího počtu fotografií tematicky zacílených na určitý problém má především značný význam inspirativní a zároveň může sloužit jako východisko pro dvě velmi náročné metodologické operace: typologii sledovaných jevů a objektů a stanovení indikátorů umožňujících formulovat specifika jednotlivých typů a shody mezi nimi. Fotografie zde neposkytuje nic jiného než východisko. Proces abstrakce, který se odvíjí v průběhu sledování, porovnávání a analyzování objektů a jevů zachycených na fotografii, je technikou a formou fotografie ovlivněn poměrně málo. To platí zejména v případech, kdy je postup fotografování sám do určité míry standardizován, například předepsanou volbou domácnosti, záběru, objektů, lokalit apod. Fotografie slouží jako podklad pro analýzu – například metodami odvozenými z kvantitativní obsahové analýzy. Nicméně tato vlastnost je velmi cenná. Fotografická dokumentace umožňuje návrat k pozorovaným a analyzovaným jevům, restrukturalizaci materiálu, následné ověření vhodnosti navržené typologie i indikátorů, a to jak ze strany výzkumníka, tak i ze strany posuzovatelů – uživatelů výzkumu. Výsledkem činnosti bývá obvykle výběr sady nejvýstižnějších fotografií, obrazově postihujících kvalitativní rozrůzněnost určitého jevu. V doplňujícím popisu jsou pak zdůrazněny základní vlastnosti jednotlivých typů; popřípadě je z nich odvozen seznam rysů indikujících odlišnosti mezi typy.

Ve výzkumné praxi se však jen výjimečně můžeme spokojit s takovýmto povrchním dojmem. Nabízí se celá řada postupů, jež mají za cíl ověřit nejen vhodnost zvolených fotografií, stanovení počtu typů apod., ale i úplnost zachycení typů sociálního prostředí. Praxe ukazuje, že požadavek úplnosti zachycení typů sociálního prostředí je často jen obtížně dosažitelný.

(2) P řišli jsme metody sociologické fotografie při výzkumu historického jádra Tábora (v roce 1972), asanační oblasti Žižkova (v roce 1972), systematickém průzkumu ekologické zónace Prahy (1976), centrální zóny Prahy (1981), asanačního území Vackova (1973) a v rámci sociokulturního průzkumu Břeclavi (1983). Z těchto sociologických šetření pocházejí také fotografie obsažené ve stati, jejichž autorem je Pavel Štecha.

Pro ověření úplnosti se nabízejí především tyto postupy, z nichž jsme většinu s úspěchem vyzkoušeli v praxi:

- a) následné interview se znalci studovaného prostředí z řad sledované populace (např. s dlouholetými usedlíky);
- b) rozhovory s tazateli, kteří se zúčastnili sběru informací v terénu;
- c) kolektivní beseda výzkumného týmu.

Beseda i rozhovory se znalci prostředí musí probíhat „nad fotografiemi“ a každý z účastníků musí mít možnost kdykoli nahlédnout do archivu fotografií, aby mohl použít jakékoli dokumentace k podpoře svého názoru.

Pokud je fotografování použito jako jedna z technik sběru informací v pilotáži a předvýzkumu, což lze doporučit, nabízí se možnost ověření typologie v rámci standardního, o náhodný či kvótní výběr opřeného výzkumu. Při výzkumu bydlení není například problémem vybavit každého tazatele sadou fotografií a požádat jej, aby například zakódoval typ interiéru podle této předlohy. V případě, že interiér nelze zařadit, tazatel uvede adresu bytu, spolu s důvody, proč nelze být zařadit podle typologie. Velký počet podobných případů je pochopitelně důkazem neúplnosti zachycení typů sociálního prostředí, eventuálně symptomem nekvalitní typologie či špatně vybraných, málo přesvědčivých a nesdělných fotografií. Rozhodnutí mezi těmito možnostmi je otázkou pečlivého studia celé činnosti tazatelů a důvodů, jež uvádějí. V případě, že se prokáže neúplnost dokumentace typů sociálního prostředí, není obvykle problémem ji doplnit a nezakódované dotazníky opravit.

Vedlejším produktem tohoto ověřování správnosti a úplnosti typologie bývá zachycení frekvence jednotlivých typů v populaci. V převážné většině případů je tento výsledek sociologicky relevantní a často bývá i hlavním důvodem, proč se obdobná technika vůbec vyvíjí.

Fotografická dokumentace však má i širší a specifitější použití než pouhé vytváření podkladů pro intelektuální operace nebo funkce pomůcek usnadňujících práci tazatelů a členů výzkumného týmu. Jednu z lákavých možností představuje schopnost fotografie do určité míry překlenout rozpor mezi nezbytnou abstraktností a obecností vědeckého jazyka (sociologických kategorií, matematických symbolů a vyjádření) a bezprostředností a smyslovou názorností pozorovacích technik i života samého.

Fotografie použitá v sociologickém textu umožňuje především navodit představu konkrétního prostředí, v němž se výzkum odehrává, zvýšit citlivost čtenáře pro detaily prostředí a vzbudit pocit osobního prožitku. Fotografie apeluje na osobní (často neartikulované) zkušenosti čtenáře, vybízí jej k zamyšlení a ke konfrontaci svých zkušeností s interpretací autorů výzkumu. Sociologický text také napomáhá svými odkazy na fotografie i celkovou úroveň analýzy krystalizaci tohoto proudu. V řadě případů teprve kombinace obrazu a slovního doprovodu umožní plné pochopení obsahu sociální akce odehrávající se na fotografii a tím i adekvátní pochopení fotografie samé.

Fotografie v sociologickém výzkumu má však ještě jeden význam: fixuje pocit, s nímž výzkumníci přistupují k problému, resp. jeho výslednou modifikaci, danou zkušeností a poznatky získanými v průběhu výzkumu. Badatel si vytváří vždy určité pojetí, které ani zdaleka není v jednotlivostech ověřené a precizně formulované, někdy není ani zcela uvědoměné. Toto pojetí, které není libovolné, ale je složitou výslednicí filozofických a teoretických kvalit výzkumníka, stupně poznání, citlivosti pro sociální problémy a do určité míry i funkcí jeho osobnosti, se v průběhu výzkumu zpřesňuje, stává se objektivnějším, ucelenějším a artikulovanějším. Pocit přerůstá v poznání, nicméně si uchovává některé prvky subjektivního vidění problému; ten lze odstranit pouze konfrontací přístupů různých badatelů, systematickým ověřováním použitých postupů, kolektivní činností vědy samé.

Fotografie zveřejňuje určitý pocit, tím jej zpřístupňuje, umožňuje jeho analýzu i jeho kritiku. Odhaluje zdroje inspirace a vypovídá tak nechtěně i o tvůrcích výzkumu, čímž poskytuje materiál pro sociologii sociologie, pro teorii vědy.

Této funkce nabývá fotografie vždy. Není to však funkce záměrná, chtěná a převládající. Na rozdíl od volné fotografie, kde manifestace osobního pohledu na problém stojí do určité míry v centru pozornosti tvůrců, v sociologii je podřízena funkci dokumentární, fixační a zpřístupňující, funkci objektivního zobrazení sociálních procesů. Tomu je třeba podřídit vždy a všude výrazové prostředky fotografie.

Při výzkumu je velmi důležitá interakce mezi sociologem a fotografem, která se liší od běžné spolupráce autora a fotografa: především tím, že fotografovi není ponechána naprostá volnost, byť by cílové zaměření bylo zdánlivě přesně formulováno, ale prostor působení je limitován a regulován. Každému fotografovi jsou totiž imanentní tendence vymknout se formulovaným požadavkům, nerespektovat je a uniknout do oblasti volné fotografie. Tato tendence způsobuje, že sociologická relevance fotografií je často obětována formálním (kompozičním, estetizujícím atd.) hlediskům, popřípadě individualizované optice. Vzhledem k tomu se jeví oprávněný požadavek nutného vedení fotografa při práci.

Pro takovou spolupráci musí být tvůrce fotografií určitým způsobem připraven a „naladěn“. Je nezbytné, aby měl alespoň elementární přehled v oblasti sociologie, znal základní postupy sociologické metodologie a byl seznámen s technikami, zaměřením a cílem konkrétního výzkumu. Znalost základních pravidel sociologické práce umožňuje pak fotografovi samostatnou činnost v terénu.

Samo fotografování představuje již výzkumnou aktivitu, při níž dochází ke specifické sociální situaci a vztahu mezi fotografem, popřípadě sociologem a respondentem (účastníkem sociologického šetření). Někdy se úloha fotografování jako interakčního a komunikačního „mostu“ mezi výzkumníky – respondenty přeceňuje. Faktem však je, že často umožňuje rychlejší a bezprostřednější navázání kontaktů. Ze získaných zkušeností vyplynulo, že ve většině případů není vhodné, aby se fotografování (zejména např. v bytech) zúčastnil také sociolog. Přítomnost další osoby působí mnohdy rušivěji než sám průběh fotografování, které je samo o sobě nezvyklou interakcí. Chování a reakce lidí se v průběhu fotografování mění a dochází u nich k větší či menší stylizaci. Fotografování, byť představuje pro respondenta známou činnost, působí jako určitý nový druh stimulu vstupujícího do běžné interakční situace a nemělo by uniknout sociologické reflexi a analýze. Ta je ostatně nezbytná při posuzování a explanaci mnohých snímků, u nichž je sociologický obsah nedešifrovatelný přímo z fotografie samé. Snímky totiž kromě relativní autenticity prostředí zachycují i prvky respondentova stylizovaného chování daného jeho sociální pozicí, výší kulturní úrovně, návyky, stereotypy a někdy i jeho výslovným upozorněním na to, co „chce a nechce“ fotografovat. Interpretace těchto fotografií musí proto přihlížet i k sociologickému kontextu, který teprve osvětluje výpovědní hodnotu pořízeného fotografického snímku.

Formulace „pravidel hry“ je proto další odlišností od běžné spolupráce fotografa s jiným odborníkem či autorem a je v podstatě aplikovaným požadavkem sociologické metodologie. Počíná stanovením algoritmu výběru respondentů, domácností, bytů, domů, lokalit, eventuálně větších celků podle postupů výběru těchto jednotek používaných v běžném sociologickém výzkumu (náhodný, kvótní, záměrný výběr).

Od sociologa vyžaduje tato interakce amatérské znalosti o fotografii, umožňující mu spolupracovat s fotografem – profesionálem. Nárok na profesionalismus fotografa je téměř základní podmínkou uplatnění fotografie v sociologii. Profesionalismus – dokonalá „znalost řemesla“ – umožňuje teprve provádět tzv. sociologickou fotografii a jeho nezbytnost vzrůstá tou měrou, s jakou aspiruje zejména na zachycení a evokaci dojmu. Důležité je, aby sociolog

V této souvislosti lze připomenout, že latinský výraz „productio“ označoval prodlužování. Neukazuje právě ekologická krize, že smyslem společenské reprodukce je čelit všemu, co může zkracovat přítomnost lidského rodu i přítomnost dalších forem života na Zemi, že smyslem reprodukce je prodlužovat tuto přítomnost v té míře, jak je to možné, jak je to v lidských silách i v možnostech přírody a že teprve tím je dán smysl jakékoli výroby, jakémukoli přetváření přírody? Společenská reprodukce lidského života má smysl jen jako společenská reprodukce života lidského a mimolidského.

Pro rozvoj způsobu života je rozhodující, zda jde o skutečnou reprodukci života, o skutečné osvojování podmínek života – zda je čeleno destrukci a devastaci, tj. zda se lidské činnosti, potřeby, hodnoty a normy, společenské vztahy nestávají cizími, nepřátelskými silami, které brání lidem, aby žili zdravě a důstojně.

Každá koncepce životního způsobu předpokládá určité pojetí člověka. Sledujme proto, jaké podněty pro filozofické pojetí člověka přináší ekologie.

Z hlediska ekologie se člověk jeví jako jeden z mnoha živočišných druhů, jako jedna z mnoha součástí biosféry. Ekologie dokládá, že člověk závisí nejen na ekosystémech, které přetvořil či vytvořil, ale také na těch, které nevytvořil a které jsou příliš složité, než aby je mohl v dohledné době řídit.

Ekologie tak odhaluje omezenost běžně rozšířeného antropocentrického postoje k přírodě jako k pouhému zdroji, jako k pouhému prostředku uspokojování lidských potřeb; stejně tak odhaluje problematičnost představ o nezávislosti civilizace a člověka na přírodě, o přetvořitelnosti přírody. Kritické stanovisko k antropocentrismu je snad nejvýrazněji formulováno norským filozofem Arne Naessem: proti antropocentrismu je kladeno „biocentrické rovnostářství“, jež spočívá v náhledu, že každá živá bytost má v zásadě „rovné právo žít a kvést“. Naess to objasňuje osobní zkušeností: „Během mého devítiletého pobytu v horách jsem zničil tisíce malých arktických rostlin salix herbacea a budu na ně šlapat tak dlouho, jak budu žít. Ale nikdy jsem necítil potřebu ospravedlňovat své chování myšlenkou, že ony mají méně práva žít a kvést či méně vnitřní hodnoty jakožto živé bytosti než jiné živé bytosti, včetně mne samého. Je prostě nemožné žít v horách a nešlapat na tyto rostliny a trvat na tom, že žít v horách je ospravedlnitelné. Když se takto chovám, mohu současně obdivovat tyto rostliny a uznávat, že mají stejné právo žít a kvést jako mám já“ [Naess 1984 : 202].

Naess připomíná, že nejde o pozitivní doktrínu, ale spíše o určitou intuici, jejíž smysl spočívá v tom, že umožňuje korigovat tendenci k nadřazenému chování vůči přírodě. Respektovat vnitřní hodnotu a právo jiných tvorů neznamená zřít se žasů do přírody. Bez nich by nebyl možný lidský život. Je však třeba vyrovnávat se s otázkou, zda jsou tyto zásahy nutné, zda nepřesahují nutnost danou našimi životními potřebami. Tím je dána nutnost ujasnit, co lze považovat za nutné životní potřeby. Naess tak problematizuje pokusy ospravedlňovat zásahy do přírody poukazem na nadřazené, výjimečné postavení člověka v biosféře; stejně tak problematizuje představu, že příroda má hodnotu jen jako zdroj užitku pro člověka a jen potud ji má smysl chránit. Naess později rozvíjí svou koncepci myšlenkou identifikace; identifikace je v jeho pojetí proces, v němž „... reagujeme na zájem druhé bytosti jako na svůj vlastní zájem, na její zájmy jako na své zájmy...“ a takto rozvíjíme vlastní já, rozšiřujeme oblast toho, čím jsme, co je nám vlastní a zužujeme oblast toho, co je nám cizí [Naess 1985 : 251].

Otázka teoretických základů ochrany přírody zůstává nicméně otevřená. Není vždy jednoznačně prokazatelné, zda pro účinnou ochranu přírody je nezbytné, aby přírodě byla přiznána vnitřní hodnota. Nicméně je to nepochybně silný podnět pro úvahy o povaze lidskosti v současné době. Kritika antropocentrismu není nehumánní v tom smyslu, že by dogmaticky nadřazovala zájmy přírody nad zájmy lidské. Její hodnota je v tom, že naznačuje

jisté meze dosavadních koncepcí člověka a lidskosti a že naznačuje současně nové možnosti jak lidskost rozvinout a spolu s tím rozvinout pojem člověka.

Uvažujeme-li o člověku jako o biologické bytosti, jako o části biosféry, musíme mít dnes na zřeteli, že nejde pouze o objektivní určení, o prostou danost. Jednota člověka a biosféry, člověka a Země není dána pouze tím, že člověk jakožto jeden ze živočišných druhů je odkázán svými fyziologickými potřebami na biosféru. Tato jednota je hlubší – zasahuje ostatní určení člověka. Má-li člověk dnes uhájit a potvrdit své lidství, musí toto své lidství rozvinout s ohledem ke křehkosti podmínek obyvatelnosti Země, a to tak, že bude jednat v zájmu Země. To je umožněno stále výraznější koincidencí zájmů lidstva a zájmů Země. Přestává být možné mluvit a jednat jménem lidských zájmů, bez zřetele k zájmům přírody. Přírodní určenost člověka má dnes také v tomto smyslu subjektivní, činnou povahu. Řekneme-li o člověku, že je pozemšťan, nehovoříme pouze o danosti, ale také o výzvě a o závazku pečovat o podmínky obyvatelnosti Země.

Lze pak říci, že obě stanoviska – antropocentrismus a biocentrismus či ekocentrismus – jsou-li dovedena do důsledků – mohou plynule přecházet jedno do druhého. Biocentrismus či ekocentrismus je možný jen tehdy, jestliže se lidé stanou centry šetrné péče o Zemi; nikdo jiný se nemůže stát subjektem této péče. Antropocentrismus je dnes možný jen jako biocentrismus či ekocentrismus; přestává být možné, aby člověk mohl být centrem dění, mírou věcí, zdrojem hodnot, pokud nebude brát vážně polycentričnost biosféry a hodnotu přírody; nemůže být ohniskem, centrem smysluplného svobodného sebeurčování, pokud se nenechá určit zpusožitelností Země. Pak lze říci, že skutečný antropocentrismus je možný jen jako biocentrismus (ekocentrismus) a že skutečný biocentrismus (ekocentrismus) je možný jen jako antropocentrismus.

Dějiny ukazují, že lidskost spočívá v přemáhání nelidskosti. Ekologie varuje před ztotožněním nelidskosti s ne-lidskostí přírody. Ne-lidskost přírody není vždy nelidská; naopak respekt k nelidskosti přírody byl a zůstává znakem skutečné lidskosti.

V počátcích svého vývoje měl humanismus podobu návratu k původním pramenům evropské vzdělanosti – k autentickým textům náboženským, filozofickým, vědeckým, uměleckým. Tento návrat k literárním pramenům měl smysl jako odhalování zdrojů obrody a zdokonalování člověka. Postupně se prosazoval názor, že pramen lidskosti člověka je v člověku samém. Marx navázal na tuto myšlenku, když usiloval o teoretické postižení pohybu konkrétních struktur ekonomických, politických a ideologických, které bránily člověku žít zdravě a důstojně a které současně přispívaly k devastaci přírody. Pramenem lidskosti mu byla účast na odstraňování společenských, ekonomických, politických a ideologických příčin bída a útisku. Jeho pojetí humanismu bylo v tom smyslu určeno návratem od spekulativního postoje k praxi. Současná ekologická krize ukazuje, že každá koncepce humanismu, která se nevyrovnává vážně s faktem, že lidé destruuji přírodní podmínky obyvatelnosti Země a s možností, že tyto podmínky jednou nenapravitelně rozruší, upadá do rozporu sama se sebou. Každá dnešní době přiměřená forma humanismu se musí vyrovnat s otázkou, zda současná ekologická krize, která je také zkouškou lidskosti, nemůže být novým zdrojem lidskosti.

* * *

Ekologie vyzývá k životu v souladu s přírodou. Pro úvahu, jaký by měl být způsob života, který by byl přiměřený dnešní době, vyplývá z prognóz vývoje životního prostředí požadavek: jedním z určení způsobu života musí být účast na činném osvojování ekologické dimenze společenské reprodukce, tj. účast na uchování přírodních podmínek obyvatelnosti Země. Tak

by bylo možné učinit další krok k uskutečnění ideálu důstojného života – nežít na úkor druhých, nerozvíjet svůj život na úkor rozvoje druhých.

Literatura

- Filipcová, B. – Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Filipcová, B.: *The Way of Life, Leisure and Cultural Development*. In: *The of Life, Leisure and Cultural Development. A book of papers presented at the international symposium in Liblice*, B. Filipcová – P. Matějů – I. Gabal (eds.), Vol. I. Prague, Institute for Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences 1986.
- Hronský, F.: *Teória životnej úrovne*. Bratislava, Pravda 1981.
- Komárek, V.: *Pohled pravdě do očí*. In: *Hospodářské noviny* 1988, č. 41.
- Naess, A.: *Identification as a Source of Deep Ecological Attitudes*. In: Tobias, M. (ed.): *Deep Ecology*. San Diego, Avant Books 1985.
- Naess, A.: *Intuition, intrinsic value and Deep Ecology*. In: *The Ecologist*, Vol. 14 (1984), No. 5–6.
- Odum, E. P.: *Základy ekologie*. Praha, Academia 1977.
- Opplová, M.: *Ekonomické problémy péče o životní prostředí*. Praha, Práce 1985.
- Státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů do r. 2000*. Praha, SKVTIR 1987.
- Stoklasa, J.: *Ke vztahu životní úrovně a životního prostředí*. In: *Plánované hospodářství* 1974, č. 10.
- Stoklasa, J.: *Vliv prognóz životního prostředí na společensko-ekonomický proces*. In: *Životné prostredie* 1973, č. 6.
- Šilin, K. I.: *Ekologičeskaja revolucija v nauke – tendencii ekologizacii nauki*. In: *Nauka v social'nyh, gnoseologičeskich, cennostnyh aspektach*. Moskva, Nauka 1980.
- The World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Oxford/New York, Oxford University Press 1987.
- Vavroušek, J.: *Rozhodneme se včas?* In: *Hospodářské noviny* 1987, č. 49.
- Vavroušek, J.: *Význam ekologických aspektů řízení*. In: *Podniková organizace* 1986, č. 8.
- World Conservation Strategy*. IUCN, UNEP, WWF 1980.

Резюме

Р. Коларшски: Охрана природы как общественная проблема

Целью статьи является содействовать выяснению некоторых общественных предпосылок и общественных последствий охраны природы. Исходная точка – современное понимание охраны природы (срав. *World Conservation Strategy* 1980). Статья сосредоточивается на вопросе, в каком смысле философское познание может содействовать использованию экологических данных в жизни общества – при экологизации общественного воспроизводства, при экологизации общественных наук. Философское познание незаменимо в случае, если необходимо в связи с современной кризиской экологической ситуацией обдумывать и разрабатывать основные понятия, которые могут служить опорой при формулировке целей, с помощью которых люди ориентируют свои активности.

Автор выдвигает несколько предложений, как можно было бы развить понятие образа жизни и понятие жизненного уровня, с учетом хрупкости природных условий обитаемости Земли. Образ жизни должен также определяться освоением экологических связей человеческой жизни, чтобы она не воспроизводилась в ущерб будущих поколений и в ущерб биосферы. Понятие образа жизни, следовательно, должно включать учет того, каким образом живут прочие организмы, и того, каким образом будут по всей вероятности жить будущие поколения. Понятие жизненного уровня

должно включать не только современные человеческие, или же общественные нужды, но также потребности будущих поколений и прочих организмов. Применение экологии в жизни общества является не только одним из условий выживания, но также помогает людям освободиться от разрушающих отношений к Земле и в этом смысле жить ответственнее и достойнее.

Summary

R. Kolárský: Conservation of Nature as a Social Problem

The aim of the present paper is to contribute to a better understanding of some social preconditions and social consequences of the conservation of nature. This is based on the contemporary conception of conservation (cf. World Conservation Strategy 1980). In this paper, attention is focussed on the question in what sense philosophical knowledge may be of help in taking advantage of ecological findings in the life of society – in the ecologization of social reproduction, in the ecologization of social sciences. Philosophical knowledge is irreplaceable wherever it is necessary to deliberate and develop basic concepts in connection with the contemporary ecological crisis situation. These concepts may serve to further the formulation of goals in terms of which people orientate their activities; they also represent a precondition of senseful communication.

Several suggestions are submitted concerning the ways of developing the concept of the way of life and that of the living standard with respect to the fragility of the natural conditions of the habitability of the Earth. Also the way of life, if it is not to be reproduced to the detriment of future generations and to the detriment of the biosphere, must be determined by the appropriation of the ecological implications of human life. The concept of the way of life should consequently involve respect for the ways of life of other organisms as well as for the ways in which future generations will probably live. The concept of the living standard should imply not only present-day human, eventually social needs but also the needs of future generations and those of other organisms. The application of ecology in the life of society is not only one of the preconditions of survival: it helps people to free themselves of devastating relations to the Earth and, in this sense, to live a more responsible and dignified life.

Sociální subjekt nutně potřebuje k řízení svého vlastního, stále složitějšího vývoje proniknout k poznání objektivních zákonů vzájemného působení mezi přírodou a člověkem a ve svém zájmu dosáhnout racionální součinnosti s přírodou, udržovat dynamickou rovnováhu biosféry.

Marxisticko-leninská koncepce řiditelnosti vývoje světa usiluje nejen o vědomé postižení a zajištění souladu života člověka s objektivními přírodními předpoklady či podmínkami života, ale také o nastolení společenských vztahů, které pro takovou strategii budou vytvářet potřebné podmínky. Přechod od převážně živelného typu přírodně historického vývoje lidské společnosti k typu charakterizovanému úspěšně uplatněným uvědomělým sebeřízením, vedoucím k vlastnímu sociálnímu rozvoji je zákonitě spjat se zápasem o vybudování socialistické a komunistické společnosti. Vítězství této sociální revoluce vytvoří podmínky pro nový rozkvět lidstva, uvolní zdroje tvůrčích sil a schopností člověka, povede k nebývalému uspokojování jeho trvale se vyvíjejících materiálních, biologických a sociokulturních a duchovních potřeb. Historickou vizi revolučně nové kvality vztahu člověka k přírodě zformuloval B. Engels ve svém díle *Anti-Dühring*. Její realizace ovšem není zdaleka jednoduchým procesem, v němž . . . „Okruh životních podmínek, obklopující lidi, jenž dosud lidi ovládal, dostává se pod panství a kontrolu lidí, kteří se stávají vědomými, opravdovými pány přírody tím, že se stávají pány svého vlastního zespolečnění. . . . Objektivní, cizí síly, jež dosud ovládaly dějiny, se dostávají pod kontrolu lidí samých. . . . Je to skok lidstva z říše nutnosti do říše svobody“ [Engels 1966 : 244].

Mnohé z prvků životního prostředí, a to hostejno zda původních přírodních, umělých nebo sociálních, se ovšem ve svém vývoji dostávají do protikladu se zájmy a potřebami člověka, v řadě případů vystupují jako jemu odcizený, jeho existenci ohrožující vnější, na něm jakoby nezávislý svět. Vznik takovýchto stavů podporují obtížně napravitelné projevy devastace nebo degradace různých složek prostředí, dlouhodobost a často velmi složitá zprostředkovanost, nepřímost a kombinovanost vztahů mezi příčinami a následky v utváření životního prostředí a jeho zpětným působením na vývoj subjektu sociálních procesů, neadekvátní přizpůsobení individuálních a skupinových hodnotových systémů prudkým, zejména kvalitativním změnám výrobních sil a společenských vztahů. K těmto stavům dochází i v důsledku poruch v informačních výměnách mezi člověkem a pro jeho život podstatným okolím.

Pro rozporný charakter společenského vývoje je i zde příznačná protikladná, až polární reakce konkrétní složky sociálního subjektu na jednotlivé uvedené změny. Na jedné straně vzniká pocit ohrožení, bezmocnost, lhostejnost, na straně druhé se rozvíjí například sociálně politické ekologické hnutí (1), relevantní sociální instituce, řídicí, propagandistické a výchovné systémy, amatérské i profesionální, národní i mezinárodní. Reálné hodnocení přírodně

(1) „Marxismus-leninismus je povinen i k těmto mnohdy živelně vznikajícím proudům a hnutím přistupovat třídě a stranicky, protože vzniká určitý směr politické ekologie od ekosocialistů až po hnutí zelených“ [Pecen 1986 : 9].

ekologické situace v národním i celosvětovém měřítku přivedlo i komunistické a dělnické strany socialistických zemí k tomu, aby vedle vlastního státního řízení tvorby a ochrany přírody a pracovního prostředí věnovaly velkou pozornost také mezinárodní spolupráci v této oblasti. Naléhavě se prosazují již i další určující prvky prostředí – vojensko-politické, ekonomické, kulturně sociální, jak o tom svědčí úsilí o kvalitativně nové, rozvojové „integrační prostředí“ v rámci RVHP, a dokonce v dalších dimenzích, jakou je i vize „společného evropského domu“ M. S. Gorbačova [Gorbačov 1987 : 175].

Komplexní přístup k chápání tak složitého jevu, jakým je právě životní prostředí, je důležitým předpokladem pravdivého, adekvátního rozpoznání zákonitostí utváření jeho struktury a úrovně, pochopení jeho aktivní role, jeho pohybu a nalezení společenskoprakticky použitelných a účinných způsobů řízení jeho vývoje. Ačkoli jistě nejde jen o otázku poslední doby (připomeňme zde noogenetické pojetí Vernadského), je identifikace všech stránek tohoto problému, a tím spíše jeho řešení, nesporně dlouhodobým úkolem. O složitosti a dlouhodobosti vypovídá názorně problematika poznání zákonitostí. Například předvídání změn a dokonce řízení významnějších změn přírodního klimatu: zvýšení poznatelnosti a předvídatelnosti utváření zemského klimatu, schopnosti kvantifikovat antropogenní vlivy na podnebí a předvídat utváření podnebí s přijatelnou přesností se očekává snad za 30–40 let; člověkem řízené závažnější změny přírodního klimatu očekávají odborníci snad za 150–200 let, budou-li získány trvale působící zdroje energie, srovnatelné s příkonem slunečního záření, dopadajícího na Zemi.

Primární biologická závislost existence člověka na *přírodním prostředí* (půda, voda, vzduch, rostlinstvo, živočišstvo, suroviny a energie) je natolik nesporná, že odůvodňuje zjevnou tendenci věnovat všem takto vymezeným složkám přírodního životního prostředí prioritní pozornost. Jejich vyčerpání, nevyváženost ve vztahu k prudce se vyvíjejícím potřebám lidstva, mnohdy již kritický stav a devastace, to vše navodilo ve společenském i individuálním vědomí dominující pozici přírodního subsystému v životním prostředí; přitahuje to zvláštní pozornost společnosti ke stavu, dynamice a vzájemnému působení, ovladatelnosti či ovlivnitelnosti pohybu jeho jednotlivých složek. Zdokonalení lidského poznání v této oblasti, rozvinutí schopnosti člověka bezpečně a rozumně ovládat přírodu, využívat ji ke svým potřebám – to je jistě převážně očekáváno od rozvoje přírodních a technických věd.

Rostoucí význam v historickém vývoji lidstva však nabývá již i *umělý hmotný subsystém životního prostředí*, tvořený převážně zhmotnělými výsledky lidské práce (sídla, továrny, sociokulturní a ekonomická infrastruktura, dopravní, komunikační a další systémy, tzv. druhá příroda). Poznatky přírodních, technických a společenských věd, ve vzájemném skloubení, umožní i žádoucí prohloubení vědecké predikce vývojových tendencí i požadavků na budoucí vývoj tohoto subsystému životního prostředí společnosti, na jeho vztahy k ostatním složkám lidského prostředí a stanovení opatření k přípravě a realizaci žádoucích vývojových změn.

Sociální prostředí jako nedílná, relativně svébytná podsoustava životního prostředí, má pro člověka stejně objektivní a určující význam jako svět přírody nebo lidských artefaktů obklopujících každého jedince v různé míře a působících na jeho život s různou intenzitou. Tato sféra je nesporně doménou společenskovědního výzkumu, společného úsilí filozofických, sociologických, ekonomických, psychologických, politických, urbanistických, kulturně estetických, pedagogických a dalších odborníků. Odtud by také měly vycházet integrující koncepce a řešení.

1. Kvalita životního prostředí jako kritériální hodnota

V současné hierarchii hodnotové orientace člověka vystoupila do popředí kvalita lidského života a v tom i kvalita životního prostředí (2). Lze to považovat za přirozený průvodní jev rozvoje lidské společnosti, zvláště citlivý při posuzování charakteru jednotlivých etap jejího vývoje. Analýza a zhodnocení kvality životního prostředí předpokládá, že známe dostatečně přesně jeho podstatné užitečné vlastnosti, které určují do jaké míry, na jaké úrovni je daný systém schopen plnit svou účelovou funkci a že dovedeme kvantitativně změřit jejich hodnotu a porovnat ji se zvolenými měřítky (etalony, standardy, normami ap.). Příčin, proč takovýto záměr nelze plnit nijak snadno, je více: složitost, neurčitost, proměnlivost a obrovský rozsah prvků, obtížnost stanovení nejnižší rozlišovací úrovně jednotlivých prvků, jejich komplikované mnohastupňové vazby. Navíc jde o problematiku vyjadřování významu prvků při jejich slučování do vyšších celků, takže *celkové hodnocení agregátu „životní prostředí“ není nikdy prostým souhrnem hodnocení kvality jeho nižších složek*. Proto je třeba u jednotlivých složek srovnávat a hodnotit nejen jejich *objektivní stav* (např. čistotu vody obecně), ale i jejich *subjektivní hodnocení* (týž stupeň čistoty vody nevyjadřuje stejnou kvalitu z hlediska různých konkrétních uživatelů vody: kojenci, rybáři, zemědělci, rekreanti, průmysloví uživatelé atd.).

Hodnocení téhož subjektu se mění i podle toho, jaký prvek (oblast) svého životního prostředí hodnotí, v jaké době, v jaké fázi svého vlastního vývoje. Tak například mladí rodiče s malými dětmi mohou hodnotit dobře kvalitu svého sídliště (dostupnost jeslí, mateřské školy, vhodných hřišť ap.), zatímco stejní rodiče v další etapě svého života nemusí již být spokojeni s tímto sídlištěm, postrádající jiné užitečné funkce, jako například kulturní, společensko-zábavné a další. Saturevali na přijatelné úrovni svou potřebu bydlení, dále se však kulturně rozvíjejí a pojednou ostře vnímají nízkou kulturně-estetickou úroveň svého bezprostředního okolí, uvědomí si i její neuspokojivé výchovné působení na své potomky atd., ačkoli se jeho objektivní kvalita vůbec nemusela změnit. Využití poznatků charakterizujících zákonitosti interakce sociálního subjektu s jeho životním prostředím se tedy jeví jako významný směr zdokonalování řízení sociálních procesů.

Teprve na základě *skloubení výsledků obou zmíněných linií hodnocení* lze přiměřeně realisticky posuzovat úroveň kvality jednotlivých prvků, oblastí nebo dokonce celého životního prostředí, uvažovat o jeho umístění na určité pozici zvolené hodnotící stupnice (např.: nevyhovující – nebezpečný, jedovatý, škodlivý, ničivý, deprimující; nízký, průměrný, vyhovující, vysoký, výtečný – léčivý, pozitivně motivující tvůrčí výkonnost, přinášející pocit štěstí, spokojenosti člověka ap.). Složitost sjednocování objektivní a subjektivní linie hodnocení kvality životního prostředí přibližuje následující čtyřpolohový model (viz s. 135).

I když zodpovídání zdánlivě prastaré, ale přitom stále znovu a znovu v různých obměnách kladené otázky, co je to vůbec dobrý nebo špatný lidský život, a v tom obdobně jaké je prostředí lidského života, zdá se být stále nelehkým úkolem (nehledě na potíže s definováním

(2) Specifiku lidského života, a tedy i lidského životního prostředí, charakterizoval Suřa [1987 : 360, 362–363]: „Zdaleka nikoli každý vztah člověka k prostředí se realizuje v chování a činnosti. Nicméně i tyto „nečinnosti“ prvky jsou velmi závažnými složkami jeho života. Emoce, pocity, tužby, sny, iluze, bloudění, předsudky, potřeby, zájmy, cíle . . .“, i tyto prvky si „subjekt uvědomuje jako svou vlastní nepřetržitost, jako prožité vztahy . . .“. I když v reálném životě je vlastně člověk i jako individuum vždy více či méně sám sobě podstatným životním prostředím, nelze jistě tuto důležitou schopnost člověka vyčlenit se z obklopujícího jej světa, zveličovat. „Univerzální schopnost člověka vytvářet si vztah k sobě samému je velmi složitým fenoménem, je nejdůležitějším ukazatelem celkového rozvoje jedince a závisí jak na sociálních možnostech a podmínkách, tak i na vnitřních kvalitách individua, jeho orientaci, snahách o rozvoj sebe samého“.

Poloha	Objektivně	Subjektivně	Sjednocení
I	Dobré	Spokojenost	Soulad a blaho
II	Špatné	Nespokojenost	Soulad, ale neblaho
III	Špatné	Spokojenost	Nesoulad, ale akceptace, zvyk, přizpůsobení
IV	Dobré	Nespokojenost	Nesoulad a nepřizpůsobení, neakceptace, odpor

samého obsahu pojmu životního prostředí a na problematičnost syntézy nižších jednotek ve vyšší), je nutné věnovat této otázce odpovídající pozornost: zkoumat různé její aspekty, vyvíjet a zkoušet speciální výzkumné postupy, shromáždit dostatečně bohaté empirické poznatky o reálném stavu a pohybu kvality životního prostředí v celé jeho složitosti, vytvořit předpoklady pro srovnávání a hodnocení ve vývojovém, oblastním i mezinárodním měřítku, bez něhož se neobejde vědecky zdůvodněné společenské řízení této oblasti sociálního pohybu alespoň v příštím období.

2. Proměnlivost, celistvost a polyfunkčnost forem životního prostředí

Složitost fenoménu životního prostředí člověka nelze jistě vyčerpat jakoukoli jednorozměrnou a jedinou klasifikací. V reálném světě jsou *konkrétní prostředí* vždy současně celistvým průmětem především již uvedených základních subsystémů do jednotlivých specifických úrovní, respektive kategorií, odrážejících danou *strukturu sociálního subjektu*. Toto další klasifikační hledisko prohlubuje pohled na strukturu životního prostředí, lidského milieu, chápaného celistvě jako souhrn původních přírodních, artefaktních a společenských životních podmínek, ovlivňujících vývoj sociálního subjektu v určitém místě a čase. Z tohoto pohledu se vytváří obraz struktury životního prostředí, v němž vystupují do popředí úrovněvové podsystémy *mikroprostředí*, jímž je milieu jednotlivce nebo malé sociální skupiny, *mezoprostředí*, tj. milieu sociální vrstvy, třídy a podobné pospolitosti, *makroprostředí*, tj. milieu života určité společnosti, státu apod. a nakonec již i *megaprostředí*, chápané jako milieu celého lidstva, zemské civilizace. Význam proporcí takto vymezených subsystémů prostředí nelze zaměňovat nebo vzájemně nahrazovat. I když lze pozorovat narůstání váhy vyšších úrovněvových podsystémů, neztrácí se fakticky nijak do pozadí mikroprostředí, základní úroveň, na níž dochází k transformaci vlivů a interakcí individua v jeho každodenním životě se všemi vyššími rovinami jeho určujícího prostředí. Reálným životním prostředím člověka je i kosmos. Tempo vědeckotechnického pokroku nasvědčuje, že tato, z hlediska uvedené klasifikace nejvyšší rovina, bude mít význam nejen pro vědeckovýzkumnou praxi, pro vysoce kultivovanou výrobně pracovní činnost člověka, pro komunikace, ale i jako prostředí rekreační a turistické. A to ponecháme stranou již dnes nesmírně akutní problém vesmíru jako prostředí militárního.

Problematika říditelnosti vývoje životního prostředí souvisí do značné míry též s charakterem možných změn tohoto objektu, s jejich kvalitativní a kvantitativní určeností, s otázkami identifikace vývojové trajektorie sociálních a přírodně sociálních jevů, činností a vztahů, které je nutno současně s ohledem na jejich určenost zkoumat jako celistvé specifické jevové komplexy, vnitřně podle konkrétní situace obsahově i formou diferencované, kombinované a polyfunkčně se proměňující. Soubor takovýchto, podle převažující účelové funkce vymezených, *konkrétních typů prostředí* je velmi pestrý, každý z dále uvedených typů je vlastně označením pro obsáhlou varietu konkrétních případů (pracovní prostředí, bytové a sídlištní,

městské a venkovské prostředí, rodinné prostředí, sportovní prostředí, školní prostředí, rekreační prostředí, zařízení obchodu a služeb atd.).

U každého z uvedených typů lze dále rozlišit řadu podtypů, přechodných a vzájemně kombinovaných forem. V tom se projevuje mnohotvárnost interakce konkrétních přírodních prvků, lidských činností, chování a vztahů v reálném životě, z toho vyplývajících zájmů a aspirací. Člověk v průběhu svého života nejen stále prochází různými typickými prostředními (rodinným, dopravním, pracovním atp.), ale také současně se v dynamické soustavě jeho životních prostředí projevuje *prolínání a vzájemné ovlivňování jednotlivých typů prostředí (např. bytového a pracovního) a jejich utvářejících prvků (fyzikálních, sociálních, biologických atd.)*. Přitom nejen typ, ale i prvek životního prostředí, má pro různé konkrétní sociální subjekty různý význam, funkci a je také diferencovaně tímto subjektem zpětně ovlivňován. Prostředí „diskotéka“ může být určitým subjektem náruživě vyhledáváno, život v něm je pro něj spojen s pocitem blaha, pro jinou sociální skupinu je to prostředí nepříjemné, až nezdравé (akustický smog), odmítané. Prostředí, které nazveme stručně „les“, je pro jednoho jednoznačně prostředím pracovním, pro jiného zase rekreačním, ale může být současně pro téhož jedince pracovním i rekreačním prostředím, respektive místem trávení volného času. Analýza těchto vztahů má význam pro výkonové i sebeřídící parametry života člověka ve vztahu k jeho určujícímu prostředí.

3. Vztah vědy, techniky, ekonomiky, kultury a umění k životnímu prostředí

V poznávacích a řídicích přístupech k problematice životního prostředí nabývá na důležitosti sociální reflexe prognostických výpovědí o vývoji vědy, techniky, ekonomiky, umění a politiky. Přehledný rozbor problematiky přírodního a umělého v kontextu prudkého vědeckotechnického rozvoje najdeme například v práci I. T. Frolova [Frolov 1979 : 75–104]. Příznačná je velká členitost a rozpornost této problematiky, jejíž *zkoumání by se mělo vyvarovat jakéhokoli zjednodušování*. Zkušenosti s technotronizací domácností, škol, obchodů atd. vyjevují výrazný svár technologické a ekonomické efektivnosti se sociálními požadavky člověka, jeho soužití s přírodou a ostatními lidmi, tvořícími jeho prostředí života, do něhož patří stále výrazněji i jeho vlastní výtvoři a důsledky vlastních aktivit.

Moderní systémy elektronického zpracování a přenosu informací (3) umožnily například rozvinout „elektronickou domácí práci“, umožňující vykonávat různé administrativní, písářské, knihovnické, programátorské a jiné práce v domácnostech, vzdálených i desítky kilometrů od centrálního pracoviště. Tak může žena pečovat ve svém domáckém prostředí o děti, aniž přeruší zaměstnání, takové domácí decentralizované pracoviště se ukazuje vhodným při zaměstnávání invalidů atd. Současně se však objevují nepříznivé efekty a souvislosti: oslabení kontaktu se spolupracovníky, určitá sociální izolace se známými důsledky, snahy zvýšit ekonomický tlak na pracovníka zaměstnávaného touto formou

(3) Tempo vědeckotechnického pokroku v oblasti komunikačních prostředků, celosvětového šíření informací, vytváří stále mohutnější formující tlak na životní prostředí lidí, v celé jeho struktuře. Ještě před koncem tohoto století očekávají mnozí odborníci všeobecný nástup informačně komunikační éry. Mnozí současně upozorňují [Eksl–Métayer 1986] i na negativní působení nové telekomunikační techniky, elektronických audiovizuálních technologií a celých sociotronických systémů, které se stávají v rostoucí míře již dnes hlavním prvkem kulturně technického prostředí života zejména některých sociálních skupin obyvatelstva v řadě zemí světa. „Člověk je skutečně obklopen již převážně produkty své vlastní činnosti, umělým prostředím, které dodává stále více podnětů a signálů pro jeho myšlení, citění a jednání. V tomto kontextu hrají významnou úlohu právě moderní prostředky masové komunikace . . .“ [Filipcová–Filipec 1982 : 385 aj.].

(neplacení příplatků za přesčasovou práci, dávky v nemoci apod.). Ukazuje se dále, že například moderní elektronický průmysl, jednoznačně spojovaný se strukturou národního hospodářství převážně intenzivního, efektivního typu, není zdaleka jednoznačným přínosem pro přírodní, pracovní a sídelní prostředí, i když jeho specifická negativní projekce do životního prostředí není tak zřejmá, jako je tomu třeba u povrchové těžby surovin, chemických provozů, gigantických intenzivních velkochovů hospodářských zvířat, rozlehlých polních a lesních monokultur a mechanicko-chemických technologií obdělávání půdy. V souvislosti s rostoucím rozsahem mírového využívání jaderné energie se vyhroutil potřeba zahrnovat do plných společenských nákladů na výstavbu a provoz příslušných zařízení i náklady na projekci a realizaci odpovídajících signalizačních a zabezpečovacích systémů, náklady spojené s likvidací následků havárií, radioaktivního odpadu atd. Obdobně narůstá ekologicko-bezpečnostní problematika do kritických stavů u všech moderních sociotechnických systémů, jako jsou mrakodrapy, velkoměsta, energetické propojené systémy, dálnice, velkokapacitní letadla, tankery, integrované soustavy ekonomické, vodohospodářské, a samozřejmě jako nejnebezpečnější, soustavy zbraní. Vycházíme-li z dosud poznanych zákonitostí vývoje lidské společnosti, lze očekávat, že vyšší vývojové stupně lidské civilizace budou provázeny soustavami stále složitějšími, výkonnějšími, integrovanějšími, ale i zranitelnějšími a nebezpečnějšími.

V utváření prostředí lidského života je nezastupitelná také *úloha umění*. Socialismus potřebuje novou estetiku, oproštěnou od prostých představ o „lineární závislosti na spotřebě umění a ekonomické efektivnosti práce“ [Letsch 1985 : 7 ad]. Jednotlivé stránky vzájemné interakce životního prostředí a člověka se i zde prolínají a projevují složitými efekty. Rozvoj vědy a techniky modifikoval například i to, jak spoluvytváří naše životní prostředí hudba. Elektronická akustická a telekomunikační technika je potenciální silou, která masově zpřístupnila hudební prostředí lidu, zlepšila na jedné straně kvalitu poslechu, ale současně se připojila ke zdrojům hluku ohrožujícím zdraví lidí, často nevratným, nenapravitelným způsobem.

Přitažlivost kulturních památek (představujících kulturní paměť vztahu minulých generací k životní hodnotě „krása“) a zamyšlení nad tím, zda naše epocha zanechá srovnatelně obdivuhodné hodnoty tohoto charakteru dalším generacím, vedla k zamyšlení, jaký je vztah politiky a kultury, moci a krásy, zda v činnosti státu působí také nějaký estetický faktor. V buržoazně demokratických, ale i socialistických státech vědomě nikdo neusiluje o to, aby se politika a kultura nebo moc a krása vzájemně vylučovaly nebo rozcházely. Přesto v tomto směru je patrná určitá slabost, či deficit, neboť přes nesporně pokrokovější působení státu v oblasti sociální politiky, vzdělání atd. nemůže se vykázat stejně silným pozitivním působením na vznik stavebních a jiných opravdu krásných děl trvalé hodnoty; dokonce i úroveň péče o artefakty krásy historické ceny, které jsou ve státní správě, se nemůže vyhnout vážné kritice. Je proto důležité, aby zdokonalování společenského řízení, nedílně spjaté s prohlubováním socialistické demokracie, neopomíjelo ani rozvoj této stránky lidského života, jeho určujícího prostředí, aby snad krása nebyla z hlediska politické moci, působení státu a dalších politických institucí a orgánů, pojmána jako „reakcionářský“ pozůstatek vymřelých, překonaných předdemokratických elit. Šeď, přízemnost, ošklivost nemůže být akceptovaným atributem socialistického životního prostředí.

4. Vztah „sociální subjekt – prostředí“ je potenciálním zdrojem zvyšování účinnosti společenského řízení

Potřebnost zkoumání tohoto zvláštního pole sociálního pohybu vystupuje výrazně do popředí v souvislosti s radikálními vědeckotechnickými, ekonomickými a sociálně politickými inovacemi, změnami a mírou dosažení dynamického cíle řízení společnosti k jejímu rozvoji, tj. zvyšování kvality života jejích členů. *Význam možnosti dosažení určitých změn ve vlastnostech, chování, postojích, spokojenosti atd. člověka cestou řízených změn v jeho bezprostředním životním prostředí* akcentuje například současná sovětská sociologie v souvislosti s úkoly revoluční přestavby života sovětské společnosti. Sebekriticky se přitom konstatuje, že „sociologie nebyla v mnohém na přestavbu připravena, zejména proto, že zkoumala sociální typy mimo prostředí jejich životní činnosti, mimo složité dynamické vztahy s podmínkami jejich životního postavení [Janickij 1987].

Tento přístup k životnímu prostředí člověka plně konvenuje významu této kategorie pro zdokonalování socialistického společenského řízení, jehož klíčová účelová funkce je při výstavbě socialistické společnosti charakterizována navozováním takových změn, jejichž výsledkem je dosažení historicky nebývalé kvality života člověka, všech členů společnosti, kteří také ze všech svých sil o naplnění tohoto cíle společně usilují. *Pojetí životního prostředí*, vystupujícího současně *jako kritériální životní hodnota a jako silové pole*, na něž reaguje sociální subjekt jako učící se, rozvíjející se systém, dobře odráží reálnou podstatu společenského řízení, které je imanentním atributem společenského pohybu. *Cílevědomé využití formotvorného tlaku prostředí* na chování jednotlivců i subjektů kolektivního rozhodování vytvářením daným cílům rozvoje adekvátního prostředí, vyznačujícího se náročností na kvalitu a efektivnost, odpovědnost, podnikavost atd., skládajícího se z mnoha určujících prvků vzájemně propletených (ceny, pravidla odměňování, právní normy a etické zásady, přímé příkazy, rozdělení moci a sociálních sil a energie do jednotlivých složek úhrnného sociálního subjektu, přírodní zdroje a podmínky atd.) je tak současně záležitostí zdokonalování vědeckých základů samotného systému společenského řízení. V dané souvislosti lze dále vyzvednout *růst významu praktického využívání principu nepřímého řízení*, respektujícího právě zákonitosti utváření a vzájemného působení změn sociálního subjektu a jeho podstatného prostředí. Prohloubení komplexního pravdivého poznání této složité oblasti společenského pohybu by mělo současně omezit aplikace zjednodušených mechanacistních modelů, nerespektujících zvláštnosti utváření a fungování inteligentních živých systémů, diferencovanost prostředí lidského života, vytvářející a současně sebeběpřetvářející charakter lidské činnosti a vztahů mezi lidmi a k přírodě.

Důkladné zkoumání životního prostředí, jeho identifikace, hodnocení, vysvětlování konkrétních jevů a vztahů je nezbytnou součástí a podmínkou úspěšné společenské sebeřídící činnosti zejména strategického a dlouhodobého charakteru. Dominují zde funkce aktivního plánovitého utváření prostředí pro činnost podřízených složek sociálního subjektu, ale i složek na stejné, horizontální úrovni (vztahy svobodných výrobců a tomuto postavení odpovídající zájmy, uspokojování potřeby sdružování, spolupráce, vzájemně prospěšné výměny činností, výkonů). To předpokládá znalost a respektování závislosti mezi působením jednotlivých agencií daného prostředí, v jeho jednotlivých typech a konkrétních (živých) případech, a jejich změnami a plněním cílů řízení.

Na nižších rovinách reálného prostředí vystupuje do popředí spíše pasivní, reaktivní přístup lidí ke změnám jejich prostředí, a to s relativně krátkou dobou odezvy. Je třeba zdůraznit, že nejde zdaleka jen o procesy adaptace, i když odezva na bezprostřední změny vlivů prostředí je nejprve prakticky vždy jen adaptační. Jednotlivec, pracovní skupina nebo jiná sociální

pospolitost, se chovají jako učící se systém, se všemi zvláštnostmi vyplývajících i z toho, že jde o živou dynamickou soustavu inteligentních lidských bytostí. Takovéto společné východisko se pak jeví jako předpoklad rozvinutí poznání a využití příslušných poznatků v sebeřídící složce společenských vztahů a činností. Některé z úloh, které se zde nabízejí k řešení: jak se utvářejí přechody mezi převážně negativně působícím a pozitivním prostředím (vznik např. poloilegální ekonomiky), jak vzniká prostředí netečnosti, průměrnosti, obranného nebo negativního, zastírajícího a předstírajícího chování, prostředí zadržování možných vyšších a lepších výkonů, prostředí akceptující krátkozrakou exploataci při odních zdrojů, opomíjení dlouhodobých a kvalitativních parametrů a kritérií hodnocení životního prostředí, projevy příživnictví a latentních forem vykořisťování člověka člověkem ap. A naopak: jak vzniká, jak lze plánovitě navozovat prostředí vyvolávající a vyžadující iniciativu, vysokou tvůrčí výkonnost, pozitivní podnikavost podporující přijímání rozumného rizika při hledání nových cest rozvoje; jak budovat a využívat zpětného působení prostředí charakterizovaného vztahy poctivosti, vzájemné pomoci a spolupráce, porozumění, komunikativnosti při řešení vývojových problémů a kritických situací.

Sociologie má v těchto souvislostech šanci a zároveň povinnost osvětlit řadu otázek a problémů ve vztazích mezi rozvojem člověka a jeho životním prostředím.

V tomto smyslu je třeba sledovat a zabezpečovat, aby se v socialistickém životním prostředí v potřebné struktuře nacházely a převažovaly činitele vyžadující a podporující rozvoj a zdokonalování člověka.

Literatura

- Barsch, K.: *Stimulierung und gesellschaftliche Verhältnisse*. Soziologie und Sozialpolitik 1985, Nr. 4.
- Baruš, V.: *Životní prostředí – globální problém lidstva*. Politická ekonomie 1986, č. 11.
- Eksl, R. – Métayer, G.: *Technical Modernism and Social Conservatism – France's Communication „Illness“*. Futures 1986, Nr. 4.
- Filipcová, B. – Filipec J.: *K některým otázkám obsahu, působení a výzkumu hromadných sdělovacích prostředků*. Sociologický časopis 1982, č. 4.
- Frolov, I. T.: *Věda a budoucnost lidstva*. Praha, Mladá fronta 1979.
- Gorbačov, M. S.: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi i pro celý svět*. Praha, Svoboda 1987.
- Janickij, O. N.: *Otkaz ot šablonov, lomka stěreotipov*. Razmyšlenije sociologa. Kommunist 1987, No 1.
- Letsch, H.: *Plädoyer für eine schöne Umwelt*. Berlin, Dietz Verlag 1985.
- Marx, K. – Engels, B.: *Anti-Dühring*. Spisy, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 6. Praha, SNPL 1959.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 39. Praha, Svoboda 1975.
- Michajlov, S.: *Sociologičeskije problemy razvitogo socialisma*. Moskva, Progress 1985.
- Molese, A.: *La communication*. Paris, Centre d'Étude et de la Promotion de la Lecture 1971.
- Pecen, J.: *Místo ekologického problému v systému globálních problémů a jejich vzájemné souvislosti*. In: Sborník ze semináře „Filozofické a společenské souvislosti ochrany a tvorby životního prostředí“. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
- Rychtařík, K.: *Dialektika faktů a teorie*. Sociologický časopis 1987, č. 2.
- Rychtařík, K.: *Sociální typ a mnohvrstevnost jeho prostředí*. Sociologický časopis 1982, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Otevírat a řešit rozpory sociálního světa lidí*. Sociologický časopis 1987, č. 3.
- Siusiukalov, B. I.: *Socialistická společnost*. Bratislava, Pravda 1976.
- Sulga, N.: *Lidský život jako předmět poznání*. Společenské vědy v SSSR 1987, č. 4.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

П. Кунст: Окружающая среда и управление развитием общества

Статья приводит социологическую точку зрения на человеческую окружающую среду, специфическое значение которой в развитии социального субъекта стремительно возрастает, начиная с плана микромира человека – индивида или специфических социальных групп и кончая общими, глобальными проблемами человеческой цивилизации.

Основное внимание уделяется, наряду с стремлением к более целостному, более богатому и сбалансированному отражению структуры самого феномена человеческой окружающей среды, диалектически противоречивым отношениям среды и (само) управления обществом, с учетом исторически определенных целей и условий социального развития. С этой точки зрения рассматриваются потенциальные ресурсы социальных движущих сил развития реального социализма, их развития и мобилизации.

Сложное поле развития общества во взаимодействии (социальный субъект : выработка : потребление : среда : управление) здесь рассматривается, в первую очередь, с точки зрения качества вышеуказанных структурных элементов и эффективности их формирования и взаимодействия. Качество человеческой жизни, включая человеческую среду, выступает при этом как ключевой, целевой критерий, критерий исторически конкретно определенный.

Summary

P. Kunst: Human Environment and Societal Development Control

The paper presents a sociological view of the human environment whose specific importance in the development of the social subject is markedly growing, beginning with the level of the microworld of man – of the individual or of specific social groups – and ending with general, global problems of human civilization.

Besides the endeavour to arrive at a more integrated, richer and more balanced comprehension of the structure of the phenomenon of human environment itself, attention is focussed on the dialectically contradictory relations between the environment and the (self)control of society with respect to the historically determined goals and conditions of social development. From this angle, the potential sources of social motive forces governing the development of real socialism, their development and mobilization are subsequently considered.

The complex interactive field of the society's development (social subject : performance : consumption : environment : control) is conceived primarily from the point of view of the quality of the structural elements referred to above, and from that of the efficiency of their formation and interaction. At the same time, the quality of human life – inclusive of the human environment – appears as a key, goal criterion, as a historically concretely determined criterion.

Stav životního prostředí je výslednicí interakcí mezi společností a přírodou; tyto interakce jsou vlastně přírodně historický proces, který má různé časové a obsahově vymezené etapy. Obsahem je přeměna přírody pro lidské potřeby, procházející v procesech a etapách jako vlivy – vyvolané změny – účinky při vzájemném působení přírodních a společenských zákonitostí.

Vývojové procesy v prostředí s ohledem na různorodost jeho složek (přírodní, umělé, sociální) mají různé časové parametry, takže prognózování v různých časových horizontech je nezbytnou nutností. Když budeme uvažovat také různé druhy zákonitostí pro jednotlivé vývojové procesy (přírodní, společenské), jejich vlastnosti, vzájemné vztahy v konkrétních prostorových podmínkách s řadou stále nových impulsů vlivem výrobních i nevýrobních aktivit společnosti, můžeme postupně docházet k představě o složitosti prognózování. Tato skutečnost nemůže však vést k ignorování nebo nepřipustnému zjednodušování při zpracovávání prognóz. Například není možné aplikovat metodické postupy zpracování prognóz jednotlivých odvětví hospodářství, jako nelze vypouštět ty složky prostředí, které mají dlouhé vývojové parametry, delší než je ekonomický reprodukční cyklus. Prognózováním kvality životního prostředí se rozumí stanovení možných problémů z nějaké výchozí báze, s nimiž se setká objekt prognózování v budoucnosti při snaze dosáhnout určených, dříve formulovaných cílů, při zadaných prostředcích materiálních, finančních a informačních. Hlavní charakteristikou prognózování je jeho cykličnost a iterace k reálné situaci, takže jde o kontinuální činnost. Metodologicky se jedná o završení výzkumu kvality životního prostředí, který rozdělujeme do tří etap:

- a) komplexní analýza a syntéza stavu životního prostředí ve zkoumaném prostoru,
- b) stanovení kauzálních vztahů a objasnění příslušných jevů,
- c) stanovení vývojových trendů a prognózování stavu životního prostředí v jednotlivých časových horizontech.

Jedním ze závažných předpokladů vypracování reálné prognózy jsou vhodné informace o dynamice vývoje společnosti, interakcí společnosti a prostředí, dynamice jednotlivých procesů ve zkoumaných oblastech, včetně meziregionálních vztahů v úrovni vazeb politických, sociálních a hospodářských i ekologických.

Jako základní se předpokládají informace z těchto problémových sfér:

- změny životního způsobu společnosti a změny životní úrovně jednotlivých sociálních skupin
- používané technologie hospodářské činnosti včetně změn vyvolaných vlivem vědeckotechnické revoluce a časový parametr těchto změn
- způsob a objem využívání jednotlivých druhů přírodních zdrojů
- proces vývoje vlivů aktivit (výrobních a nevýrobních), vyvolaných změn v prostředí a konečného stavu účinků původních vlivů
- druh a objem činnosti ve tvorbě a ochraně životního prostředí.

Při využívání regionů rozlišujeme tři etapy, z jejichž charakteristiky je možné stanovit kvalitativně odlišné stavy a změny prostředí:

- a) počáteční využívání přírodních zdrojů a vlastností prostředí, které dosud nebyly využívány,
- b) extenzivní rozvoj oblastí, charakterizovaný rostoucím využíváním přírodních zdrojů a počátkem činnosti souhrnné péče o životní prostředí,
- c) intenzivní rozvoj regionů charakterizovaný stabilním fungováním využívání rozšířené reprodukce přírodních zdrojů a zavedení aktivit pro zlepšování a komplexní tvorbu životního prostředí, včetně ekologizace společenského reprodukčního procesu a vědeckotechnické revoluce při zachování ekologické rovnováhy, tzn. nalezení optimalizace v interakcích společnosti a prostředí.

Některé vývojové procesy v prostředí (nasycenost ekosystémů, perzistence prostředí vůči novým látkám, oběhy vody aj.) mají takové časové parametry, které překračují dobu reprodukčního cyklu výrobních oborů, ale jejich přítomnost je nezbytná. Pak je nutné provést volbu různých časových horizontů a současně zajišťovat podkladové informace o procesech a změnách v prostředí.

Pro každou zmíněnou etapu rozvoje regionu je nutné při zpracovávání prognóz vytvořit „novou“ koncepci (model) kvality životního prostředí mimo jiné i z důvodu nedostatku informací nebo změn či nedorozumění některých problémů v plném předpokládaném rozsahu. Jde například o:

- porušení bilančních vztahů nebo nějakých omezení zdrojů
- nesoulad mezi stanoveným systémem cílů pro prognózování stavu kvality životního prostředí
- objevení rozporů v podmínkách obecné koncepce rozvoje regionu a koncepci pro prognózu stavu kvality životního prostředí
- rozpory a neshody výsledků normativního a simulačního modelu kvality životního prostředí.

Jestliže vycházíme z představy, že určitá kvalita životního prostředí je výslednicí interakcí společnosti s přírodou (prostředím), potom je nutné vytvořit také „syntetizující systém“ pro základní analýzu, včetně funkčních vztahů jednotlivých subsystémů. Taková jednota hlavních subsystémů (společnost – obyvatelstvo, hospodářství; příroda) včetně regionálního aspektu se nazývá přírodně technický teritoriální systém definovaný při řešení tématu RVHP – I.3 – hodnocení a prognózování životního prostředí v regionálním rozvoji. Je možno jej charakterizovat takto:

Jednotlivé subsystémy je možné dále charakterizovat takto:

Obyvatelstvo:

- spotřebitel materiálních i přírodních hodnot
- pracující prvek, který do výrobní činnosti zavádí nejrůznější techniku
- sociálně biologický prvek

Hospodářství:

- systém společenské výroby
- souhrn odvětví materiální výroby a nevýrobní činnosti zaměřené na výrobu materiálních hodnot a různých druhů služeb, při materiální výrobě uvažujeme jeho základní prvky – práci, dále „zbraně“ práce, tj. techniku a přírodní zdroje a předměty práce, které poskytuje příroda. Tím se tato část bloku rozděluje na výrobní a sociální část, která má přírodní původ – zdroje – z bloku – příroda.

Příroda:

- zdroje pro výrobu
- prostředí života obyvatel

- prostor pro hospodářskou činnost a osídlení
- ochránce genofundu

Při analýze a charakteristice přírodně technického teritoriálního systému je nutné brát v úvahu základní vlastnosti a funkce jako je : sociálně hospodářská funkce, rozměr, ovladatelnost, hierarchičnost, strukturovanost, stabilita a rozvoj aj., včetně zpětných vazeb jak jednotlivých prvků, tak také vztahů.

Při dynamice rozvoje tohoto systému rozeznáváme dva druhy a to :

1) Evoluční rozvoj :

- a) extenzivní využívání prostředí (krajiny) – od jeho vzniku, kulminace až do zániku (když byly vyčerpány např. zdroje),
- b) intenzivní rozvoj v celém procesu vzniku, vývoje, charakteristický hlavně intenzifikací využívání všech prvků a složek prostředí, zejména při přechodu od prosté k rozšířené reprodukci obnovitelných zdrojů.

2) Revoluční rozvoj :

- a) vznik nových druhů výrobních procesů a s nimi spojené dobývání nových druhů zdrojů a tím vznik celkově složitější struktury, vyšší stupeň entropie, vznik nových druhů činností, jako je ochrana a zlepšování životního prostředí, a to nejen v lokální, ale i regionální úrovni,
- b) změny ve využívání prostředí (krajiny) zejména z důvodu zamezení konfliktů nebo při totálním vyčerpání nějakého zdroje (viz území uranových revírů v ČSSR).

Ze známých metod prognózování je vhodné využívat ty, které mohou přivést řešení k nejpravděpodobnější variantě cílových systémů, tzn. kombinovat jak metody extrapolace vývoje, modelování, expertní prognózy, včetně logických modelů pro syntézy aj.

Cílem prognózování vývoje kvality životního prostředí ve vztahu k reprodukčnímu procesu a socialistickému způsobu života je prevence negativních vlivů hospodářské činnosti a jejich účinků a vytváření podmínek pro harmonický rozvoj člověka a společnosti, tj. tvorba zdravého životního prostředí pro vývoj nových generací obyvatelstva (1).

Charakteristika životního prostředí v ČSSR (2)

V posledních desetiletích se kvalita životního prostředí na území celého státu rapidně zhoršila. Cca 47% obyvatelstva žije v sídelních a průmyslových aglomeracích, kde je kvalita životního prostředí ve stadiu ekologické krize (32% v ČSR a 15% v SSR). Roční škody a ztráty způsobené výrobními a nevýrobními aktivitami dosahují 8–10% národního důchodu. Soustava opatření v řízení, plánování i vlastní realizaci zaměřených na ochranu a tvorbu životního prostředí není adekvátní tempu znehodnocování prostředí v žádném směru. V některých ukazatelích znehodnocování kvality životního prostředí (depozice síry na plochu nebo obyvatele) dosahuje ČSSR smutného postavení mezi nejhoršími čtyřmi státy. Upřesněno jde o páté místo v Evropě v produkci $\text{SO}_2 = 3,37 \text{ mil. t/rok}$, třetí místo v přepočtu na plochu $26,4 \text{ t/km}^2$, druhé místo v přepočtu na 1 obyvatele = 229 kg/obyv./rok . Na území ČSSR dochází k produkci 7,6 mil. t/rok plyných a pevných emisí (ze zdrojů : 69% lokální vytápění, 12% doprava). Struktura emisí podle druhů :

(1) Přírodně technické teritoriální systémy byly vymezeny pro území BLR a Kabardinsko-balkarské socialistické republiky (severní Kavkaz) a staly se podkladem pro rozmísťování výrobních sil, intenzifikaci hospodářství a prognózy a plány tvorby životního prostředí.

(2) Dále uvedená data jsou čerpána z materiálu *Prognózování sociálních procesů. Závěrečná zpráva HÚ 9-3-3. Praha, ÚFS ČSAV 1987.*

zemědělců a rekreantů (skupin obyvatelstva, které krajinu bezprostředně ovlivňují a využívají nebo pravděpodobně ovlivňovat a využívat budou).

Materiálem pro hodnocení vztahu dětí ke krajině byla výtvarná a slohová dětská práce, doplněná stručným dotazníkem. Výzkum byl proveden v Brně a ve vesnických obcích, ležících v různých krajinných typech, s 269 dětmi ve věku 11–13 let.

Autorka u dětí konstatuje překvapivě asociační spojení příroda=ohrožená příroda. Pozitivní vztah k přírodě je u nich často doprovázen odporem k civilizaci a technice. Vědomí přírody jako ohrožené hodnoty není většinou spojeno s konkrétními znalostmi o stavu životního prostředí. Děti jsou ve svém projevu značně ovlivněny kulturní symbolikou a sociální rétorikou. Jejich vztah ke krajině je tedy vzhledem k sociálním vlivům značně jednotný (na rozdíl od dospělých). Zdá se však, že děti žijící v kontaktu s přírodou k ní mají silnější vztah než děti z měst. Toto konstatování kontrastuje se zjištěním, že u dospělých pozitivní vztah ke krajině stoupá s velikostí bydliště. Za významné závěry této kapitoly lze pokládat:

- Projevy dětí jsou do značné míry odrazem obecně sdílené a hromadnými sdělovacími prostředky šířené sociální představy o kvalitě krajiny.
- K přírodě mají děti pozitivní vztah, převážně doprovázený vědomím stavu jejího ohrožení. Toto vědomí nicméně zůstává ve sféře emocionální a je proto podstatné, pod jakými vlivy se bude dále vyvíjet, bude-li na ně působit žádoucí ekologické myšlení.

Vztah zemědělců ke krajině byl rovněž zkoumán empiricky, výzkumem obyvatelstva vesnických obcí (bohužel chybí informace o velikosti vzorku). Použity byly metody obrázkového testu, sémantického diferenciálu a rozhovoru.

Neverbalizovaná, neuvědomělá potřeba krajiny byla zjištěna stejná u zemědělců i u ostatních skupin venkovského obyvatelstva. Ve verbálních odpovědích se však projevil rozdíl: zemědělci se méně zastávali tradiční, agrotechnickými zásahy neupravené krajiny. Nicméně čím nižší věk a vyšší vzdělání zemědělce, tím silnější potřeba krajiny. Vzhledem k tomuto faktu lze předpokládat, že v budoucnosti, kdy se na venkově pravděpodobně zastaví demografické stárnutí a zvýší se vzdělání obyvatelstva, dojde také k růstu potřeby krajiny u zemědělců.

V poslední kapitole druhé části se autorka zabývá vztahem rekreantů, zejména turistů a chalupářů, ke krajině. Konstatuje významnou a varující skutečnost, že turistů vyhledávajících s cílem rekreace přírodu přibývá, a prostoru, kde mohou realizovat svůj zájem, ubývá. Ve snaze zachránit některé krajinné oblasti je společnost nucena sáhnout k represivním opatřením. Autorka poukazuje na nutnost omezení nároků lidí na krajinu jako na jeden z prostředků její zachrany.

Oproti turistice patrně pozitivně působí na ráz krajiny chalupaření. Chalupáři podle závěrů výzkumu představují skupinu obyvatelstva silně identifikovanou s krajinou a patrně připravenou jednat v zájmu její ochrany.

V závěru knihy autorka zdůrazňuje, že rostoucí potřeba krajiny, výzkumem prokázaná u různých skupin obyvatelstva, v žádném případě není totožná s ekologickým myšlením. Principem ekologického přístupu k přírodě není potřeba pobývat v krajině, ale často naopak omezení či modifikace této potřeby. Jednou z cest k zachování kvalitního životního prostředí je právě uvádění principů ekologického myšlení do vědomí společnosti.

Kniha Hany Librové *Sociální potřeba a hodnota krajiny* je psána s velkou erudicí, navíc zajímavě a čtivě. Je nutno ocenit množství hodnotných, „okrajových“ postřehů, z nichž mnohé by samy o sobě mohly inspirovat k další sociologické práci. V obou částech knihy jsou použity netradiční metody: v první části knihy převážně analýza děl výtvarného umění a informací z dějin umění, v druhé části interpretace dětských výtvarných projevů a slohových prací, obrázkový test a sémantický diferenciál. I toto množství, neobvyklost a obtížnost zvolených metod svědčí o kvalitě práce. Uvedená bibliografie dokumentuje, že o ekologických problémech v jejich spojitostech s oblastí společenského vědomí toho zatím v české a slovenské odborné literatuře mnoho napsáno nebylo. I v tomto kontextu je tedy nutno knihu kladně hodnotit.

Jediné, čeho je na recenzované knize možno litovat, je to, že dvě kapitoly druhé části knihy (*Zemědělci a krajina* a *Rekreanti a krajina*) nejsou rozpracovány se stejnou příkladnou důkladností a na stejné úrovni obecnosti jako úvodní kapitola druhé části – *Krajina v sociální percepci dětí*. Tato výhrada nicméně neznamená upření kvality knize tak přínosné – přínosnější tím víc, že sociologický pohled na ekologickou

problematiku je v současné době velmi potřebný. Kniha Hany Librové je vynikající ukázkou toho, jak je sociologie schopna citlivě a přesně reagovat na aktuální společenské problémy.

Marta Rottová

Vlivy chazajstva na prírodu – ocenki, modeli, karty (Vliv hospodářství na přírodu – hodnocení, modely, mapy)

Budapešť, Maďarská akademie věd 1986, 503 s.

V monografii jsou shrnuty výsledky interdisciplinárního výzkumu, jehož se v rámci RVHP zúčastnilo více než 50 vědeckých institucí. Práce řídil redakční kolektiv ve složení: D. Dončev (BLR), J. Fodor (MLR), H. Herrman (NDR), A. Kostrovicki (PLR), T. Runova (SSSR), M. Špes (FRJ), V. Voráček (ČSSR), odpovědní redaktoři J. Fodor a V. Voráček.

Monografie je členěna na tři části, první se zabývá sociálně ekonomickým a ekologickým hodnocením změn přírodně technických teritoriálních systémů, druhá část je věnována výzkumům v modelových oblastech a praxi jednotlivých zemí. Třetí část shrnuje dosavadní poznatky do „metodologických doporučení k hodnocení změn stavu životního prostředí v regionech“ a je výsledkem dosavadních výzkumů životního prostředí v zemích RVHP pro praxi řízení. Dílo je doplněno soupisem základní literatury.

Teoretické základy hodnocení změn jsou zkoumány v první části jako změny „přírodně technických teritoriálních systémů“. Uvedený pojem byl vytvořen v zájmu sjednocení výzkumů a zahrnuje nejenom techniku a přírodu, ale také obyvatelstvo (s. 14). V první kapitole se rozebírají teoretické základy, definuje obsah pojmů, ukazatele a kritéria hodnocení, ve druhé kapitole se rozebírají kartografické modely změn „teritoriálních systémů“ a třetí kapitola je věnována matematickému modelování přírodně technických teritoriálních systémů.

Bezprostřední vazba výzkumu, a tedy také posuzované monografie na praxi řízení rozvoje území je zřejmá, kartografické a matematické modelování je rozvíjeno na konkrétních aplikacích v „modelových oblastech“, které byly v rámci RVHP stanoveny. Za modelové oblasti sloužily např. Kabardino-Balkarskaja ASSR, Kurská oblast (SSSR), Plevén-Dolní (BLR), Ústí nad Labem (ČSSR) a některé další. Analýza metod zkoumání, kterou obsahuje první část práce, vyústila v definici vzájemných vazeb a součinnosti kartografických modelů s modely matematickými v procesu hodnocení přírodně technických teritoriálních systémů, jak je v přehledné formě uvedeno na s. 270. Další zpracování by si zasloužily otázky informační základny a jejího využívání (s. 271–274).

Druhá část obsahuje výsledky konkrétních výzkumů prováděných v modelových oblastech jednotlivých účastnických zemí. Byly zkoumány mechanismy vzájemných vazeb přírodních a sociálně ekonomických procesů, jejich vliv na formování životního prostředí a stav přírodních zdrojů. Vlivy průmyslu a zemědělství jsou konfrontovány s potřebami obyvatelstva, promítány do vlivů na chovatelství a šlechtitelství. V této části jsou poprvé zveřejňovány významné empirické poznatky o souhrnu vlivů na životní prostředí.

Na rozdíl od první části je v části druhé více zdůrazňována orientace na člověka a jeho zájmy na životním prostředí. „... speciální pozornost je nutno věnovat lidské populaci, společensko-ekonomickým podmínkám, které nezávisle na stupni rozvoje jsou základními nositeli změn životního prostředí a určují, bude-li člověk žít ve zdravém nebo znečištěném prostředí“ (s. 430). Přesto je nutno konstatovat, že otázky lidských zájmů a průmětů jejich vlivů do životního prostředí jsou poněkud překrývány technicko-ekonomickými faktory.

Faktickým závřením celého díla je třetí část. Na relativně malém rozsahu (44 stran) bylo využito rozborů první a druhé části k formulaci „metodických doporučení“ pro řídicí orgány zemí RVHP. Jde o pomůcku pro plánovací a decizní orgány, která na vědeckých základech ukazuje směry i způsoby regulace využívání přírody a jejích zdrojů v zájmu člověka. Metodika hodnocení stavu životního prostředí zvýrazňuje význam a roli člověka. Za hlavní kritérium hodnocení stavu životního prostředí je považováno „zdraví“ (s. 458). Změny zdravotního stavu se stávají neopominutelnými indikátory změn životního

prostředí. Doporučuje se také prognostické hodnocení prostředí regionů, neboť prostředí se řadí mezi základní zdroje jejich rozvoje.

Není příliš časté spojování teorie s praxí řízení v takové formě, jakou představuje tato kolektivní monografie. Zjevný průrůst teoretických základů do námětů praktických opatření dělá práci velmi zajímavou jak pro teoretiky, tak pro pracovníky decizních orgánů. Je zajímavá nejenom pro specialisty zabývající se otázkami vzájemných vlivů průmyslu a přírody, ale také pro ty, kteří se zabývají člověkem a sociálními skupinami.

Vladimír Pernica

M. Micklin – H. M. Choldin (eds): Sociological Human Ecology: Contemporary Issues and Applications
(Sociologická ekologie člověka: Aktuální problémy a aplikace)

Boulder and London, Westview Press 1984, 454 s.

Ekologická škola v sociologii představuje svým zaměřením na podstatné životní vazby člověka a jeho prostředí, dostatečně komplexně chápaného, plodný a společensky přínosný směr společenskovedního výzkumu, jehož poznatky mají i žádoucí uplatnění v politice, v praxi řízení vývoje společnosti. Nakolik u jejího skutečného zrodu ve čtyřicátých letech tohoto století stáli především američtí sociologové, lze očekávat u našeho čtenáře zájem o to, jak dalece a v jakém směru se dále vyvíjí americké sociologické myšlení v dané oblasti.

K uspokojení tohoto zájmu může přispět recenzovaný sborník, který na 435 stranách textu, doplněných bohatým jmenným a věcným rejstříkem, přináší velmi obsažný přehled a syntézu sociologické ekologie člověka, vystihující pokrok dosažený v této oblasti od r. 1950, a to při zkoumání fundamentální otázky: jak lidské populace žijí či přežívají pod tlakem limitovaného a měnícího se prostředí. Přední vědci – specialisté v této oblasti – detailně zkoumají proměny sociální organizace v jejich prostorové a časové dimenzi, forem, které se rozvíjejí tak, jak se populace adaptují na tlaky prostředí a jak využívají vhodných vnějších podmínek své existence. Autoři sborníku (a jejich výčet představuje současně jakési „Who's Who“ americké ekologie člověka) odkrývají konceptuální, teoretické a metodologické problémy, syntetizují nejnovější poznatky ekologického výzkumu aplikovatelné v různých rovinách sociální organizace v rozpětí od individuálních sousedských vztahů a formálních organizací až po velkoměstské a jiné subnárodní vnitrostátní regiony. Je cenné, že v pozornosti přispěvatelů do sborníku našly do jisté míry své místo i praktické politické závěry a důsledky plynoucí z jejich výzkumné práce na problémech ekologie lidských pospolitostí.

M. Micklin a H. M. Choldin uspořádali bohatou látku do tří částí, jimž předchází mimo jiné zajímavý úvod, zpracovaný A. Hawleyem. Tento významný vědec v něm podává svůj obraz historického vývoje ekologického paradigmatu v sociologii. Je příznačné, že přehledný vstup k celému sborníku byl svěřen právě A. Hawleyovi. Vydání jeho knihy *Human Ecology: A Theory of Community Structure* v roce 1950 se stalo určitým mezníkem ve vývoji disciplíny označené jako sociologická ekologie člověka. Ekologické paradigma v sociologii je zde vyjádřeno pěti momenty:

1. lidské sociální systémy jsou vždy neodmyslitelně spjaty se svou teritoriální bází;
2. tyto sociální systémy jsou nahlíženy jako mechanismy, jimiž se populace adaptují na své prostředí;
3. tato adaptace je chápána jako jednosměrný, ireversibilní proces hromadících se změn (výsledkem je tedy kumulativní změna);
4. organizující vývojový princip lidského sociálního systému je třeba hledat právě ve vztahu mezi systémem a jeho prostředím;
5. jestliže je adaptace vlastností spíše systému jako celku než jeho oddělených částí, pak se musí ekologie člověka soustředit více na makroúrovňové analýzy.

Souhrnně vyjádřeno, v tomto pojetí je ekologie člověka teorií změn a organizační struktura lidského sociálního systému. Úkolem ekologů člověka je pak hledat obecné principy změny a organizační struktury, které všeobecně vyhovují pro různé analytické jednotky, jejichž utváření není přitom kulturně nebo historicky limitováno.

Část I., *Základy ekologického poznání*, zahrnuje ve čtyřech příspěvcích hlavní myšlenky, na nichž konceptuálně, teoreticky a metodologicky spočívá sociologická ekologie. V prvním z nich P. Siegel rozebírá vazby mezi ekologickou perspektivou v sociologii a širším záběrem obecné ekologie. Zdůrazňuje mimo jiné zvláštní „lidskou“ kvalitu člověka ve vztahu k prostředí, ve srovnání s jinými přírodními druhy a přináší i diskusi kvantitativních vysoce abstraktních populačních modelů, do nichž zabudovává i interakční schéma, hledisko kapacity prostředí aj. Svě úvahy uzavírá nahlédnutím do velmi složité problematiky modelování komunitní organizace.

M. Micklin ve druhém příspěvku popisuje ve srovnávacím rozboru shody a rozdíly mezi sociologickou ekologií a ekologickými přístupy vyvinutými v jiných společenskovědních disciplínách. Dotýká se také obtíží při operacionalizaci obecných definic ekologie, ekosystémů atd., při nichž vychází hlavně z H. P. Oduma (*Fundamentals of Ecology* 1971). Průběh ekologie do sociologie osvětluje zejména na s. 64–68. V jeho přístupu je patrný optimismus, pokud jde o ekologii člověka, o vliv kultury na ekologickou organizaci, zajištění přežití člověka s ohledem na vývoj technologie, reflektující vývoj materiální kultury i originálních přírodních zdrojů. Ekologie člověka se mu přitom zřetelně jeví jako vědecká multidisciplína.

D. Poston, P. Frisbie a M. Micklin v další kapitole podávají historický pohled na tři linie vývoje ekologické teorie lidstva v sociologii a vymezují teoretické základy hlavních ekologických paradigmat užívaných sociologi.

Ve čtvrté kapitole, která uzavírá část I., stanoví P. Frisbie data a metody, které považuje za vhodné pro socioekologické analýzy. Ulpívá bohužel příliš na tradiční urbanistické tematicce, která přes svůj stále aktuální význam je píece jen pouze částí celého pole zkoumání, na něž se zaměřuje sociologická ekologie člověka. Přehled výzkumných technik a použitých pramenů je ovšem působivý.

V části II., obsahující po společném vstupu obou pořadatelů sborníku čtyři kapitoly, je pozornost autorů zaměřena na *podstatné obsahové problémy, jimž se věnuje sociologická ekologie*. Tyto kapitoly jsou uspořádány a pojmenovány v podstatě podle různých a měnících se agregátních typů, respektive jednotek ekologické analýzy.

J. Kasarda a E. Bidwell v páté kapitole prezentují ekologickou teorii formální organizace, tedy téma, které teprve poměrně nedávno přivábilo pozornost socioekologů. Je to pravděpodobně nejvíce myšlenkově provokativní, originální část sborníku, v níž tolik nepřevládají obšrná shrnutí a syntéza existujících prací a myšlenek, tak jako je tomu u většiny ostatních příspěvků. Do popředí naopak vystupuje autorská verze ekologické teorie organizační struktury a formální organizace, v níž hraje centrální roli adaptace organizace na prostředí, ovlivňující při vhodných postupech, technologii řízení ap. realizaci nejen vnitřních, ale zejména i vnějších účelových funkcí samotné organizace. Rozbor vztahů prostředí, struktury a funkce organizace, zajímavě uplatněný pojem perturbace vstupů do organizace a hodnocení jejího vztahu k heterogenitě/homogenitě prostředí, zpětná vazba výstupu organizace na prostředí atd. přináší nejen zajímavé teoretické vývoody, ale jsou také velkým zdrojem potenciálních výzkumných hypotéz.

V šesté kapitole se H. Choldin zabývá více méně tradiční tematikou ekologického uspořádání subkomunit. Například problematika „sousedství“ a působení řady faktorů na kvalitu života lidí na různých sídlištích, předměstích ap. je pro nás sociálně politicky významná.

V další, sedmé kapitole, nazvané *The City*, rozebírá A. Guest ekologické pojetí města jako snad nejvíce užívané analytické jednotky v této oblasti. Zde stojí patrně za zvláštní upozornění závěr kapitoly, v níž A. Guest vytyčuje čtyři hlavní momenty pro své „nové paradigma ekologie člověka“:

- a) tzv. dosažitelnost by už neměla být nejdůležitějším, převažujícím hlediskem lokalizace měst,
- b) centrum velkoměsta by se mělo stát sice hlavním, přitom však jen jedním z mnoha jeho uzlových center,
- c) růst velkoměstské populace nemusí nutně vést k funkční diferenciaci,
- d) jednotlivé velkoměstské oblasti je třeba rozvíjet nezávisle na omezujících tlacích, které s sebou přináší narůstající integrace a centralizace národní společnosti.

V tomto duchu pak A. Guest formuluje čtyři, jak bychom řekli, vyhlídky pro rozvojovou perspektivu města:

1. nalezení nové uzlové struktury města, opírající se o relativně autonomní subcentra ; 2. narůstající vliv korporativního a politického systému na strukturu velkoměstských oblastí, zejména ve smyslu rozdělení

rozhodovací moci mezi hlavní byrokratické struktury (vládní, podnikatelské, školské, finanční); 3. osvobození forem utváření velkoměstských koncentrací od konvenčních schémat a akceptování toho, že urbanizační procesy, lidské aktivity a vztahy tvořící jejich obsah, se budou stále více formovat podle relativně nepravidelných vzorů; 4. přesun pozornosti od analýzy změn uvnitř konvenčních velkoměstských koncentrací na velkoměstské regiony současně vyžaduje rozvinout teorii, která by vysvětlovala vzájemné vztahy mezi skupinami velkoměstských regionů.

Jako osmá a poslední kapitola v části II. je zařazena práce D. Postona, v níž se můžeme seznámit s vyčerpávajícím kritickým přehledem regionálně ekologických studií, a to důsledně v makroskopické perspektivě. Vycítíme v ní zřejmý vliv a kontinuitu mezi regionální ekologií a Durkheimovou teorií rozdělení práce; je také zřejmě velmi silně a tradičně laděna demograficko-populačně. Na základě vlastních výzkumných poznatků autor akcentuje problematiku ekologických struktur nemetropolitních okresů v kontextu organizace (systému, struktury) zajišťování obživy příslušné populace.

V části III., věnované *aplikovanému ekologickému poznání*, je kromě krátkého vstupu redaktorů sborníku vlastně již jen jedna, v celkovém pořadí devátá a poslední kapitola o ekologii člověka a sociální politice. W. Catton v ní rozebírá význam ekologického poznání pro sociální politiku, ozřejmuje své pojetí toho, jak lze porozumět národním a globálním problémům lidského blahobytu cestou uplatnění ekologického referenčního rámce poznání a rozhodování. Catton vyzývá ekology, aby obrátili svou pozornost k problému přelidnění a ke katastrofě, která přijde, jak se on domnívá, až budou vyčerpány zdroje fosilních paliv. Současně dokazuje, že naše populace a její životní úroveň a způsob života byla vybudována na hojnosti fosilních paliv. Ale tato opora už není ekologicky zdravá, poněvadž jsme spotřebovávali energii rychleji, než mohly být obnovovány její zdroje. A tak jsme překročili reálně využitelnou kapacitu svého prostředí. Tato situace se bude dále zhoršovat, jestliže rychle nezredukujeme naši úroveň spotřeby energie a zároveň populaci. Jakkoli je to snad ideologicky burcující, je to přinejmenším jen část pravdy (nebo spíše nebezpečná polopravda) a celá argumentace není konzistentní s teorií sociologické ekologie člověka, jak krystalizuje z názorů všech ostatních autorů, kteří jsou zastoupeni ve sborníku. Pro většinu ekologů je únosná kapacita fyzikálního prostředí lidského života spíše funkcí výrobně technologické výkonnosti a dokonalosti. Spjaté se sebeřídící schopností a efektivností společnosti, než fatální výslednicí mechanisticky pojatých přírodních fyzikálních limitů. A tak se zdá, že Cattonovo „environmentální paradigma“ jaksi vybočilo z ideové platformy celého sborníku.

Myšlenková smyčka knihy dospívá k Závěru, v němž opět pořadatelé sborníku M. Micklin a H. Choldin formulují některé plodné směry další práce v této oblasti. Početná řada těchto otázek je rozčleněna na konceptuální, metodologické, obsahové a praktické. Při úctyhodném rozsahu a záběru celé práce je sympatické závěrečné konstatování, reflektující skutečnost, že sociologičtí ekologové člověka nevěnovali po léta nějak zvlášť mnoho pozornosti aplikacím ekologického poznání na sociální problémy. Ekologicky orientovaní sociologové mohou nejen ovlivnit sociálně ekologické vědomí politiků přísunem odpovídajících sociálních informací, ale i aktivně přispět k řešení aktuálních rozhodovacích problémů, pokud ovšem proniknou do kompetentních řídicích grémií. To však nezbytně vyžaduje – a k tomu celá práce také zjevně spěje a vyzývá – rozvíjet dále sociologickou ekologii člověka, obohatit její poznatky z výzkumu naznačených problémů a dalších otázek, které stále přináší život. Příspěvatelé do sborníku také vyjádřili společně své přesvědčení, že při realizaci principiálních cílů sociologie, které vidí v oblasti deskripce, predikce a explanace sociální organizace v širokém smyslu, může být dosaženo značného pokroku rozsáhlejším a tvořivějším využitím ekologických kategorií a přístupů, teorií a metod.

Jakkoli je recenzovaná práce *Sociological Human Ecology* věnována především sociologům, je nepochybně zajímavá i pro studenty a praktiky i odborníky z jiných vědních disciplín, jako jsou antropologové, politologové, ekonomové, geografové, psychologové, systémoví sociální inženýři. Otevírá totiž zajímavou perspektivu pro lepší porozumění a kooperaci při řešení vážných společných problémů, jimž čelí mnohé dnešní lidské pospolitosti: rapidní a nevyvážený populační růst, zhoršování kvality různých složek prostředí (a to nejen pokud jde o jeho přírodní subsystém), expanzivní urbanizace, vyčerpávání přírodních zdrojů, různé případy disharmonie vývoje výkonnosti, efektivnosti a podmínek lidské práce a kvality života moderního člověka v různých rovinách a oblastech i v globálním průřezu.

Alena Kunstová

Kniha sovětského autora A. T. Chanipova je pokusem přistoupit novým a originálním způsobem k některým tradičním filozofickým a sociologickým otázkám týkajícím se úlohy a postavení subjektu ve společenských vztazích. Autor je oprávněně přesvědčen, že tato problematika se s mimořádnou naléhavostí dostává do popředí v souvislosti s velkými změnami, k nimž dochází díky přestavbě a urychlení sociálně ekonomického vývoje v sovětské společnosti.

Chanipov v úvodu ke své práci píše, že „při rozpracovávání problematiky determinace dějinných událostí patří dnes zvláštní místo (...) zkoumání těch jejich komponent, v jejichž fungování se v koncentrované podobě projevuje podstatná zvláštnost sociální kauzality. Takovým ohniskem celé uvedené problematiky jsou (...) vzájemné vztahy sociálních subjektů, týkající se realizace objektivních možností a tendencí společenského vývoje, jež se vytvořily během jejich činnosti. Jde o to, že právě prostřednictvím těchto vztahů subjektivní faktor reálně působí na dějinný vývoj. Proto kvalitativně nová úloha subjektivního faktoru a prudký růst jeho významu v dnešní době podmiňují kvalitativní změnu a růst role zkoumaných vztahů ve všech sférách společenského života, zejména ve sféře výrobně ekonomické a sociálně politické“.

Dubnové plénum ÚV KSSS z roku 1985, XXVII. sjezd KSSS, zasedání ÚV KSSS, jež na něj navazují, i další analýzy vedoucích sovětských představitelů, zejména M. S. Gorbačova, ukázaly, jakými hlavními nedostatky trpěl vývoj sovětské společnosti v období stagnace. Chanipov píše, že za těmito různými nedostatky je třeba vidět jejich základ, jímž je „absence přísné materiální, administrativně právní a morální odpovědnosti za realizaci (...) objektivních možností a tendencí společenského rozvoje. Z toho plyne praktický úkol přejít od fragmentárního popisu a studia těchto vztahů k jejich řízení, k uvědomělému využití jejich celkového přetvářejícího potenciálu pro efektivní cílevědomé působení na ekonomický život a společenský rozvoj jako celek. To zase vyžaduje detailní a všestrannou analýzu zákonitostí formování a fungování těchto vztahů.“

V dalším výkladu používá autor pro tyto vztahy zvláštní označení „vztahy dispozicionální“. Tento termín je odvozen od slov „dispoziční“ a „dispozice“, jež jsou už dlouho používána jako vědecké termíny v právních vědách. V právu dispozice znamená strukturní část právní normy, v níž je obsaženo určité nařízení nebo zákaz, které jsou adresovány účastníkům právních vztahů. Termín dispozice se používá i v sociální psychologii jako charakteristika vnitřní tendence psychického zaměření osobnosti na chování v dané situaci. Termín dispoziční se používá v právní teorii pro označení normy poskytující stranám právního vztahu, který tato norma reguluje, určitou samostatnost. Právě toto zabarvení, tj. skrytý poukaz na vlastnost subjektu jednat podle vlastního rozhodnutí v závislosti na okolnostech, umožňuje podle Chanipova dát termínu „dispoziční“ širší a hlubší filozoficko-sociologický smysl.

Protože však jsou s uvedenými termíny spjatý dávno vzniklé právní a sociálně psychologické představy, které jen zčásti odpovídají nebo vůbec neodpovídají charakteru předmětu, jímž se recenzovaná kniha zabývá, nemůže se filozofie a sociologie podle Chanipova omezit na jejich prosté převzetí. Mohlo by totiž dojít k záměně sociologických představ o vztazích mezi lidmi, týkajících se objektivních tendencí společenského vývoje, s psychologickým pojmem dispozice (postoj) nebo s odpovídajícími právními představami. Aby se tomu vyhnul a zároveň terminologicky potvrdil souvislost a návaznost filozofického zkoumání předmětu s jeho studiem v rámci konkrétních věd, navrhuje autor pro označení společenských vztahů, vyčleněných v recenzované práci, termín vztahy dispozicionální. Tento termín podle něho dostatečně odpovídá ideji podstatné účasti vědomí a vůle při formování těchto vztahů, protože podobně jako termín dispoziční obsahuje poukaz na schopnost subjektu postupovat selektivně, podle svého rozhodnutí.

V současné etapě vývoje lidstva se praktické problémy spjaté s dispozicionálními vztahy stávají podle Chanipova stále významnějšími. Jde o tak závažné otázky, jako kterým směrem postupovat a rozvíjet společnost, jak naložit s mohutným vědeckotechnickým potenciálem apod., a o zcela zásadní otázku, za jakých sociálně ekonomických a organizačně politických podmínek je možné efektivní řízení těchto vztahů a jejich harmonizace. Z toho pak plynou teoretické problémy, a to zda je správné hovořit o dispozicionálních vztazích jako o zvláštním druhu sociálních vztahů, majícím své specifické zákony

utváření a fungování i své zvláštní funkce v historickém procesu. Jestliže ano, vzniká otázka, jaké je jejich místo v teoretickém modelu sociálního systému a jaký je jejich poměr k jiným vztahům.

Klademe-li si tyto otázky, setkáváme se podle autora s neočekávanou situací: tyto vztahy nejen existují, ale získávají stále větší váhu a význam v dějinném vývoji, leč při filozoficko-sociologické analýze historického procesu jim není věnována zvláštní pozornost a z teoretického modelu systému společenských vztahů jakoby „vypadávají“. Je sice pravda, že takový jejich nejdůležitější druh, jako jsou politické vztahy, byly v marxistické literatuře zkoumány velmi detailně, ale i zde je třeba posílit metodologický aspekt tohoto zkoumání. Problémy dispozicionálních vztahů ve všech dalších sférách společenského života, především ve sféře materiální výroby, se staly aktuálními už od prvních dnů nastolení diktatury dělnické třídy. Nebyla jim však vždy věnována potřebná teoretická pozornost. To mělo podle Chanipova několik příčin, mezi nimiž byla hlavní ta, že základním úkolem marxisticko-leninské teorie dějinného procesu dlouho zůstávalo ukázat a poznat objektivní struktury a zákony společenského života, bez jejichž poznání nebylo možné vědecké vysvětlení tohoto procesu, neboť bylo nutné založit činnost sociálních subjektů na znalosti objektivních podmínek. Dispozicionální vztahy, i když jsou východiskem analýzy, zůstávaly podle Chanipovových slov ve stínu, skryty za „výslednici“ společenského vývoje, byly jakousi derivací materiálních vztahů.

Filozofickognozeologický přístup, při němž jsou dějiny zkoumány jako objektivní přírodně historický proces, ale subjekty s jejich pozicemi se samostatně nevyčleňují, a činnostní přístup, při němž je historický proces zkoumán jako výsledek jednání sociálních subjektů sledujících své zájmy, reálné a v organické jednotě existují ve struktuře marxisticko-leninské sociologie od okamžiku jejího vzniku. Ale v praxi vědeckého zkoumání a zejména v praxi výkladu se vždy tato jednota přístupů v plné míře nerealizuje, v důsledku čehož „vypadává“ z teoretického modelu systému společenských vztahů významná sféra takzvaných druhotných vztahů, a i samo chápání povahy druhotných vztahů se podstatně ochuzuje.

V podmínkách socialismu v souvislosti s utvářením nového typu sociální skutečnosti a dějinného procesu však oproti minulosti praktický úkol řídit dispozicionální vztahy v měřítku celé společnosti, ve všech sférách společenského života, nesrovnatelně vzrůstá. Donedávna však podle Chanipova nebyly dispozicionální vztahy zkoumány jako celek, komplexně, nepřihlíželo se k reálné dialektice vazeb mezi nimi a ekonomickými vztahy, nedostatečně plně byly chápány zvláštnosti a hloubka celého jejich komplexu a vlivu na historický proces. Tak vzniká do určité míry nový objekt zkoumání, s jehož filozoficko-sociologickým studiem jsme se podle Chanipova poněkud opozdili. Přitom je tento celkový přístup nutný a má tu přednost, že umožňuje všestranněji a hlouběji vytyčit a prozkoumat celý problém vzájemného vztahu objektivního a subjektivního v dějinném procesu.

Moment, kdy marxisticko-leninská sociologická teorie začala o komplexní sféře dispozicionálních vztahů ve společnosti hovořit, nastal tehdy, kdy se tyto vztahy v celém svém rozsahu staly jedním z nejmohutnějších faktorů historického procesu a v důsledku toho jakýmsi epicentrem současného sociálního života, kdy KSSS a sovětský stát začaly prakticky řešit problém řízení těchto vztahů, tzn. kdy nový typ historického procesu nabyl zralých rysů. Chanipov píše, že před žádnou stranou nestál a dnes nestojí úkol vyrovnat se s tak grandiózním komplexem dispozicionálních vztahů sociálních subjektů. Ve světle nazrálých aktuálních úkolů zdokonalování řízení historického procesu nabývá okruh metodologických problémů zkoumání dispozicionálních vztahů prvořadý význam. Existuje sice rozsáhlá literatura věnovaná zkoumání sociálních skupin i jedinců jako subjektů historického jednání, podle Chanipova je však aktuální vytyčení otázky nejen subjektivního faktoru a jeho role, ale i zvláštního druhu společenských vztahů v souvislosti s fungováním subjektivního faktoru. Důvody toho jsou nejen praktické, ale i teoretické. Z teoretických důvodů uvádí Chanipov tyto:

1. Vyžaduje to sám charakter problému. Na jeho řešení se podílejí představitelé různých společenskovědních disciplín. Mnohotvárnost dispozicionálních vztahů i to, že je zkoumají různé disciplíny, vyvolává vážné metodologické těžkosti, které komplikují organizaci komplexních výzkumů i určení jejich hlavního směru. Za těchto podmínek vzrůstá především význam filozofického celkového vysvětlení a prognózování funkcí a vývoje dispozicionálních vztahů. Proto do popředí vystupuje problém, jak filozofickometodologicky zajistit všestranné zkoumání těchto vztahů.
2. Filozoficko-sociologické zkoumání dispozicionálních vztahů s přihlídnutím k dnešním výsledkům speciálních věd a na základě zobecnění nové sociální praxe je nutné také pro další rozpracování

samotných obecně filozofických principů marxistického chápání podstatné specifiky sociálních zákonů, sociální kauzality, pro prohloubení našich představ o vztahu objektivních podmínek a subjektivního faktoru, o hybných silách dějinného procesu, o struktuře subjektivního faktoru atd. Ve svých heuristických možnostech se všestranná analýza dispozicionálních vztahů stává východiskem značného obohacení filozoficko-sociologického poznání. Jde o to, že marxisticko-leninské učení o specifčnosti sociální kauzality je důležitým a nutným předpokladem vědeckého zkoumání dispozicionálních vztahu. Zároveň je v současných představách o těchto vztazích a jejich roli v dějinném procesu konkrétně vyjádřeno i nové poznání o podstatné specifice sociálních zákonů, sociální kauzality a o hybných silách historického procesu. Na základě komplexního zkoumání dispozicionálních vztahů v jejich předmětném bytí i v jejich sociální funkci se stává možným hlubší a obsažnější odhalení marxistického principu aktivity sociálního subjektu. Nejde tedy jen o to, prozkoumat a rozšířit okruh otázek spjatých s problémem dispozicionálních vztahů, ale i o to, během řešení této otázky prohloubit a rozvinout chápání řady podstatných filozoficko-sociologických problémů.

3. V ideologické rovině odpovídá rozpracování filozofických aspektů dispozicionálních vztahů požadavkům všestranné vědecké kritiky různých proudů buržoazní sociologie s jejich abstraktně psychologickým, redukcionistickým výkladem těchto vztahů.

Dále si Chanipov klade otázku, jak může sociologie poznat obecné, „rodové“ vlastnosti obrovského množství forem dispozicionálních vztahů fungujících ve společnosti, jež jsou dnes svým typem nejrůznorodější a svým charakterem nejdiferencovanější, a konstatuje, že právě v této obrovské rozdílnosti je hlavní obtíž jejich poznání.

Přímou a konkrétně nejsme s to postihnout totalitu těchto vztahů v celém bohatství jejich vnitřních podstatných vztahů, opírajíce se jen o empirické zobecnění dat dílčích vědních disciplín. Metody empirického pozorování a zobecňování jsou zde podle Chanipova nevhodné. Zpočátku je nutné analyticky vyčlenit jednoduché komponenty předmětného bytí dispozicionálních vztahů. Teprve na tomto základě lze dospět k poznání jejich celkové struktury. Dispozicionální vztahy zůstanou abstrakcí, jestliže je nepředstavíme jako vzájemné působení pozic a linií jednání reálných, konkrétních sociálních subjektů. Pozice těchto subjektů však o ničem nevypovídají, neznáme-li ty objektivní tendence společenského vývoje, na jejichž základě se tyto pozice zformovaly. I v tomto případě platí podle Chanipova obecné metodologické pravidlo, že složité formy objektu mohou být pochopeny pouze prostřednictvím povahy jeho jednoduchých forem.

Chanipov se pak ptá, která kategorie historického materialismu zachycuje nejjednodušší formu dispozicionálních vztahů, a odpovídá, že na tuto otázku neexistuje zatím jednoznačný všeobecně přijímaný názor. Dispozicionální vztahy byly doposud zachycovány různými termíny. Mezi pojmy této sféry jsou zatím nejvíce zafixovány pojmy „politická linie“ a „politické vztahy“. V posledních desetiletích jsou úvahy o dispozicionálních vztazích často spojovány i s pojmy „potřeba“, „hodnotová orientace“, „hodnotové vztahy“, „postoj“, „životní pozice“ aj. Marxisticko-leninská politologie i teorie hodnot mají velké zásluhy na objevení specifických zákonitostí určitých druhů dispozicionálních vztahů a na rozpracování příslušných pojmů. Máme však dostatečný důvod předpokládat, píše Chanipov, že tyto vztahy jsou vlastní nejen třídám, národům a státům a existují nejen v politickém životě, ale jsou organicky vlastní jakýmkoli sociálním subjektům a fungují ve všech sférách společenského života včetně sféry hospodářské.

Nevystačíme proto s tím, že za fundamentální pojmy celé oblasti dispozicionálních vztahů budeme považovat pojmy z jednoho jejich odvětví. Vedlo by to k neodůvodněné extrapolaci. Je třeba vytvořit takovou abstrakci, která by představila dispozicionální vztahy v jejich celku a vycházela z celého jejich obsahu. Takovým obecným, a proto všezahrnujícím výrazem aktivního, tvořivě přetvářejícího působení lidí na okolní svět, během něhož se formují a fungují jejich dispozicionální vztahy, se může podle Chanipova stát pojem zájmu. Mezi dispozicionálními vztahy a zájmy existuje tudíž úzká souvislost.

Pojem zájmu je však podle Chanipova zatím ve filozofické i sociologické literatuře málo rozpracován. Často je zájem chápán pouze jako objektivní potřeba subjektu nebo jako úsilí uspokojit potřebu. Tato představa je důsledkem zkoumání společenského člověka jen jako spotřebitele. Člověk je v tomto případě zkoumán buď z pozic toho, co potřebuje, nebo z hlediska zákonitostí odcizeného jednání, čímž však nejsou zachyceny podstatné rysy zájmu a nelze tak odlišit zájmy od potřeb. Přehlíží se zejména fakt,

že realizace zájmů uspokojuje nejen potřeby subjektu, ale výrazným způsobem mění rovněž objekt. Podstatnou část své práce věnuje proto Chanipov všestranné analýze zájmů a jejich vymezení z marxisticko-leninských pozic.

Základním cílem Chanipovovy knihy je metodologicky zdůvodnit, že vytyčení problému dispozicionálních vztahů v celém jeho rozsahu je při filozoficko-sociologickém zkoumání jedním z nejdůležitějších aspektů analýzy dějinného procesu, že studium těchto vztahů má prvořadý význam pro prohloubení našich představ o podstatné specifice sociální kauzality i o fungování sociálních zákonů, a také to, že toto zkoumání má rostoucí praktický význam pro zvýšení efektivnosti řízení mnohotvárné tvůrčí činnosti lidových mas v podmínkách utváření nového typu dějinného procesu. Chanipov konstatuje, že splnění tohoto úkolu je nemožné bez spolupráce filozofů, sociologů, ekonomů, psychologů, právníků, historiků, etiků, pedagogů i dalších představitelů společenských věd.

Celou tuto problematiku autor podrobně zpracovává a řeší ve třech kapitolách recenzované práce, z nichž první nazval *Zájmy a metodologické principy jejich vyčlenění ze systému společenských vztahů*, druhou *Obecná charakteristika zájmů jako formy společenských vztahů* a třetí *Základní zákonitosti utváření a fungování dispozicionálních vztahů účastníků dějinného procesu*. Kromě toho kniha obsahuje rozsáhlý úvod a závěr.

Ve studii nacházíme řadu nově formulovaných a v mnohém originálních myšlenek týkajících se zejména problematiky vymezení a vztahu historického subjektu, společenských zákonů, podstaty dějinné nutnosti i způsobů využití objektivních zákonů fungování a vývoje společnosti. Autor vychází z bohaté literatury na toto téma, jež v SSSR existuje, zejména z literatury o zájmech. Často s touto literaturou velmi otevřeně a kriticky polemizuje a dospívá k novým řešením. Z celé knihy je zřejmá snaha navázat na teoretické a metodologické dědictví Marxových, Engelsových a Leninových děl a vyzvednout zvláště ty jejich aspekty, které mnohdy zůstávaly v pozadí, zejména aktivní roli subjektu. Jde o pokus o vskutku dialektické pojetí vztahu subjektu a objektu, aktivní činnosti lidí a působení objektivních společenských zákonitostí. Knihou proniká zřetelně autorovo úsilí pojmově zachytit složitost společenských vztahů, nezjednodušovat tuto problematiku, k čemuž v období stagnace často docházelo.

Knihu je cenným příspěvkem k obecné teorii přestavby socialistické společnosti. Svou podnětností a originalitou otvírá široké pole pro další zkoumání i výměnu názorů na závažné téma marxisticko-leninské filozofie a sociologie.

Jan Sedláček

L. Macháček a kol.: Mládež a robotnícke povolania

Bratislava, Práca 1988, 152 s.

Publikace *Mládež a robotnícke povolania* je určena širokému okruhu čtenářů, především funkcionářům SSM a ROH, mistrům, hospodářským a pedagogickým pracovníkům. Vedoucí autorského kolektivu L. Macháček je v sociologii známý svou publikační činností o mládeži. Na knize se dále autorsky podíleli R. Roško, J. Suchý, D. Mináčová, M. Demčák, M. Haňdiak, M. Šarišský.

Požadavky praxe, ovlivňující celkový vývoj sociologie mládeže, se promítají i do změny jejího tematického zaměření a ovlivňují přestavbu teoreticko-metodologického přístupu. Pozornost sociologického výzkumu mládeže se přesunula ze studující mládeže, zejména vysokoškolské, na učňovskou a dělnickou mládež.

Recenzovaná práce se pokouší analyzovat problémy orientace mládeže na dělnická povolání v procesech sociálního formování mladé generace dělnické třídy na Slovensku. Má tři kapitoly, text je ilustrován četnými tabulkami a výsledky ze sociologických výzkumů.

V první kapitole, nazvané *Sociálně profesionální formování mladé generace dělnické třídy*, se objasňují základní pojmy a teoreticko-metodologická východiska a zdůrazňuje se specifčnost sociologického přístupu. Společenská funkce mládeže v sociální reprodukci a sociálním rozvoji sociálně třídní struktury socialistické společnosti se chápe jako významná dimenze generační kontinuity společnosti.

Autoři zdůrazňují, že rozvoj sociologické teorie mládeže, který není možný bez rozpracování dvou základních sociologických kategorií – sociální struktura a způsob života, postupuje mnohem rychleji, než je tomu u ostatních sociologických disciplín. Speciální sociologickou teorií mládeže pak charakterizují jako:

1. systém poznatků o mládeži jako o sociálním jevu, který je organickou složkou společnosti a který se v jejím rámci vyvíjí a funguje;
2. systém poznatků o mládeži jako specifické společenské skupině, která zaujímá určité místo v sociálně třídni struktuře společnosti a v rámci vývoje plní funkci sociální reprodukce a rozvoje jejích základních elementů;
3. systém poznatků o všeobecných a specifických zákonitostech utváření vzdělanostně kvalifikační a kulturní úrovně mládeže, formování jejího světónázoru a politických postojů, o využívání možností sociálního vzestupu jednotlivých skupin ženské a mužské mládeže, o formování jejích sociálních potřeb a kulturních zájmů, o procesech růstu společensko-politické aktivity mládeže atd.

V první části kapitoly jsou také stručně nastíněny odlišnosti mezi buržoazním a marxistickým přístupem k mládeži a jejímu poslání ve společnosti.

V druhé části kapitoly se autoři zaměřují na mládež jako prvek reprodukčního procesu společnosti, jako nástroj reprodukce a sociálního rozvoje základních elementů její sociálně třídni struktury. Tabulky dokumentují, že důležitými činiteli sociálního rozvoje mládeže je vzdělanostně kvalifikační potenciál, odvětvová a profesionální struktura i demografická skladba. Není nezajímavý údaj o výrazném poklesu počtu mladých dělníků ve věkové skupině 15- až 19-letých.

V dalších úvahách o využití teorie sociálního rozvoje v sociologickém výzkumu autoři vymezují kategorii „sociální“ a na tomto základě definují podstatu sociálního formování a rozvoje mládeže jako proces postupného překonávání sociální nerovnosti a prohlubování sociální rovnosti v přípravě (zejména v sociálně profesionální orientaci) a v začleňování mládeže do ekonomické, politické a duchovní sféry společenského života.

Proces integrace mládeže do společenského systému se v sociologii mládeže tradičně člení na dvě základní etapy – přípravnou a realizační. Aplikace tohoto obecného modelu ve vztahu k dělnické mládeži vyžaduje jisté modifikace. Časové rozpětí a vzájemná návaznost jednotlivých etap jsou diferencovány podle jednotlivých kvalifikačně profesionálních skupin dělnické mládeže (nevyučená, zaučená, vyučená).

Sociální rozvoj a formování mladé generace dělnické třídy je chápán jako jednota tří na sebe navazujících a vzájemně se podmiňujících etap: etapy sociálně profesionální orientace dětí na základních školách a v rodině, etapy sociálně profesionálního formování mládeže v SOU, etapy sociálně profesionální adaptace v dělnických profesích a kolektivech na pracovišti. V této souvislosti autoři vysvětlují vztah sociálního a profesionálního, otázky sociální a profesionální adaptace.

Poslední část kapitoly se zabývá otázkami definování dělnické třídy, vymezením jejích hranic, charakteristikou dělnické třídy v „užším“ smyslu (ekonomicky definovaná třída) a v „širším“ smyslu (třída jako ekonomicko-nadstavbový komplex). Zdůrazňuje se zde komplexní pojem dělnické třídy, který obsahuje nejen ekonomickou, ale i politickou a nadstavbovou charakteristiku. Přeměna dělnické třídy „o sobě“ v třídu „pro sebe“ je podmíněna splněním dodatečných nadstavbových kritérií – osobní socialistické angažovanosti a socialistickými morálně volnými vlastnostmi.

Druhá kapitola, *Etapy sociálně profesionálního formování mladé generace dělnické třídy*, se zabývá především vlivem rodiny a středních odborných učilišť na sociálně profesionální orientaci mládeže.

Výzkumy ukazují, že orientace mládeže na různé typy středních škol závisí na typu rodiny (sociálně homogenní nebo sociálně heterogenní typ) a potvrzují, že nejvyšší prestiž mezi třemi typy středoškolských zařízení (gymnázia, SOŠ, SOU) si udržuje střední odborná škola.

V současné metodice zjišťování třídě sociálního původu žáků a studující mládeže se uplatňují dvě významné zásady – dělnický nebo družstevně rolnický původ se určuje nejen podle profese otce, ale i matky, dělnický původ se registruje i tehdy, jestliže alespoň jeden z rodičů byl podle původního povolání dělníkem, i když v současnosti vykonává jiné zaměstnání.

Na základě provedených výzkumů autoři zdůvodňují, že pro profesionální orientaci má rozhodující význam pohlaví žáků, na rozdíl od sociální orientace, která je spojená především s jejich sociálně třídním původem. V práci jsou rovněž uváděny výsledky výzkumu hodnotové orientace chlapců a děvčat spojené s příštím zaměstnáním.

Při vstupu mladého člověka do systému společenských vztahů sehrává důležitou úlohu rodina. V minulosti se socializační funkce rodiny v podstatě ztotožňovala s její výchovnou úlohou. V současné době se obsah socializační funkce rodiny obohacuje, její problematika se posouvá ze sféry pedagogiky a psychologie do oblasti sociologie, sociální politiky, etiky a práva. Ukazuje se, že rodina není schopna plnit řadu formativních úkolů při utváření socialistické osobnosti mladého člověka, především vzdělávacích, ale i výchovných v rozsahu komunistické výchovy. Tyto úkoly se zabezpečují společensky, institucemi školského systému a nestátními institucemi společenských organizací.

Autoři konstatují, že je důležité osvojit si nový obsah socializační funkce rodiny, bojovat proti projevům maloměstského způsobu života, proti zčásti deformovaným socializačním aktivitám těchto rodin.

Další činitel, který má vliv na sociálně profesionální formování mládeže, je škola. Záměry nového projektu přestavby učňovského školství se netýkají pouze teoretické a praktické přípravy na profesi, ale zvýšený důraz se klade na mimoškolní život žáků. V publikaci se uvádí velmi významná souvislost mezi spokojeností žáků s mimoškolními aktivitami a úmyslem pracovat po vyučení v podniku.

Výzkum potvrzuje velký význam pedagogického působení, diferencovaného přístupu učitelů, mistrů a vychovatelů na celkový průběh profesionální přípravy.

V publikaci je načrtnut i problém sociálně profesionální adaptace dělnické mládeže, který má důležitý sociálně politický a výchovný aspekt. V procesu adaptace se musí uplatňovat jednota aktivních a pasivních forem sepětí systému „člověk“ a „sociální prostředí“.

Mezi dominující faktory, které determinují úroveň sociálně profesionální adaptace, patří především vztah k profesi, obsah vykonávané práce, pracovní situace jako celek, činnost společenských organizací. Závažný faktor představuje i úroveň vztahů v kolektivu, činnost vedoucího a péče, která se věnuje mladému pracovníkovi na počátku jeho pracovního poměru.

Těžiště sociálně profesionální adaptace se přesouvá z institucí v minulosti obvyklých (rodina, škola, pracoviště) na poslední dvě (škola, pracoviště). Autoři poukazují na pozitivní i negativní stránky této tendence.

Třetí kapitola, Činitele sociálně profesionálního formování mladé generace dělnické třídy, se zabývá účastí společenských organizací na rozvíjení socialistické výchovy, úlohou mistrů v procesech začleňování mladých dělníků do pracovních kolektivů a personální práci v systému sociálního rozvoje pracovních kolektivů.

Vzájemná součinnost odborové a mládežnické organizace, jakož i výchovný vliv pracovního kolektivu ve výrobní organizaci představuje velký zdroj rozvoje sociálně politické a pracovní budovatelské aktivity mladé generace dělnické třídy.

V publikaci je věnována pozornost i hnutí patronů brigád socialistické práce nad třídami a pionýrskými kolektivy základních škol, nad zálohami v SOU i nad pracující dělnickou mládeží. Zároveň se však konstatuje, že vliv těchto patronátů je zatím nepostačující. Rovněž je možné pozorovat nedostatečnou návaznost práce společenských organizací a hospodářského vedení výrobních závodů. Často se výchovná práce plně ponechává na společenských organizacích.

Co se týče práce mistrů s nastupující generací dělnické třídy, do popředí se dostávají dvě důležité aktivity, a to organizačně psychologická a sociálně psychologická. Obě souvisejí s významnými etapami procesu začleňování mladých dělníků do podniků. První souvisí s obdobím výrobní praxe žáků SOU a druhá s prvními měsíci jejich práce v podniku po skončení SOU. Ze sociologických výzkumů vyplývá potřeba zkvalitnit styl práce mistrů, prohloubit jejich diferencovaný a aktivní zájem o sociální, pracovní a osobní problémy mladých dělníků. Ani patroni se neprojevují podle požadavků, jejich pomoc je mladými dělníky často hodnocena jako průměrná.

Poslední část třetí kapitoly se zabývá personální prací v systému sociálního rozvoje pracovních kolektivů, která zahrnuje nábor žáků základních škol do učební poměry, přijímání a rozmísťování absolventů učňovských škol. Na základě modelu, který byl vypracován ve Východoslovenských železárnách Košice v r. 1976, se přijímací a rozmísťovací proces rozšiřuje o fázi začleňování a adaptaci mladých dělníků až do návratu ze základní vojenské služby.

Závěrem autoři konstatují, že socialistická výchova mládeže má významnou úlohu v reprodukci sociálně třídní struktury. Vedoucí úloha dělnické třídy v procesech reprodukce struktury socialistické společnosti se projevuje tím, že se stává základním zdrojem doplňování tříd a sociálních skupin

socialistického typu a že jako historický subjekt rozvíjení vědeckotechnické revoluce vytváří předpoklady pro kvalitativní přeměnu sebe sama.

Vědecký výzkum a společenské usměrňování formování zdrojů a sociálního rozvoje dělnické mládeže spočívá v hledání nástrojů řešení neantagonistického rozporu mezi sociálně profesionální orientací mládeže a společenskými potřebami reprodukce a sociálního rozvoje dělnické třídy. Autoři uvádějí příčiny tohoto stavu a zároveň poukazují na nutnost překonávat setrvačnost v myšlení a představách, které se utvářely po staletí o fyzické práci. Řešení tohoto rozporu vidí v rozvoji vědy a techniky ve výrobním procesu, které by napomohlo likvidovat a obsahově měnit mnohé z těch profesí, o které není zájem. Druhým řešením je zvýšení účinnosti ideově výchovné práce, zkvalitnění pracovní výchovy dětí a mládeže v rodině a zejména ve škole.

Recenzovaná práce je důkazem, že řešení problematiky sociálního rozvoje a formování mladé generace dělnické třídy vyžaduje interdisciplinární spolupráci. Konfrontace specifických přístupů k problematice mládeže přináší informace, které nemohou zabezpečit autoři pouze z teoreticko-výzkumných pracovišť. Proto je nutná participace i sociologů z podnikové praxe a společenských organizací, čehož je tato publikace důkazem.

Dílčí připomínky mám ke stránce 73, kde jsou rozporné nebo přinejmenším nejasně formulovány závěry o formální a neformální autoritě učitelů, mistrů a vychovatelů. Rovněž se domnívám, že autoritu není možné ztotožňovat se sociálním postavením, jak to z textu vyplývá. Na stránkách 132 a 136 se uvádějí myšlenky Beztuževa–Lady a sociologů z NDR, u obou chybí odkaz na prameny, ve jménu Beztužev je chyba. V tabulkách na stránkách 139 a 140 jsou formální chyby, které znemožňují jejich čtení. V seznamu použité literatury je chyba ve jménu autora a názvu knihy – pod odkazem č. 16 má být správně Fajnbarg, Z. I.: *Sociologija socialističeskogo proizvodstvennogo kollektiva*.

Recenzovanou publikaci považuji za aktuální příspěvek, který se snaží řešit některé problémy, v nichž společenské vědy zůstávají praxi nemálo dlužny. Zvláště bych chtěla vyzvednout tu část práce, která se věnuje ještě plně nedoceněné výchovné funkci pracovního kolektivu.

Gabriela Urbanová

Od zpracování dat k využívání znalosti

Konference „Systémové inženýrství '88“

Pod tímto ústředním heslem probíhala VII. mezinárodní (a současně 20. jubilejní) konference o *systémovém inženýrství SI '88*, kterou ve spolupráci s předními výrobními podniky, výzkumnými ústavy a vysokými školami pod záštitou ústředních orgánů uspořádaly v Mariánských Lázních v minulém roce Komitét pro aplikovanou kybernetiku ČSVTS a Dům techniky ČSVTS Praha. Cílem konference bylo jednak inventarizovat, zhodnotit a zobecnit dosažené výsledky v oblasti systémového inženýrství a ostatních systémových disciplín v posledních čtyřech letech u nás ve srovnání s celosvětovým vývojem a jednak vytyčit nové úkoly spojené s řešením složitých systémových úloh při výzkumu, navrhování, vytváření a exploataci (provozování) rozsáhlých složitých technických i netechnických (smíšených, sociálně technických, ekonomických i ekologických) systémů, subsystémů a komponent, zejména pak při řešení stěžejních inovačních, investičních a racionalizačních úkolů vědeckotechnického pokroku a sociálního a ekonomického rozvoje naší společnosti devadesátých let.

Konference SI '88 byla organizována tak, že *konceptním a přehledovým referátům* byla věnována úvodní a závěrečná plenární zasedání, *vystoupení zahraničních odborníků* byla (především z organizačních důvodů) soustředěna do dvou samostatných zasedání, jednání v sekcích pak zaměřena na 1. *teoretická a metodologická východiska systémového inženýrství a uplatnění systémových přístupů v přírodních, technických a společenských vědách*, 2. *metody, prostředky a postupy řešení systémových úloh* a 3. *aplikace systémového inženýrství a systémových přístupů v palivoenergetickém komplexu, hutnictví a těžkém strojírenství, ve všeobecném strojírenství a elektrotechnickém průmyslu, v odvětvích dopravy a spojů, investiční výstavby a stavebnictví, potravinářsko-zemědělského komplexu, v nevýrobních odvětvích a v oblasti řízení*. K vybraným tematickým okruhům byly uspořádány *samostatné semináře*, do programu konference byly zařazeny i *firemní dny*, na nichž byly účastníkům konference předvedeny výsledky systémového řešení výpočetní techniky a jejího uplatňování.

Z hlavních referátů – vedle úvodního referátu předsedy ČSVTS prof. K. Löbla, ministra vlády ČSR na téma *Systémové inženýrství včera, dnes a zítra* a hlavního referátu garantů konference Z. Drába (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) a J. Petra (České vysoké učení technické, Praha) na téma *Systémové inženýrství – problémy a možnosti* – možno uvést vystoupení prof. J. Kasalického (Prognostický ústav ČSAV, Praha) *Systémové pojetí rozvoje územních celků*, prof. V. Čecha (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň) *Celostní ráz přeměn charakteru a obsahu práce* a K. Dědka (Geologický ústav ČSAV, Praha) *Systémové pojetí rozvoje biotechnologií*.

Na zasedání teoretických sekcí zaujalo vystoupení prof. L. Tondla (Projektový ústav dopravně inženýrských staveb, Praha) na téma *Znalostní a hodnotová orientace systémového projektování*, K. Berky na téma *Objektivní předpoklady klasifikace společenských úloh*, referáty J. Zemana *Systémové myšlení a dialektika* a J. Kamártya *Systémové přístupy v klasické a moderní etologii*; nemenší zájem vyvolalo vystoupení J. Vlášila (všichni Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), věnované *systémovým přístupům v moderní sociologii*.

Na zasedáních metodické sekce měly největší ohlas vystoupení J. Vepřeka (Ekonomický ústav ČSAV, Praha) na téma *Systémová analýza a syntéza – nové úkoly a možnosti*, J. Dvořáka (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) *Využití modelu SEPIM k identifikaci strategie urychlování sociálně ekonomického rozvoje*, prof. J. Vlčka (České vysoké učení technické, Praha) na téma *Vývoj systémových metodologií*; obsáhlou diskusi, která přesáhla rámec jednání metodické sekce, vyvolaly referáty M. Vitka (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice) *Nové systémové myšlení* a J. Petra *Scénář systémového inženýrství devadesátých let*.

Z programu sekcí věnovaných systémovým aplikacím je možno upozornit především na jednání sekce *Systémové přístupy v terciárním sektoru*, kde bylo předneseno 10 referátů, přičemž těžiště pozornosti se

soustředilo na otázky tzv. *odvětví rozvoje člověka* (služby, zdravotnictví, kultura, tělesná výchova, školství).

Jednání sekce *Řízení vědeckotechnického a sociálně ekonomického rozvoje* se zabývalo vysoce aktuálními systémovými aspekty řízení na podnikové, odvětvové, průřezové (zejména z pohledu ekologie a územních celků) a národohospodářské úrovni. Z 11 přednesených příspěvků se největší pozornosti posluchačů těšila především vystoupení J. Hejny a I. Hojdara (oba NVP, Praha), která se zabývala *modely řízení města a fungování městského informačního systému*. Dále je nutno upozornit na inspirující příspěvek J. Jüngera a P. Gerlicha (oba Vysoká škola báňská, Ostrava) *Systémový a simulační přístup k tvorbě organizačních struktur*. Z referátů věnovaných problematice řízení v podmínkách přestavby vyvolaly pozornost příspěvky F. Kutty (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) na téma *Problémy vývoje řízení společenských procesů v podmínkách přestavby*, prof. S. Adamce (Vysoká škola ekonomická, Praha) na téma *Řízení – data – přestavba* a prof. E. Tótha (Vysoká škola ekonomická, Praha) na téma *Systémové versus nesystémové v řízení*.

Z vystoupení zahraničních účastníků, která se vyznačovala vysokou odbornou úrovní i aktuálností, je možno uvést především referáty *Systémová analýza a systémový přístup – společné a odlišné rysy* O. A. Kosova, *Analýza tvorby variant při nedostatečně určené účelové funkci* A. J. Kazaňského, *Dynamické expertní systémy pro operativní řízení programů* N. N. Mojsejeva a I. K. Užinského a *Systémové charakteristiky inovací* A. D. Krisilova (všichni SSSR). K problematice systémové metodologie a navrhování programovacích jazyků k modelování problémů v oblasti „měkkých“ systémů vystoupili H. R. Anderton, M. C. Jackson a R. L. Flood (Velká Británie); na téma *Věda a zkušenosti v systémové praxi* prof. T. Vaško, který shrnul zkušenosti IIASA (Mezinárodního ústavu pro aplikovanou systémovou analýzu ve Vídni-Laxenburgu, Rakousko). Široká a podnětná diskuse k vystoupení zahraničních účastníků se přenesla i do navazujících seminářů.

Na rozdíl od předcházejících konferencí o systémovém inženýrství byla zvláštní pozornost věnována *specializovaným seminářům k vybraným aktuálním tématům*. Především je nutno upozornit na seminář, který konferenci uváděl, *Úloha a postavení systémového inženýrství v procesu intenzifikace a urychlování vědeckotechnického pokroku a sociálně ekonomického rozvoje naší socialistické společnosti*. Byl zde předložen k diskusi programový dokument o zaměření systémového inženýrství v devadesátých letech; po obsáhlé diskusi k předloženým tezím byla navržena koncepce v zásadě přijata s tím, že do konečné verze programového prohlášení budou zapracovány náměty a připomínky z jednání konference. Další seminář byl věnován otázkám *systémového pojetí dopravy* v etapě intenzifikace národního hospodářství – byly zde exponovány základní otázky jednotlivých dopravních technologií v kontextu společenských potřeb a v komparaci se stavem v průmyslově vyspělých zemích; v takovémto komplexním pojetí byla problematika dopravy a jejích sociálních souvislostí projednávána poprvé. Obdobná situace – a to ještě ve vyhraněnější podobě – byla i na semináři *Systémové pojetí informatiky a telematiky*, kde za řízení F. Ocha (Federální úřad pro tisk a informace, Praha) a J. Pužmana (Státní komise pro vědeckotechnický a investiční rozvoj, Praha), byla diskutována rozsáhlá, složitá a vysoce aktuální problematika informačních systémů, telekomunikačních a telematických služeb, perspektivy rozvoje systémů novinářských informací a jejich technického, programového, organizačního, kádrového a institucionálního zabezpečení. Z jednání semináře vyplynula celá řada námětů k zabezpečení *celostátního programu informatizace*. Z ostatních seminářů je možno uvést seminář *Systémové pojetí prognózy hlavních směrů vědeckotechnického pokroku*, kde bylo především poukázáno na nutnost strukturálních změn v naší vědeckovýzkumné základně, jakož i na sociální souvislosti nejvýznamnějších inovací. Jiný seminář se zabýval problematikou *výzkumu a výuky systémového inženýrství* a ostatních systémových disciplín na našich školách; byla zde přednesena řada zajímavých příspěvků, především k problematice nového pojetí systému výuky na našich vysokých školách (prof. Z. Souček, Ministerstvo školství ČSR, Praha), výuky systémového inženýrství v řádném a postgraduálním studiu na jednotlivých vysokých školách či mimoškolních forem vzdělávání. Seminář *Umělá inteligence a její přínos pro systémové inženýrství* se těšil značné pozornosti, většina příspěvků byla zaměřena na problematiku navrhování a exploatace expertních systémů. Závěrečný seminář byl věnován především zhodnocení dosavadní *dvacetileté historie rozvoje systémového inženýrství u nás*. Byly zde shrnuty hlavní úspěchy i neúspěchy při propagování systémového inženýrství a uplatňování jeho principů, postupů, metod a prostředků v jednotlivých oblastech a vývojových etapách rozvoje našeho národního hospodářství. V této souvislosti bylo poukázáno především na nutnost

kádrových změn, neboť připravovaná třetí generace metodologie systémového inženýrství vyžaduje nejen zcela nové principy, metody a postupy, ale zcela nové celkové pojetí.

Tradiční *panelovou diskusí* řídil Z. Dráb a díky vysoce kvalifikovaným vystoupením členů panelu F. Kutty, prof. Z. Součka, člena korespondenta ČSAV, prof. L. Tondla a J. Petra, jakož i aktivnímu, přítom však disciplinovanému chování pléna měla vysokou odbornou a inspirativní úroveň.

Konference SI '88 se zúčastnilo 420 odborníků, bylo zde předneseno 216 příspěvků a sdělení; do sborníku konference bylo zařazeno 60 příspěvků. Vystoupení zahraničních odborníků, jakož i významné příspěvky došlé po uzávěrce budou uveřejněny ve druhém dílu; hlavní referáty byly publikovány v monotematických číslech č. 3/1988 časopisů *Automatizace* a *Podniková organizace* a v dalších odborných publikacích. Konferenci SI '88 je možno hodnotit nejen jako další příspěvek k sbližování přírodních, technických a společenských věd na půdě interdisciplinárnosti, komplexnosti a systémovosti při hledání optimálních řešení stěžejních úkolů vědeckotechnického pokroku a sociálně ekonomického rozvoje, ale i jako základnu pro vypracování nové generace metodologie řešení systémových úloh, zohledňující nejen nové technické možnosti progresivní výpočetní techniky a informačních technologií, ale i nové, kvalitativně mnohem náročnější požadavky intenzifikační trajektorie rozvoje společnosti.

Zdeněk Dráb

Errata :

Ve stati F. Kutty a Z. Drába *Sociální projektování – teoretická a metodologická východiska*, uveřejněné v č. 4/1988 Sociologického časopisu, neuvedli autoři v seznamu literatury texty, z nichž bylo čerpáno. Jedná se o :

1) J. Janda : *Přehled písemnictví o sociálním projektování*. In : *Teorie a praxe sociálního projektování*. Sborník referátů semináře ČSVTS. Pardubice 1986. 2) J. Janda : *Teoretické přístupy k sociálnímu projektování*. Organizace a řízení č. 4/1988. 3) J. Janda : *Sociotechnika v podnikové praxi* (pracovní název). Videopress MON Praha (v tisku).

Содержание № 2. 1989

К монотематическому номеру о окружающей среде

СТАТЬИ

Дворжак Й.: Социология и экология человека	114
Коларшски Р.: Охрана природы как общественная проблема	125
Кунст П.: Окружающая среда и управление развитием общества	133
Ворачек В.: Прогнозы окружающей среды	142
Годкова И.: Международные аспекты охраны и создания окружающей среды	150
Шварц К.: Культурная среда как компонент окружающей среды общества	161
Премусова Я.: Связи между предприятиями и территорией в области воспроизводства на местах	170

ДИСКУССИЯ

Кутта Ф.: Несколько заметок по дискуссии об отношении социологии и перестройки	183
Ружичка Р.: О возможностях социологического познания и его использования	184

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Матею М. – Лингарт Й.: Фотография и социология. Применение фотографии в социологических исследованиях	187
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Вавроушек Й.: Отношение чехословацкого общества к окружающей среде	200
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

Роттова М.: Г. Либрова, Социальные нужды и ценность ландшафта	208
Перница В.: Влияние хозяйства на природу – оценки, модели, карты	210
Кунстова А.: М. Миклин – Г. М. Холдин, Социологическая экология человека	211
Седлачек Я.: А. Т. Ханипов, Интересы как форма общественных отношений	214
Урбанова Г.: Л. Махачек и кол., Молодежь и рабочие профессии	217

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Драб З.: От обработки данных к использованию знаний	221
---	-----

Table des matières No. 2/1989

Au sujet du numéro monothématique sur l'environnement

ARTICLES

Dvořák J.: La sociologie et l'écologie humaine	114
Kolářský R.: Conservation de la nature comme un problème social	125
Kunst P.: L'environnement et la gestion du développement de la société	133
Voráček V.: Les pronostics de l'environnement	142
Hodková I.: Les aspects internationaux de la conservation de l'environnement	150
Schwarz K.: Le milieu culturel comme partie composante de l'environnement de la société	161
Premusová J.: Liaisons entre les entreprises et les territoires dans le cadre local de reproduction	170

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kačkova 19, 160 00 Praha 6, PNS – ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 657 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7.00 – 15.00 hodin, pátek 7.00 – 13.00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,-, roční předplatné Kčs 60,-. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tisknou Tiskárské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. – Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1988, číslo vyšlo v dubnu 1989.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,-.

DISCUSSION	
Kutta F.: Quelques remarques sur la discussion au sujet de la sociologie et la reconstruction	183
Růžička R.: Sur les possibilités de la connaissance sociologique et son application	184
RUBRIQUE METHODOLOGIQUE	
Matějů M. – Linhart J.: La photographie et la sociologie. L'application de la photographie dans la recherche sociologique	187
DES RECHERCHES EMPIRIQUES	
Vavroušek J.: Rapport de la société tchecoslovaque à l'environnement	200
COMPTES RENDUS	
Rottová M.: H. Librová, Sociální potřeba a hodnota krajiny (Le besoin social et la valeur du paysage)	208
Pernica V.: Влияние хозяйства на природу – оценки, модели, карты (L'influence de l'exploitation sur la nature – évaluation, modèles, cartes)	210
Kunstová A.: M. Micklin – H. M. Choldin (eds.), Sociological Human Ecology (Ecologie humaine sociologique).	211
Sedláček J.: A. T. Chanipov, Интересы как форма общественных отношений (Les intérêts comme une forme des rapports sociaux)	214
Urbanová G.: L. Macháček et al., Mládež a robotnícke povolania (La jeunesse et les occupations ouvrières).	217
RAPPORTS ET INFORMATIONS	
Dráb Z.: De l'élaboration des données à l'exploitation des connaissances	221
Contents No. 2/1989	
On the Monothematic Number about Human Environment	
ARTICLES	
Dvořák J.: Sociology and Human Ecology	114
Kolářský R.: Conservation of Nature as a Social Problem	125
Kunst P.: Human Environment and Societal Development Control	133
Voráček V.: Human Environment Prognoses	142
Hodková I.: International Aspects of Environmental Protection and Conservation	150
Schwarz K.: Cultural Environment as a Part of the Society's Environment	161
Premusová J.: Links between Enterprises and the Region in the Local Reproduction Frame.	170
DISCUSSION	
Kutta F.: Several Remarks on the Discussion about Sociology and Reconstruction	183
Růžička R.: On the Possibilities of Sociological Cognition and Its Application	184
METHODOLOGICAL COLUMN	
Matějů M. – Linhart J.: The Photograph and Sociology. Application of the Photograph in Sociological Research	187
FROM EMPIRICAL RESEARCH	
Vavroušek J.: Attitude of the Czechoslovak Society to the Environment	200
REVIEWS	
Rottová M.: H. Librová, Sociální potřeba a hodnota krajiny (Social Need and the Value of the Landscape)	208
Pernica V.: Влияние хозяйства на природу – оценки, модели, карты (Impact of Economy on Nature – Valuation, Models, Maps)	210
Kunstová A.: M. Micklin – H. M. Choldin (eds), Sociological Human Ecology	211
Sedláček J.: A. T. Chanipov, Интересы как форма общественных отношений (Interests as a Form of Social Relations)	214
Urbanová G.: L. Macháček et al., Mládež a robotnícke povolania (Youth and Workmen's Occupations).	217
NEWS AND INFORMATION	
Dráb Z.: From Data-processing to the Application of Knowledge	221

Cena 10 Kčs

47 336

Inhalt Nr. 2/1989

Zur monothematischen Nummer über die Umwelt

ABHANDLUNGEN

Dvořák J.: Soziologie und Ökologie des Menschen	114
Kolářský R.: Naturschutz als gesellschaftliches Problem	125
Kunst P.: Die Umwelt und Lenkung der gesellschaftlichen Entwicklung	133
Voráček V.: Umweltsprognosen	142
Hodková I.: Internationale Aspekte des Umweltschutzes	150
Schwarz K.: Das Kulturmilieu als Bestandteil der Gesellschaftlichen Umwelt	161
Premusová J.: Bindungen zwischen Betrieben und Gebieten im lokalen Reproduktionsrahmen	170

DISKUSSIONEN

Kutta F.: Einige Bemerkungen zur Diskussion über Soziologie und Umbau	183
Růžicka R.: Zu den Möglichkeiten der soziologischen Erkenntnis und ihre Anwendung	184

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Matějů M. – Linhart J.: Die Photographie und Soziologie. Anwendung der Photographie in soziologischer Erforschung	187
---	-----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Vavroušek J.: Verhältnis der tschechoslowakischen Gesellschaft zur Umwelt	200
---	-----

REZENSIONEN

Rottová M.: H. Librová, Sociální potřeba a hodnota krajiny (Soziales Bedürfnis und der Wert der Landschaft)	208
Pernica V.: Влияние хозяйства на природу – оценки, модели, карты (Einfluss der Wirtschaft auf die Natur – Bewertungen, Modelle, Karten)	210
Kunstová A.: M. Micklin – H. M. Choldin (eds), Sociological Human Ecology (Sociologische Ökologie des Menschen)	211
Sedláček J.: A. T. Chanipov, Интересы как форма общественных отношений (Interessen als Form gesellschaftlicher Beziehungen)	214
Urbanová G.: L. Macháček et al., Mládež a robotnické povolania (Die Jugend und Arbeiterberufe)	217

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Dráb Z.: Von der Datenverarbeitung zur Ausnutzung der Kenntnisse	221
--	-----